

Іван КАПАСЬ

РАДЯНСЬКИЙ РУХ ОПОРУ В УКРАЇНІ

ОРГАНІЗАЦІЯ, ЛЕГІТИМАЦІЯ,
МЕМОРІАЛІЗАЦІЯ
(1941–1953 рр.)

ІВАНІ КАПІТАСЬ РАДЯНСЬКІМЪ РУХЪ ОПОРУ ВЪ УКРАЇНІ

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
ЦЕНТРАЛЬНИЙ ДЕРЖАВНИЙ КІНОФОТОФОНОАРХІВ УКРАЇНИ
імені Г. С. ПШЕНИЧНОГО

Іван Капась

**РАДЯНСЬКИЙ РУХ ОПОРУ В УКРАЇНІ:
ОРГАНІЗАЦІЯ, ЛЕГІТИМАЦІЯ,
МЕМОРІАЛІЗАЦІЯ
(1941–1953 рр.)**

Київ
К.І.С.
2016

УДК 94:355.425.4](477)"1941/1953"

ББК 94(4Укр)622

К20

*Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту історії України НАН України
(протокол № 6 від 26 травня 2016 р.)
та Науково-методичною радою
Центрального державного кінофотофоноархіву України
імені Г. С. Пшеничного
(протокол № 5 від 30 травня 2016 р.).*

Рецензенти:

В. І. Кучер, доктор історичних наук, професор;
В. С. Лозицький, кандидат історичних наук, доцент.

Науковий редактор:

Т. В. Вронська, доктор історичних наук.

Капась І. А.

К20 Радянський рух Опору в Україні: організація, легітимізація, меморіалізація (1941–1953 рр.) : монографія / Іван Капась ; наук. ред. Т. В. Вронська ; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України, Центр. держ. кінофотофоноархів України ім. Г. С. Пшеничного. — Київ : К.І.С., 2016. — 208 с.

ISBN 978-617-684-150-0

У монографії висвітлюються військово-політичні та суспільні процеси в Україні під час Другої світової війни та перших повоєнних років, пов'язані з організацією, легітимізацією та меморіалізацією радянського руху Опору 1941–1944 рр.

Основу доказової бази книги складають вперше використані унікальні документи архівосховищ України, Росії та Казахстану, завдяки яким вдалося пролити світло на: процес формування структури організації боротьби на окупованій території України; маловивчені питання стихійного спротиву загарбникам; шляхи перепідпорядкування самоорганізованих партизанських загонів представникам радянської влади; діяльність партійних груп з аналізу, збирання, розробки та затвердження звітних документів партизанських формувань; специфіку державної підтримки, процедуру нагородження, увічнення пам'яті про партизанів та підпільників.

Для науковців, викладачів, студентів, краєзнавців та усіх, хто цікавиться історією України.

УДК 94:355.425.4](477)"1941/1953"

ББК 94(4Укр)622

**Присвячується всім борцям
за волю та свободу українського народу**

Переднє слово

Радянський рух Опору належав до тих сегментів, на яких конструювався великий міф переможної «Великої Вітчизняної війни». З часом він трансформувався в одну з його несучих конструкцій, «ударний» напрям ідеологічного протистояння з «буржуазними фальсифікаторами», а також інструмент офіційної політики пам'яті в СРСР.

Ідеологема «всенародна боротьба в тилу ворога» мала ствердити переконання у «морально-етичній єдності радянського народу», продемонструвати його монолітність і непохитну рішучість у спротиві загарбникам. Водночас підтверджувалася керівна роль Комуністичної партії у розгортанні цієї боротьби, з якою пов'язувалися всі її результати й успіхи.

Не гребуючи фігурами замовчування, а то й прямими фальсифікаціями, автори радянської доби за чітко закроеними лекалами та суворими приписами партійних ідеологів усіяло глорифікували, гіперболізували й романтизували «малу війну». При цьому «народні месники» поставали щонайменше як билинні герої, щоправда наділені партійними переконаннями, комуністичним світоглядом та дивною здатністю в будь-яких ситуаціях знаходити «правильні» рішення. Особливо рафінованою в цьому сенсі виступала портретна галерея партизанських вожаків, які, до речі, мали офіційно присвоєні військові звання, — С. Ковпак, О. Федоров, О. Сабуров, М. Наумов, В. Бегма, С. Руднев та інші. Лише останнім часом з раніше таємних документів та щоденникових записів самих «лісових командирів» стало відомо багато з того, що руйнує парадну амальгаму з цих статей і подій, учасниками яких вони були.

Лише політично заангажовані люди стверджують, що деромантизація та дегероїзація антифашистського руху Опору мають на меті дискредитувати тих, хто «не за страх, а за совість», зі зброєю в руках бився проти ворога, применшити їх роль у перемозі над агресорами. Коли йдеться про фундаментальну науку, особисті симпатії й антипатії відступають на задній план: безсторонній дослідник зобов'язаний реконструювати те, чи інше історичне явище у всіх без винятку його проявах, інколи

дихотомічних і непривабливих. І це вже не провина історика, що минуле, яке він вивчає, було таким складним і неімпульсивним. Водночас учений має дистанціюватися від спроб очорнення, демонізації певних процесів та подій, не «згущувати фарби» навіть тоді, коли до цього підштовхують його внутрішні антипатії та політичне / соціальне замовлення.

Попри те, що радянський рух Опору належить до однієї з найактивніших дослідницьких зон, ця тема володіє евристичними секторами, опрацювання яких обіцяє якщо не відкриття то доволі неочікувані результати. Новий ракурс, візія, оперта на наскрізний аналіз цього феномену у контексті війни та по її завершенню, дають змогу виявити тенденції, що до недавня не привертала увагу вчених.

Автор цієї праці, кандидат історичних наук І. Капась, вперше у сучасній історіографії спробував поєднати розгляд власне подієвого зрізу проблеми (характеристику організованих і стихійних форм спротиву німецько-румунським окупантам) та процес легітимації цього явища через процедури обліку і перевірки особового складу нерегулярних формувань, затвердження їхньої звітної документації, визнання певної категорії громадян учасниками партизанського руху, встановлення відповідних соціальних преференцій та відзначення їх державними нагородами.

З урахуванням того, які «приписки» містила звітна документація, а також бажання багатьох мешканців окупованих територій внести свої прізвища до списків партизанських загонів і з'єднань, підпільних організацій, аби забезпечити себе від очікуваних репресій з боку радянської влади «за співпрацю з ворогом», висвітлення цього кола питань набуває особливого значення.

Окремий фрагмент книги становить сюжет про державну політику пам'яті у радянські часи, який завершує своєрідний логічний ланцюг, основними ланками якого стали ідеологічна фіксація концептуального канону, публіцистична рефлексія, надання історичному знанню про це явище наукового обрамлення, ритуалізація пам'яттєвого простору й офіційні церемоніали, пов'язані з ним.

Це видання — до певної міри «пілотне», якщо хочете, «розвідувальне». Однак воно розкриває пізнавальний потенціал нетрадиційних підходів до осмислення теми. Хочеться сподіватися, що пересічним читачам це буде цікаво, а науковцям — слугуватиме стимулом до пошуку нових поглядів на війну та повоєнні процеси, пов'язані з нею.

Олександр Лисенко

*доктор історичних наук, професор, завідувач відділу історії України
періоду Другої світової війни Інституту історії України
Національної академії наук України*

Від автора

Як і людина, кожна книга має свою неповторну історію та долю. Не виключенням є й поточна. Її життєпис бере свій початок з середини 2000-х років. Саме тоді я, навчаючись на історичному факультеті Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету, шукав тематику для майбутніх досліджень. Було велике бажання вивчати рухи за соціальну справедливість. Причина цьому проста: пошуки відповіді на питання на ряд життєвих питань.

Вибір українських прорадянських партизанів часів німецько-румунської окупації за об'єкт не був випадковим. Він ґрунтувався на попередніх літературних вподобаннях. Якось, читаючи книгу одного аргентинського тактика і практика «малої війни», я натрапив на цитату про українських партизанів. Мова йшла саме про українських партизанів прорадянської орієнтації. З огляду на те, що їх згадували в далекій від України Латинській Америці, я поставив собі питання: а що знаю про це? Виявилося, що не багато й переважно це була загальновідома інформація. Потім були години розмов із свідками нацистської окупації, партизанами та підпільниками, пошук різного роду документів...

Оскільки про радянських партизанів вже написано досить-таки багато літератури, то сформулювати провідну тезу нового дослідження було доволі непросто. Перш ніж книга постала у тому вигляді, у якому вона є зараз, декілька разів змінювалися хронологічні та географічні межі, проходив пошук все нових та нових документальних матеріалів...

* * *

Завершення книги стало можливим завдяки допомозі та підтримці багатьох людей, з якими в різний час мене звела доля.

Передусім хотілося б подякувати Тамарі Вронській, моєму науковому керівнику, з якою я довів до завершення дисертацію (основу книги) та успішно захистив її в Інституті історії України НАН України.

Також висловлюю вдячність Олександрю Лисенку, з яким я тривалий час розробляв проблематику радянського руху Опору й завдяки якому вдалося вийти на ключову тезу книги.

Висловлюю щиру подяку співробітникам архівів, у яких під час підготовки наукової праці я працював найбільше: Анатолію Кентію, Ларисі Батрак, Ользі Дивнич, Юлії Назаренко, Світлані Власенко з Центрального державного архіву громадських об'єднань України; Сергію Кокіну та Георгію Смірнову з Галузевого державного архіву Служби безпеки України.

Хотілося б згадати моїх друзів та колег, які своїми порадами, підтримкою й просто присутністю не давали зійти з шляху написання книги і подякувати їм. Від усього серця дякую Олександрю Гогуну, Тарасу та Катерині Нагайкам, Миколі Ярмоленку, Івану Дерейку, Тетяні Пастушенко, Анатолію Подольському, Олександрю Горбовому, Олександрю Маєвському, Роману Михальчуку, Діні Ігсатовій, Канату Єнсенову, Ірині Ільчук, Наталії Шарапатюк, Юлії Дубинець, Олесі Ісаюк, Людмилі Щербатенко, Штефану Плаггенборгу.

Особлива подяка моїм батькам Андрію та Тамарі Капасям, діду Івану та бабі Катерині Капасям, бабі Галині Басанській, Андрію та Валентині Козакам, Василю та Ользі Ковригам, Ігорю та Тетяні Ковригам, Ірині Мороз, хрещеним Любові Тараненко та Валентині Мороз, Поліні Кириленко.

Окремо хочу висловити щиру вдячність Петру Чернишову за безцінні поради, підтримку та допомогу у виданні книги.

Іван Капась

Вступ

Радянський рух Опору в Україні у роки Другої світової війни залишається важливою науковою проблемою історичної науки. В умовах сучасної російсько-української «гібридної» війни досвід розвідувально-диверсійної діяльності партизанських підрозділів у тилу противника набув нового звучання. Історія цього суперечливого явища висвітлювалася в дещо спрощеному вигляді, хоча реалії боротьби нерегулярних формувань були складними.

Пропонована монографія є першим комплексним дослідженням, у якому здійснено аналіз зв'язку особливостей становлення й розгортання радянського руху Опору з офіційним визнанням учасників боротьби на окупованій території України та увічненням пам'яті про них. Фокус дослідницької уваги зміщується з подієвої та ідеологічної складової проблематики на такі важливі її аспекти: причини, обставини та джерела виникнення організованих і стихійних партизанських формувань, засади і процедура централізації й офіційного оформлення результатів діяльності всіх бойових одиниць, набуття їх членами відповідного статусу, а також державна політика пам'яті в цій сфері.

Розсекречення архівних джерел після здобуття Україною незалежності створило сприятливі умови для всебічного вивчення «білих плям» у цій суперечливій сторінці історії радянської доби. Однак процес формування офіційної концепції пам'яті про радянський партизанський рух ніколи не ставав предметом спеціального вивчення.

У ході реалізації дослідження було опрацьовано значну кількість наукових та публіцистичних праць, які безпосередньо, чи в межах висвітлення дотичних тем, зачіпали згадані аспекти проблеми. Їх авторами є вітчизняні (українські науковці періоду Радянського Союзу та самостійної України) та зарубіжні дослідники (європейські, американські, російські та історики українського походження в еміграції).

Характеризуючи комплекс праць українських авторів, дотримуючися періодизації, запропонованої свого часу представниками радянської

історичної науки і доповненої науковцями сучасності. Згідно з нею перший період тривав від початку війни 1941 р. до завершення у 1945 р., другий — від 1945 р. до середини 50-х років, третій — від другої половини 50-х років до середини 80-х років, четвертий — від другої половини 80-х років до 1991 р., п'ятий — від розпаду СРСР у 1991 р. дотепер.

Перший період (1941–1945 рр.) характеризується домінуванням пропагандистсько-публіцистичної літератури. У ній наголошується на всенародному характері партизанського руху і боротьби в підпіллі (ініційованих і керованих винятково партією), належному винагородженні за проведеної роботу, на відсутності для громадян альтернативи більшовикам у справі пошуку союзників для боротьби з окупантами¹.

Другий (1945 р. — середина 1950-х років) — позначений значною кількістю захищених дисертаційних досліджень, у яких розкривається керівна та організаторська діяльність КП(б)У та ЛКСМУ під час окупації в окремих регіонах УРСР². Присутні праці мали агітаційно-пропагандистський характер³.

Третій (друга половина 1950-х — середина 1980-х років) є часом появи перших ґрунтовних монографій, у яких весь радянський рух Опору розглядається як єдине ціле; провідне місце в організації боротьби на окупованій території відводиться винятково КП(б)У та ВКП(б). Більше того, диверсії, теракти та саботаж, ініційовані окремими патріотами, подекуди трактуються як реалізація «завдань партії».

Подібна інтерпретація радянського партизанського руху та підпілля знайшла відображення на сторінках багатотомних спеціалізованих видань з історії Другої світової і Великої Вітчизняної війни загальносоюзного та республіканського масштабів. Схожа концепція помітна і в дослідженнях, присвячених історії окремо взятих областей⁴. Праці науковців цього періоду виконані в контексті тогочасної офіційної концепції, за якою провідними дослідницькими напрямками визначалися: єдність армії, населення і партизанів у бойових операціях; партійне керівництво боротьбою; спільність класових інтересів співдружності партизанів радянських республік; масовість та результативність дій учасників збройних формувань; робота партійних органів у рейдових та місцевих партизанських з'єднаннях, диверсії на залізничних комунікаціях; допомога Червоній армії при форсуванні Дніпра; ефективність розвідки; участь у боротьбі проти окупантів комсомолу; преса на окупованій території; зрив окупаційних економічних планів та інші⁵.

Упродовж четвертого періоду (друга половина 1980-х років — 1991 р.) історики продовжували висвітлювати керівну роль партії, але у їхніх працях уже помітнішим став вплив процесу демократизації

суспільно-політичного життя, з'являються згадки про стихійний спротив, не пов'язаний із організаційно-практичними заходами КП(б)У–ВКП(б)⁶. Розкривається організаційна діяльність окремих керівних органів партизанської боротьби, як то НКВС–НКДБ⁷ та УШПР⁸.

П'ятий період у розвитку української історіографії радянського партизанського та підпільного рухів пов'язаний зі проголошенням Україною незалежності. Фактично з 1991 р. й до сьогодні вітчизняна історична наука перебуває у стані вироблення та узгодження понятійного апарату, методологічних і теоретичних підходів для осмислення боротьби на окупованій нацистами території України.

Замість ідеологічного конструкту «всенародна боротьба радянських людей під керівництвом комуністичної партії» у науковому вжитку відновлюється використання терміну «рух Опору», виокремлюється фактор стихійної боротьби, не пов'язаної з організаційно-мобілізаційними заходами радянської влади, учасники якої для підвищення авторитету серед населення інколи діяли від імені нелегальних партійних структур. Це знаходимо у працях М. Коваля⁹.

Окремі автори, як, наприклад, А. Чайковський, наводять у своїх дослідженнях численні приклади привласнення представниками ЦК КП(б)У чужої роботи зі створення партизанських формувань задля отримання нагород, інших соціально-правових преференцій; описують ситуації, коли партійні функціонери не зупинялися навіть перед фальсифікаціями подій і фактів, щоб усунути чи взяти під контроль реальне командування, створене не з ініціативи партійно-державних органів¹⁰.

Найповнішою на сьогоднішній день працею з історії радянського підпілля і партизанського руху є монографія А. Кентія і В. Лозицького. У ній висвітлені загальні тенденції розгортання боротьби на окупованій території, основні напрямки роботи і забезпечення діяльності партизанів. Утім, як і в більшості праць з цієї тематики, в означеному дослідженні не порушувалися питання набуття офіційного статусу учасників спротиву під нацистською окупацією, взяття на облік самоорганізованих загонів і пов'язані з цим питання¹¹.

Проблему меморіалізації руху Опору вивчали українські вчені П. Тронько, В. Войналович та Г. Денисенко. Так, у монографії П. Тронька і В. Войналовича простежено становлення радянської монументальної пропаганди в Україні з 1917 р. до 1990 р. Однак увічненню пам'яті про партизанів і підпільників у роботі присвячено мало місця, передусім, через недостатню практичну діяльність у цій галузі керівництва СРСР в перші повоєнні роки¹². У книзі Г. Денисенко наведено відомості про зведення пам'ятників учасникам руху Опору в 50–80-х роках¹³. Загалом у вказаних

праця автори навіть не означили присутність зв'язку процедури легітимації з меморіалізацією, та це, напевно, і не входило до їх завдань.

Окремі аспекти історії радянського партизанського та підпільного руху досліджувалися авторами дисертаційних досліджень. Переважно вони стосуються висвітлення боротьби проти окупантів в окремо взятих регіонах¹⁴.

Сьогодні проблематику радянського руху Опору у вітчизняній історіографії досліджують такі вчені, як В. Берковський¹⁵, Т. Вронська¹⁶, Г. Денисенко¹⁷, І. Дерейко¹⁸, В. Кучер¹⁹, О. Лисенко²⁰, В. Лозицький²¹, В. Поляков²², В. Семистяга²³, М. Слободянюк²⁴, О. Стяжкіна²⁵, С. Ткаченко²⁶ та інші.

Зарубіжну історіографію проблеми умовно можна поділити на два періоди: перший тривав з 1945 р. до 1991 р., другий — з 1991 р. дотепер. Особливість досліджень 1945–1991 рр. — умови, за яких розвивалася світова історична наука, а саме політико-ідеологічне протистояння з недавніми союзниками по антигітлерівській коаліції, більш відоме як «холодна війна». Тож не випадково, що перші науково-теоретичні роботи належать військовим. Вони ставили собі за мету суто практичні нагальні і перспективні цілі: до перших можна віднести інформаційний тиск на політичну систему СРСР, до других — вивчення і використання воєнного досвіду інших. Умовна межа — 1991 рік — зумовлена закінченням «холодної війни» й отриманням більш широкого доступу зарубіжних дослідників до архівів пострадянських країн, в яких розпочалася процедура зняття грифів «цілком таємно».

У дослідженнях зарубіжних істориків проаналізовано особливості становлення радянського партизанського руху, показано присутність серед особового складу партизанів різних груп громадян, простежено специфічні причини виникнення стихійного руху Опору²⁷. Представники української еміграції Є. Стахів та Л. Шанковський виділяють у складі радянської боротьби окремі самоініційовані організації, що конфліктували з радянською владою, і в результаті їх учасники були або знищені, або засуджені на різні терміни ув'язнення²⁸. Предметом вивчення окремих дослідників є діяльність у тилу противника формувань органів НКВС–НКДБ²⁹.

Таким чином, аналіз наукових праць з історії радянського руху Опору засвідчує, що окремі складові обраної проблематики дістали лише фрагментарне висвітлення. Поза увагою дослідників залишається вивчення взаємозв'язку особливостей становлення й розгортання спротиву на окупованій території з процесом легітимації та меморіалізації, що й зумовило постановку окресленої проблеми як самостійного об'єкта вивчення.

Джерельну базу дослідження становлять архівні матеріали, збірники документів та мемуарна література.

Найбільший пласт документів залучено з вітчизняних архівних установ, насамперед з Центрального державного архіву громадських об'єднань України. Вони стосуються особливостей становлення боротьби на окупованій території, нормативно-правового забезпечення процедури перевірки звітних документів підпільних та партизанських формувань, заходів щодо увічнення пам'яті. Це матеріали з роботи ЦК КП(б)У, УШПР, Комісії з історії Вітчизняної війни в Україні, а також партизанських з'єднань, загонів і груп. Передусім, постанови та проекти постанов Політбюро, Оргбюро ЦК КП(б)У, обкомів, райкомів КП(б)У, накази УШПР та союзних органів влади; доповідні записки, інформаційні повідомлення, листування, звіти та виписки з протоколів бюро обкомів, звітні документи керівників підпільних організацій та партизанських формувань, довідки, стенограми нарад та спогадів, матеріали партійних перевірок, облікові справи, нагородні листи тощо.

Фонди Галузевого державного архіву Служби безпеки України розкривають особливості розгортання організованої боротьби в тилу противника під керівництвом НКВС, а також важливі нюанси політично мотивованого переслідування учасників стихійних формувань. Це кримінальні справи, листування між органами НКВС–НКДБ, ЦК КП(б)У, звітність перед республіканським і союзним керівництвом, інформаційні матеріали про суспільно-політичне становище в областях, довідки, спецповідомлення про діяльність партизанських загонів, літерні справи на сформовані загони та резидентури, підсумкові звіти про діяльність НКВС–НКДБ УРСР за роки війни.

Документи Державного архіву Київської області дають зрозуміти особливості складання і затвердження звітної документації в партійних органах, містять свідчення про це безпосередніх учасників. Це матеріали про бойову і диверсійну діяльність підпільних та партизанських формувань, рішення райкомів та обкому стосовно легітимації роботи підпільників та партизанів, довідки та інформаційні повідомлення обкому про невизнані підпільні організації, листування на предмет участі громадян у боротьбі.

У матеріалах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України простежується погляд українських націоналістів на діяльність радянських формувань, особливості мотивації учасників партизанських груп та загонів. Це інформативні повідомлення членів ОУН.

До книги залучено документи архівного фонду Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» (Київська область). Серед них: лист активного учасника боротьби К. Кайсенова щодо особливостей створення, розформування з'єднання, до складу якого він входив, про долю радянських партизанів після приходу радянської влади.

Фотодокументи Центрального державного кінофотофоноархіву України імені Г. С. Пшеничного дозволяються наочно ознайомитися із різними аспектами життя партизанів під час та після закінчення війни.

Із зарубіжних архівних установ використано матеріали, що зберігаються у фондосховищах Російської Федерації та Казахстану.

З Російського державного архіву соціально-політичної історії залучено відомості з протоколів засідань обкомів КП(б)У про поновлення в партії та матеріали з фонду начальника ЦШПР П. Пономаренка.

У Науковому архіві російської історії Російської Академії Наук опрацьовано стенограми бесід з учасниками боротьби. Вони ілюструють методи підпорядкування стихійних формувань Центральному штабу партизанського руху, вибірковий підхід до надання статусу партизанів та інші нюанси легітимації.

Документи Центрального державного архіву Республіки Казахстан, зокрема, біографічні матеріали радянського партизана К. Кайсенова й особисте його листування зі знайомими з України, загалом сприяли кращому розумінню специфіки стихійного спротиву та індивідуальних життєвих траєкторій учасників руху Опору.

Із опублікованих джерел широко використовувалися тематичні збірники документів і матеріалів. Більшість з них вийшли друком ще в радянську добу. Вони розкривають діяльність органів радянської влади з організації боротьби на окупованій території України³⁰, віддзеркалюють проблему увічнення пам'яті про партизанську і підпільну боротьбу³¹. Деякі документальні видання дають можливість ретельніше простежити специфіку руху Опору в окремих регіонах³², особливості діяльності КП(б)У в роки війни³³, взаємозв'язок партизанської боротьби в УРСР з іншими республіками СРСР³⁴.

Розсекречення архівних фондів після розпаду СРСР полегшило доступ до них дослідників, сприяло публікації нових збірників документів. Документальні збірки, підготовлені як зарубіжними, так і вітчизняними науковцями, дозволяють охарактеризувати матеріальну допомогу від держави для партизанів та підпільників, особливості виплати грошового утримання, схеми окладів партизанам та ряд інших моментів з історії партизанської боротьби³⁵.

Останнім часом, завдяки українським архівістам, вийшла друком значна кількість збірників документів. Вони дозволяють детальніше охарактеризувати процес набуття офіційного статусу партизанами та підпільниками в КП(б)У, окреслити труднощі повоєнної легітимації³⁶.

У дослідженні також використано документи особистого походження — щоденники і мемуари колишніх партизанів, які дають змогу краще

зрозуміти специфіку радянського партизанського руху, особисті якості партизанських керівників та їхню спроможність вплинути на складні ситуації, що виникали в кожному конкретному випадку³⁷.

Отже, джерельна база дослідження є значною та різнобічною. Вона складається із матеріалів вітчизняних та зарубіжних архівів, джерел особистого походження, збірників документів, що вміщують задокументовані результати роботи як окремих державних органів, КП(б)У, спецслужб, організацій та установ, так і партизанів та підпільників. Їх опрацювання дає можливість здійснити комплексний аналіз проблеми взаємозв'язку особливостей становлення й розгортання радянського руху Опору з офіційним визнанням та увічненням пам'яті про учасників боротьби на окупованій території України.

Для досягнення якісних результатів досліджено такі напрями наукового пошуку:

- особливості становлення радянського організованого підпільного й партизанського руху на окупованій території України;
- причини виникнення й обставини функціонування стихійного руху Опору;
- основні механізми підпорядкування партизанських формувань партійно-державним та військовим органам;
- процедура визнання результатів діяльності партизанських з'єднань, загонів і груп в Українському штабі партизанського руху (УШПР);
- особливості процесу легітимації підпільних організацій і партизанських формувань в органах КП(б)У;
- специфіка відзначення учасників спротиву на окупованій території державними нагородами;
- надання соціальної підтримки учасникам підпільної та партизанської боротьби;
- становлення, ідеологічні засади та специфічні риси державної політики пам'яті про радянський рух Опору.

Хронологічні межі дослідження охоплюють 1941–1953 рр. Нижню межу визначає початок організованого та стихійного спротиву агресору на захопленій ним території України, верхню — завершення епохи сталінізму, з яким пов'язаний перший етап офіційного визнання учасників радянського руху Опору.

Географічні рамки окреслені кордонами Української РСР відповідно до адміністративно-територіального поділу в період 1941–1953 рр.

Розділ 1.

ОСОБЛИВОСТІ РОЗГОРТАННЯ РАДЯНСЬКОГО РУХУ ОПОРУ В УКРАЇНІ 1941–1944 рр.

1.1. Діяльність КП(б)У, НКВС та Червоної армії з налагодження організованої боротьби на окупованій території України

Вторгнення нацистів в Україну застало керівництво Радянського Союзу не готовим до налагодження ефективної підпільної і партизанської боротьби. Становленню спротиву на власній території заважали результати суспільно-політичних процесів, проведених у країні у другій половині 1930-х років: згортання державних програм з підготовки необхідних кадрів, масові репресії, які не обійшли і добре підготовлених спеціалістів, зміни у військовій доктрині Червоної армії й підготовці до майбутньої війни на чужій території. Серед особового складу Збройних сил СРСР поширювалася думка, означена в друкованому органі Політичного управління Робітничо-селянської Червоної армії, що «вірна заповітам Леніна і вказівкам Сталіна, Червона Армія перейде кордони агресора, розчавить ворога міццю своєї зброї і озброєною рукою допоможе трудящим країнам-агресорів повалити капіталістичне рабство»³⁸.

На початку війни керівництво країни всі сподівання на відбиття нападу поклало на винятково на РСЧА. В офіційній позиції радянського уряду, озвученій у день агресії наркомом закордонних справ СРСР В. Молотовим, до населення доводилася думка про можливість відбиття наступу противника лише силами регулярної армії. Від громадян вимагали всебічної допомоги, яка б проявлялася в об'єднанні навколо партії, виконанні її розпоряджень, самопожертві: «Кожен з нас повинен вимагати від себе і

від інших дисципліни, організованості, самовідданості, гідної справжнього радянського патріота»³⁹. Того ж дня був виданий Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про воєнне становище». Відповідно до нього центральна влада поставила перед усіма радянськими цивільними установами завдання: забезпечити цілковите сприяння військовому командуванню у використанні наявних людських і матеріальних ресурсів⁴⁰.

Після стратегічних і тактичних поразок РСЧА, пошуків нових форм стримування сил противника керівництво СРСР почало розглядати також підпільні і партизанські методи боротьби як дієві заходи у веденні бойової діяльності на підтримку Збройних сил держави.

Для ведення спротиву на окупованій території основну матеріально-технічну базу, військовий і конспіративний досвід мали кадри РСЧА і НКДБ⁴¹. У перший же день агресії органи державної безпеки активізували діяльність нелегальних структур у тилу противника. Про це свідчить зміст директиви начальника 3-го Управління Народного комісаріату оборони (НКО) СРСР⁴² А. Міхеєва «Про задачі органів 3-го Управління у зв'язку з початком воєнних дій щодо відбиття агресивного нападу фашистської Німеччини на СРСР» від 22 червня 1941 р. У документі підвідомчим органам наказувалося форсованими темпами розгорнути роботу зі створення резидентур і забезпечити їх запасними керівниками-резидентами. Підрозділи військових частин і з'єднань, що вирушали у райони бойових дій, підлягали комплектуванню зазначеними спеціальними негласними установами⁴³.

22 червня 1941 р. було приведено у мобілізаційну готовність весь оперативно-чекістський апарат НКДБ–УНКДБ⁴⁴, а 25 червня з НКВС СРСР до НКВС УРСР надійшов наказ «Про заходи щодо боротьби з парашутними десантами і диверсантами противника у прифронтовій смузі». Останнім документом регламентувалося створення оперативних груп (опергруп) НКВС в обласних центрах при управліннях Народного комісаріату внутрішніх справ (УНКВС) і безпосередньо при республіканському наркоматі⁴⁵.

На його виконання нарком В. Сергієнко дав вказівку керівникам УНКВС та новоствореним опергрупам спільно з начальниками УНКДБ «упродовж 24 годин організувати при міських, районних відділах і відділеннях НКВС винищувальні батальйони для боротьби з парашутними десантами ворога, чисельністю не менше 200 осіб кожний»⁴⁶. Начальниками утворених структур призначалися співробітники НКВС і в разі окупації підпорядкованим їм батальйонам наказувалося перейти на ведення боротьби партизанськими методами, але в жодному випадку не залишати закріпленої за ними адміністративно-територіальної одиниці⁴⁷.

Формування підрозділів організованої боротьби здійснювало також командування Південно-Західного фронту РСЧА, оперативний простір якого охоплював майже всю територію УРСР. Створені за розпорядженням його військової ради диверсійні групи упродовж кінця червня–середини липня 1941 р. займалися знищенням на полишеній території неевакуйованого обладнання підприємств, залізничних станцій, складів, електростанцій та інших важливих об'єктів військового і цивільного призначення⁴⁸.

Реалізація рішення партії щодо розгортання партизанської боротьби на окупованій території відбувалася також через Головне політичне управління (ГПУ) РСЧА. Керівництво цього підрозділу Збройних сил СРСР 19 серпня 1941 р. надіслало директиву військовим радам і начальникам політуправлінь фронтів щодо роботи серед населення окупованих областей і партійно-політичного керівництва партизанським рухом. У ній зафіксовано вимогу здійснити у своїх штатах належну комплектацію вже існуючих профільних відділів та вказано розширений спектр функцій. Згідно з документом, до компетенції співробітників партійно-політичних підрозділів, окрім інших обов'язків, входили завдання, які, по-перше, стосувалися керівництва профільною роботою у військових частинах, що вели партизанську війну в умовах оточення чи перекинутих за лінію фронту зі спецзавданнями; по-друге, спрямовувалися на підтримку інспірованої ВКП(б) боротьби у тилу противника серед населення окупованих областей та в місцевих партизанських формуваннях. Керувати означеною роботою на колегіальних засадах мали один із членів військової ради і начальник Політуправління фронту⁴⁹.

На активізацію партійно-державних органів України у напрямку ведення підпільної і партизанської роботи спрямовувалася директива Ради народних комісарів СРСР (РНК СРСР) і ЦК ВКП(б) від 29 червня 1941 р. У документі в загальних рисах роз'яснювалися особливості діяльності в умовах воєнного стану. Наказувалося розпочати організацію боротьби у прифронтових областях. 30 червня телеграма з текстом цього документа надійшла до ЦК КП(б)У та РНК УРСР⁵⁰, звідки була надіслана для реагування до обласних центрів. Доведення її змісту до низових партійних організацій перейшло до компетенції співробітників міських і районних комітетів КП(б)У, уповноважені члени яких на закритих зборах проводили ознайомлення з директивою⁵¹.

Вказана директива стала програмним документом у питанні організації спротиву для партійно-державних функціонерів УРСР як повсякденне керівництво та безапеляційне виконання на найближчий час. Перелік вимог починався з недвозначно сформульованого завдання: «У нещадній боротьбі з ворогом відстоювати кожний клаптик радянської землі, битися до

останньої краплини крові за наші міста і села, проявляти сміливість, ініціативу і кмітливість, властиву нашому народові»⁵². Наступні пункти документа містили вимогу спрямувати всі наявні сили на підтримку РСЧА, а в разі її відступу наказувалося організувати проведення евакуації матеріальних цінностей у тиллові райони. Ресурси, вивезення яких було ускладнено, підлягали повному знищенню. Окреме положення стосувалося організації підконтрольних підпільних осередків партії партизанських загонів і диверсійних груп. Відповідальність за їх створення лягала на перших секретарів обкомів і райкомів. Зазначений документ по суті хоча й не містив конкретних продуманих планів для реалізації, але засвідчив намір започаткувати організовану боротьбу проти окупантів.

Перехід партійних організацій на нелегальне становища в областях, що опинилися під загрозою окупації, мала забезпечувати створена 30 червня 1941 р. Оперативна група при ЦК КП(б)У. Її очолив секретар з кадрів ЦК КП(б)У М. Співак, загальне керівництво у регіонах здійснювали секретарі ЦК КП(б)У М. Бурмистенко і Д. Коротченко⁵³. Опергрупа з вищих партійних функціонерів проводила організаційні заходи щодо підбору кадрів для підпільних партійних осередків, опікувалася їх інструктажем.

До участі в партизанській боротьбі партійно-радянські органи намагалися залучити широкі кола громадськості. Зокрема на це спрямовувався радіовиступ голови Державного комітету оборони СРСР (ДКО СРСР) Й. Сталіна від 3 липня 1941 р. Звернення містило основні смислові тези доповіді В. Молотова від 22 червня та положення директиви від 29 червня. Й. Сталін закликав формувати партизанські загоны й диверсійні групи, а «у захоплених районах створювати нестерпні умови для ворога і всіх його пособників, переслідувати на кожному кроці, зривати всі їх заходи»⁵⁴.

На поширення заклику до всенародної боротьби й активної реалізації тактики «спаленої землі» скеровувалися всі пропагандистські ресурси республіки. 6 липня 1941 р. з відозвою до українського народу, співзвучною з радіовиступом Й. Сталіна, звернулися очільники Президії Верховної Ради, Раднаркому УРСР, ЦК КП(б)У: «Де б не з'явився ворог, він повинен знайти собі могилу. Нехай кожна хата і будинок, нехай кожне місто і село несуть смерть гітлерівським розбійницьким бандам»⁵⁵. Намагаючись надати боротьбі національного підґрунтя з метою підвищення патріотизму серед українського населення, радянська влада вдавалася до історичних аналогій боротьби проти загарбників, що мали місце в історії України⁵⁶.

Іншим нормативним документом, що стосувався боротьби під нацистською окупацією, стала постанова ЦК ВКП(б) від 18 липня 1941 р.

У ній, на відміну від попередньої директиви, конкретніше окреслювалися шляхи розгортання організованого спротиву. Від керівного складу структурних підрозділів КП(б)У вимагалася особиста участь у роботі створених підпільних організацій, керівництві партизанськими загонами і спрямуванні їхньої діяльності на стимулювання «всенародної боротьби» проти агресорів.

Директива від 29 червня, виступ Й. Сталіна від 3 липня та постанови від 18 липня 1941 р. стали основними документами з організації роботи КП(б)У та РНК УРСР в умовах окупації. Окрім цих директивних приписів, виходили й інші документи організаційно-пропагандистського характеру. У них представники радянсько-партійної верхівки апелювали до населення з закликами до боротьби з ворогом. Одним із таких документів стало спільне звернення командування військами Південно-Західного напрямку і ЦК КП(б)У від 26 липня: «Громадяни і громадянки районів, захоплених німецькими фашистами! [...] Ті з вас, хто здатний носити зброю, вступайте до партизанських загонів, створюйте нові загани, громіть ненависні німецькі війська. Знищуйте фашистів, як скажених собак. Під укіс пускайте їх поїзди, руйнуйте зв'язок, підривайте їх склади. Проти розхвалених німецьких танків є проста і правильна зброя: пляшки з палимим, спритно кинуті на ворожий танк, запалюють його і перетворюють у ніщо. Користуйтеся цією зброєю!»⁵⁷.

Перший місяць війни остаточно окреслив перелік відомств, задіяних в організації боротьби. Політичне верховенство у справі формування підпілля і партизанських загонів зберігалося за ЦК КП(б)У та його осередками на місцях. Окрім безпосередньо партійних організацій, діючих окремо і спільно з органами НКВС, до застосування у власній роботі підпільно-партизанських методів боротьби вдавалися військові ради і політуправління фронтів, політичні й розвідувальні відділи армії.

Нааявність політичного впливу у ЦК КП(б)У, підготовлених кадрів — у НКВС УРСР, воєнно-стратегічного плану і досвіду — у РСЧА зумовлювала їхню співпрацю у цій сфері оборонних заходів. Спільними зусиллями партії, Наркомату внутрішніх справ і Військової ради Південно-Західного фронту 11–14 липня 1941 р.⁵⁸ був створений перший партизанський загін. Нагальна необхідність його організації була викликана початком оборони столиці УРСР. У важливій операції РСЧА вагоме місце відводилося мобільним групам, що мали перешкоджати просуванню сил Вермахту по стратегічних шосейних шляхах Житомир–Київ, Житомир–Попільня та дезорганізувати близький німецький тил⁵⁹. Загін, що складався переважно зі співробітників НКВС, очолив капітан⁶⁰ Розвідувального управління Генерального штабу РСЧА Ф. Демченко, який уже

мав досвід проведення диверсійної роботи по армійській лінії на території Західної України⁶¹.

Надалі практика міжвідомчої взаємодії зберігалася. Станом на 25 липня 1941 р. було сформовано три партизанські полки НКВС з 10 батальйонів, загальною чисельністю 1 тис. осіб кожний. З 25 до 27 липня вони були виведені для бойової діяльності на територію Київської і Житомирської областей⁶². У подальшому перекидання партизанів на житомирський напрям продовжувалося⁶³.

Оборона Києва (липень–вересень 1941 р.) суттєво затримала просування сил противника. У цей час, за словами члена опергрупи ЦК КП(б) У Л. Дрожжина, столиця УРСР перетворилася на центр поширення партизанського руху в республіці⁶⁴. Підготовлені для боротьби в тилу противника групи і загони скеровувалися, передусім, у регіони, де не вдалося розгорнути підготовчу роботу у зв'язку зі швидкою окупацією, — західні області УРСР, Чернівецьку, Ізмаїльську⁶⁵, частково Вінницьку і Кам'янець-Подільську області^{66, 67}.

Найкраще ілюструє ситуацію з формуванням і перекиданням партизанських загонів із Києва до інших регіонів у середині літа — на початку осені 1941 р. керівник київської резидентури «Музей» НКДБ СРСР В. Карташов («Михайлов»). У листі від 21 липня 1941 р. своєму московському начальникові П. Судоплатову він критикував усі задіяні у підготовчій роботі установи УРСР, вказував на безлад, відсутність керівництва, безвідповідальність за загони, нерозуміння подальших дій. На підтвердження власних слів резидент навів декілька найбільш показових прикладів, зокрема: «[...] на ділянку 87 дивізії перекинутий загін партизанів у 100–150 осіб, створений у Харкові. Його завдання — пройти в Бессарабію. Місце перекидання — під Києвом. Ні карт, ні провідника, немає кулеметів, тільки 1/2 мають гвинтівки, решта — малого калібру револьвери. Вони одягнені в міський одяг, шкіряні пальто. Сумніваюся, чи зможе цей загін — люди відібрані, пропущені через ЦК — залишитися хоча б просто цілими»⁶⁸.

У ще не зайнятих областях республіки опергрупа ЦК КП(б)У також проводила заходи, спрямовані на створення розгалуженої мережі місцевих партійних осередків, які у разі окупації мали перейти на нелегальне становище і діяти. Як правило, підпільні партійні структури складалися з 3–5 осіб, підібраних і затверджених ЦК КП(б)У. Подекуди на випадок провалу створювалися і резервні партійні комітети. За ними закріплювалися зв'язкові, відводилися конспіративні квартири, матеріальні ресурси тощо. Однак повністю розгорнути і завершити роботу з організації боротьби не вдалося через швидке просування противника, відсутність

досвіду функціонування подібних установ в умовах окупації та сучасної війни.

Співробітники НКВС УРСР взаємодіяли з функціонерами ЦК КП(б) У переважно у питаннях матеріально-технічного і кадрового забезпечення боротьби, але, водночас, самостійно здійснювали закидання підготовлених загонів, груп, агентів. З 25 серпня 1941 р. робота набула більших масштабів у зв'язку з реорганізацією створених раніше оперативних груп у 4-ті оперативні відділи при УНКВС⁶⁹.

Для проведення роботи відомство мало широку агентурно-інформаційну мережу із місцевого населення та підготовлені власні кадри. Вона охоплювала ледь не кожний населений пункт республіки. Таємні співробітники, залучені до співпраці з органами держбезпеки задовго до початку війни, були у побуті звичайними колгоспниками чи робітниками. Найбільш підготовлені і цінні кадри ставали керівниками негласних територіальних органів — резидентур НКВС. Резидентам, переданим їм на зв'язок агентам та агентам-одинакам давалися вказівки на виконання важливих завдань.

1941 р. в Україні у важливих політико-економічних центрах діяли негласні установи спецпризначення, залишені республіканським і союзним НКДБ. У Києві розвідувальну роботу і спецзавдання виконували одночасно: підпорядкована НКДБ УРСР резидентура «Максима» (І. Кудря)⁷⁰ та згаданий вже «Музей» (В. Карташов) НКДБ СРСР⁷¹. В Одесі союзне відомство у своїй діяльності покладалося на резидентуру «Форт» (В. Молодцов)⁷², у Миколаєві — на «Маршрутників» (В. Лягін)⁷³.

Основну підготовчу роботу, необхідну для розгортання боротьби з противником в його тилу, було проведено до окупації всієї території республіки. Станом на 1 листопада 1941 р. НКВС УРСР і його облуправління залишено в тилу противника 1 724 партизанських формувань чисельністю 28 288 осіб та 682 агентів-розвідників і зв'язківців⁷⁴. Створення формувань подекуди відбувалося без урахування належних заходів конспірації, регіональних особливостей, підготовлених кадрів та загального ходу війни. В умовах подальшого відступу Червоної армії на схід уцілілі партизанські загони і підпільні організації були полишені на розсуд їх керівництва, особистих переконань та внутрішніх якостей учасників.

В окремих місцевостях робота з організації спротиву була зірвана. Так, 35 партизанських загонів із більш як 12 районів Харківської і Сталінської областей, створених ЦК КП(б)У спільно з НКВС УРСР, при відступі Червоної армії відійшли разом із нею⁷⁵. Зрадництво окремих комуністів призвело до локалізації німецькою й італійською розвідками великої частини партійного підпілля у Ворошиловградській області⁷⁶.

Термінова евакуація керівних партійно-державних установ із м. Києва, подальша нестабільність фронту, що просувався дедалі на схід СРСР, змушували керівництвом УРСР пристосовуватися до функціонування в цих умовах, шукати нові ефективніші форми контролю над сформованими партизанськими загонами і підпіллям, підтримувати їх, налагоджувати розгортання діяльності. Це зумовило те, що 1 листопада 1941 р. відбулася реорганізація наявних органів управління боротьбою на окупованій території. Оперативна група з керівництва позафронтвою боротьбою, створена спочатку при ЦК КП(б)У, зважаючи на обставини відступу в тил СРСР, почала функціонувати при Військовій раді Південно-Західного фронту. До неї увійшли партійні і комсомольські функціонери з діючої раніше Оперативної групи при ЦК КП(б)У та четверо військових: спеціалісти з підривної справи, озброєння, технічного постачання і розвідки. Очолив групу М. Співак. Постанову про створення підписав командувач фронту маршал С. Тимошенко та член ради М. Хрущов. Одними із завдань реорганізованої і пристосованої до нових умов групи були: керівництво вже створеними і організація у прифронтвої смузі нових партизанських загонів, а також переведення місцевих партійних і комсомольських осередків на підпільне становище⁷⁷.

У цей самий час за власними планами продовжував діяти 4-й відділ НКВС УРСР. З відступом фронту діяльність Наркомату внутрішніх справ було розгорнуто в основному у прифронтвої смузі на базі Військової ради Південно-Західного фронту. У спеціальній інструкції «Про роботу Уповноважених 4-го Відділу НКВС при Політуправліннях армій Південно-Західного фронту» від 17 листопада 1941 р. за підписом начальника підрозділу майора Князева чітко визначалися компетенція, повноваження та завдання співробітників, відповідальних за організацію боротьби: налагодження зв'язку і керівництво партизанськими загонами та диверсійними групами на вже окупованій території; організація і скеровування в тил противника диверсійних груп, розвідників, зв'язкових; формування мережі явочних квартир, прийомних і переправних пунктів; підготовка кадрів розвідників, зв'язкових, диверсантів для підтримки систематичного зв'язку з загонами і диверсійними групами, що перебували на окупованій території, руйнування шляхом диверсій прифронтвоого тилу противника; приймання й оформлення матеріалів від прибулих з-під окупації зв'язкових, партизан та розвідників; надання допомоги підпільним партійним і радянським організаціям; проведення партійно-політичної і роз'яснювальної роботи серед населення в підконтрольних регіонах, встановлення зв'язку з місцевими органами НКВС, партійними і радянськими організаціями прифронтвоих районів у зоні дій армії підпорядкування⁷⁸.

Заслані в тил противника співробітники НКВС, відповідно до вказаної інструкції «Про роботу Уповноважених 4-го Відділу НКВС при Політуправліннях армій Південно-Західного фронту», передусім повинні були займатися бойовою, диверсійною і терористичною діяльністю. Насамперед, вона спрямовувалася на ліквідацію авіаційних можливостей противника (знищення аеродромів і літаків), баз із паливом, складів з продовольством і боеприпасами, місць проживання особового складу ворога, підриив залізничних і шосейних шляхів, організацію аварій поїздів і терактів проти місцевої окупаційної влади (комендантів, старостів, поліції і т.п.). Про результати діяльності уповноважені 4-го відділу НКВС УРСР мали доповідати не рідше ніж один раз на 10 днів. Робота виконувалася у цілковитій взаємодії з представником опергрупи при Військовій раді Південно-Західного фронту, начальниками 4-го відділення політуправління і особливого відділу армії, до складу якої входив представник наркомату⁷⁹.

Внаслідок заходів, ужитих 4-м відділом НКВС УРСР, з листопада 1941 р. до 1 березня 1942 р. було додатково перекинуто у тил противника 150 партизанських формувань, 148 розвідників та зв'язківців⁸⁰.

Для покращання ефективності роботи Наркомат внутрішніх справ потребував більших повноважень і ресурсів. З цього приводу його керівництво постійно апелювало до ЦК КП(б)У⁸¹.

У квітні 1942 р. на базі 4-го відділу НКВС УРСР було сформоване 4-те Управління НКВС УРСР у складі трьох відділів: 1-й — закордонної розвідувальної роботи, 2-й — розвідувальної роботи на окупованій території, 3-й — з організації і керівництва партизанським рухом. У цей період реорганізована структура де-юре перебрала на себе керівництво організованим рухом Опору від Оперативної групи при Військовій раді Південно-Західного фронту⁸².

Після створення 4-го Управління НКВС УРСР залишалися невирішеними багато питань. Зокрема через відсутність літаків відомство не могло широко проводити закидання загонів у глибокий тил противника⁸³.

Таким чином, із самого початку війни керівництво УРСР і СРСР намагалося започаткувати керований з центру спротив окупантам із залученням до цього відомств та організацій, що мали необхідні ресурси та можливості. Поступово основна практична робота з налагодження боротьби на окупованій території України перейшла до Наркомату внутрішніх справ УРСР. Його співробітники у своїй роботі були підпорядковані ЦК КП(б)У та працювали на базі РСЧА. За доволі короткий термін і в надскладних умовах їм вдалося налагодити ефективну діяльність з організації підпільної роботи і партизанського руху. Вони заклали підвалини для ширшого розгортання руху Опору в тилу противника.

1.2. Стихійний рух Опору та його централізація

Паралельно з розгортанням боротьби на окупованій території України під контролем КП(б)У та спецслужб у відповідь на агресію противника розгортався позадержавний, самоорганізований спротив. Він мав власну специфіку. Якщо причиною створення і діяльності підпільних організацій і партизанських загонів від партійно-державних органів виступали директивні вказівки і відповідні організаційно-мобілізаційні заходи, то піднесення стихійного руху Опору відбувалося незалежно від настанов уповноважених радянських органів влади і відомств. Він був реакцією на нацистську політику, проходив відповідно до місцевих особливостей, здорового глузду та за власною ініціативою населення. У деяких випадках документи радянського воєнно-політичного керівництва були приводом, але аж ніяк не причиною для початку боротьби.

Появу стихійного спротиву можна пояснити багатьма факторами. Деякі з них були протилежними за рушійною мотивацією. У частини учасників самоорганізованої боротьби першопричиною виступав патріотизм, в інших навпаки — страх перед поверненням більшовицької влади і можливими репресіями стосовно себе й родини за перебування на окупованій території. Водночас, деяких партизанів та підпільників до боротьби спонукала загроза особистому життю з боку окупаційної адміністрації, справедливе бажання боротися з ворогом, неможливість пристосуватися до нових умов через політичні, особисті і моральні мотиви. Та найчастіше до дій спонукав комплекс перелічених факторів.

Перші прояви стихійної боротьби проти окупантів документально зафіксовано вже на початку війни. Участь у ній брали громадяни різного віку та походження. Незрідка ними виявлялися діти та підлітки 10–15-ти років. Наприклад, особи саме такого віку становили основу загону «Юні чапаєвці», що діяв у серпні–вересні 1941 р. на острові Хортиця та поблизу нього⁸⁴.

Вагому роль у стихійному спротиві відігравали колишні бійці РСЧА. Осередками боротьби стали загони і групи із солдат-оточенців, що вже не були організованими військовими одиницями. Вони орієнтувалися на партизанський рух не у зв'язку з виконанням військового обов'язку (що не допускав самого факту тривалого перебування на окупованій території), а скоріше як на засіб виживання в умовах окупації. Сотні тисяч радянських військовослужбовців, які потрапили в оточення на початку війни, були дезорієнтовані у тилу противника. Не маючи змоги перейти лінію фронту і з'єднатися з регулярною армією, солдати й офіцери після

звільнення з полону, або й уникнувши його, поверталися до своїх домівок на окупованій території, чи зупинялися у невідомих населених пунктах. Вони знаходили житло, шукали засоби для проживання й, закономірно, встановлювали контакти серед місцевого населення.

Осіданню червоноармійців-оточенців на окупованій території сприяв той факт, що упродовж 1941–1942 рр. їх, за різних об'єктивних і суб'єктивних обставин, неохоче приймали до лав організованих ЦК КП(б)У партизанських загонів. Згадуючи по війні про ці та інші нюанси, комісар Чернігівського партизанського з'єднання В. Дружинін зазначав: «Помилкою керівництва парторганізації у цей час варто вважати — страх брати тих армійців, хто виходив із оточення, особливо із Київської групи⁸⁵». Вказуючи на це, він мав на увазі особовий склад оточеного наприкінці вересня 1941 р. найбільш боєздатного угруповання РСЧА Південно-Західного фронту, коли втрати з радянського боку сягали близько 700 тис. убитих і захоплених у полон бійців та командирів⁸⁶. Відторгнені червоноармійці, які залишилися проживати на окупованій території і значною мірою не були пов'язані з чужими їм населеними пунктами, у майбутньому стали рушійною силою значної частини самоорганізованих загонів і підпілля.

Масового характеру стихійний спротив населення окупантам набув після назрівання необхідних політичних і соціально-психологічних умов. Навіть ті з громадян, хто спочатку не мав намірів вдаватися до активної боротьби, коли відчули на власному досвіді антигуманну політику нацистів, змінили свою позицію споглядання і вирішили долучитися до спротиву.

У Золотоніському районі Київської області⁸⁷ причиною виникнення партизанського руху стало вбивство нацистами єврейського населення. За спогадами організаторів партизанського загону, колишніх військовослужбовців-оточенців П. Потапова та М. Саврана, перше розуміння необхідності збройної боротьби у місцевого населення з'явилося саме після жовтня 1941 р. — часу масових розстрілів тамтешніх євреїв. Подальші вбивства партактиву і радянських активістів тільки додали загального невдоволення. Обурення місцевих мешканців було використане для формування партизанського загону⁸⁸.

У червні 1942 р. політрук-оточенець з 37-ї армії М. Попов фіксував невдоволення серед жителів Ржищівського району Київської області⁸⁹ іншим аспектом політики нацистів — вивезенням громадян на роботи до Третього Райху. Колишній армієць оцінив ситуацію й дійшов висновку, що перед населенням стояв вибір: або їхати на примусову працю, або залишитися і поповнити ряди загону, який він хотів організувати: «[...] у травні [німці]

посилено почали брати молодь по Ржевському (*Ржищівському* — *І.К.*) району і в першу чергу військовополонених, які жили по селах. У військовополонених було бажання будь-що робити, будь-куди іти, тільки б не потрапити до Німеччини. Ми використали цей момент і оформили загін»⁹⁰.

Стихійні партизанські загони зароджувалися і в інших регіонах окупованої України. Їх особовий склад формували вихідці з самоорганізованого підпілля. Підпілля, в свою чергу, виникало як рух однодумців, пов'язаних спільними життєвими проблемами, що потребували пошуку швидких шляхів їх розв'язання.

Тим часом у Наркоматі внутрішніх справ УРСР виявляли підвищену увагу до настроїв населення на окупованій території, політики нацистів, прогнозування подальшого розвитку подій, фактів появи невідконтрольованих відомству партизанських загонів: «Надзвичайно важливим є та обставина, що населення на тимчасово окупованій противником території почало висловлювати протест німецьким загарбникам у формі поголовної втечі з сіл у ліс до партизанів, пов'язуючи себе круговою порукою, виявляючи таким чином ознаки масового партизанського руху із тенденцією збройного повстання проти окупантів», — йшлося у спеціальному повідомленні на адресу члена Військової ради Південного фронту Л. Корнійця від заступника наркома НКВС УРСР Т. Строкача від 12 квітня 1942 р.⁹¹. На службовому сленгу для означення бійців із цих стихійних формувань представники партійно-державного апарату незрідка практикували вживання терміну «дики», тобто створені з ініціативи їх учасників⁹².

Констатуючи факт існування на окупованій території самоорганізованого підпілля і партизанських загонів та намагаючись взяти цей процес під свій невисипущий контроль, органи НКВС основну діяльність спрямовували на створення формувань з власними перевіреними кадрами, контрольованими і організованими з центру. Для цих потреб продовжувалася робота з удосконалення державних механізмів централізованого управління боротьбою. З 30 травня 1942 р. питання кадрового забезпечення загонів, як загалом і подальшого ведення керованого спротиву в Україні, перейшло до компетенції нового органу — Українського штабу партизанського руху. Він розпочав роботу при Військовій раді Південно-Західного напрямку й підпорядковувався координуючому органу партизанів СРСР Центральному штабу партизанського руху (ЦШПР). До керівного складу УШПР увійшли представники від НКВС — Т. Строкач (начштабу), від ЦК КП(б)У — М. Співак, від розвідвідділу Південно-Західного напрямку І. Виноградов. Установи перебували у безпосередньому підпорядкуванні очолюваної Й. Сталінін Ставки Верховного Головнокомандування⁹³.

Під керівництво УШПР перейшли партизанські загони, що знаходилися на обліку в НКВС УРСР. Отримавши більше ресурсів, керівництво новоствореного органу продовжило реалізацію цілеспрямованої практики своїх попередників: надсилання в тил противника у складі диверсійних груп організаторів партизанського руху. Хоча спочатку це не набуло масовості через організаційні труднощі, однак перші «авіадесантні групи» вдалося перекинути вглиб України вже на початку червня 1942 р.⁹⁴

Співробітники УШПР у своїй діяльності зіткнулися з тими ж проблемами, що й їхні колеги з 4-го Управління НКВС УРСР, зокрема, з існуванням стихійних партизанських загонів. Поширення набула практика заміни керівництва самоініційованих формувань на уповноважених функціонерів, які часом не мали необхідних для цього якостей. Явище набрало загального характеру. Так, у підготовленому в ЦШПР проекті наказу НКО СРСР про посилення партизанської боротьби у тилу німецьких загарбників за липень 1942 р. вказувалося, що «у деяких місцях існує шкідлива практика заміни виростлих із народного руху здібних і хоробрих командирів партизанських загонів під приводом того, що вони не мають воєнної підготовки, людьми найчастіше без досвіду, без смаку до партизанської боротьби, від чого справа тільки страждає»⁹⁵. Аби виправити ситуацію, П. Пономаренко пропонував Й. Сталіну розпорядитися «без відома партизанського руху жодних переміщень у командному складі загонів не проводити»⁹⁶. Документ надійшов на розгляд Й. Сталіна та членів ДКО СРСР Г. Маленкова і Л. Берії. Однак про їхню реакцію на нього наразі нічого невідомо.

Налагодження діяльності УШПР відбувалося у надскладних умовах загального погіршення ситуації на німецько-радянському фронті. Так, 29 червня 1942 р. у зв'язку з ліквідацією Військової ради Південно-Західного напрямку УШПР перетворено на міжфронтний штаб партизанського руху при Військовій раді Південно-Західного і Південного фронтів⁹⁷. Потім відбувалося уточнення меж їх діяльності. Згідно з наказом ЦШПР від 5 липня 1942 р., управління боротьбою в УРСР розмежовувалося між Брянським ШПР при Військовій раді Брянського фронту та безпосередньо УШПР. Повноваження Брянського ШПР визначалися межею Брянського фронту включно з північною частиною Сумської та Чернігівської областей УРСР, Гомельської, Поліської⁹⁸ та Пінської⁹⁹ областей Білоруської РСР (БРСР), натомість УШПР мав координувати рух Опору в зоні ведення бойових дій Південно-Західного і Південного фронтів включно з областями Західної України, Кримом та Молдавською РСР¹⁰⁰. Зрозуміло, що подібні уточнення були вимушеним кроком й ускладнювали роботу УШПР. Перешкоджав подальшому розгортанню партизанського

руху й відступ Червоної армії з території України та просування військ углиб СРСР. Зважаючи на це, постало питання про доцільність існування УШПР. На його захист стало військово-політичне керівництво УРСР, про що сповістив Т. Строкач у своєму листі від 19 липня 1942 р. до ЦШПР. Він доповідав, що ЦК КП(б)У і Військова рада Сталінградського фронту вважають «за необхідне зберегти існуючий Український штаб партизанського руху для подальшого керівництва бойовою діяльністю партизанських формувань, які перебувають на території України»¹⁰¹.

Наприкінці серпня 1942 р. задля кращого розуміння потреб радянського партизанського руху на окупованій території СРСР, підвищення його ефективності, окреслення подальших перспектив, Й. Сталін викликав до Москви командирів і комісарів найбільш боездатних партизанських формувань УРСР, БРСР і РРСФР. Вони мали зустрічі з П. Пономаренком та безпосередньо самим Й. Сталіним. Результатом поїздки стало посилення уваги Ставки Верховного Головнокомандування і ЦШПР до проблем «малої війни» в тилу противника і важливості її підтримки. У підготовленому за результатами зустрічі наказі Наркома оборони Й. Сталіна № 00189 від 5 вересня діючим партизанським загонам були визначені провідні пріоритетні напрямки діяльності за нових умов. Основна увага наголошувалася на веденні розвідки, диверсій, терористичних актів, бойових дій, ліквідації живої сили противника. Водночас Й. Сталін пристав на пропозицію командування партизанських формувань примусово залучати до боротьби військовозобов'язаних, які перебували на окупованій території: «Усіх треба піднімати, хочуть чи не хочуть вони йти воювати. У крайніх випадках розцінювати тих, хто не хоче воювати, як дезертирів»¹⁰². Згідно з наказом, від командирів вимагалось залучення до партизанської боротьби якомога ширших прошарків суспільства, створення прихованого кадрового резерву для поповнення загонів. На думку командира кавалерійського з'єднання М. Наумова, наказ Й. Сталіна запізнився на 15 воєнних місяців, оскільки на практиці місцеві партійні організації і партизанські загопи робили те, чого вимагав цей документ, ще з початку війни¹⁰³.

Задля виконання актуалізованих завдань з кращою ефективністю УШПР зазнав чергової реорганізації. За наказом ДКО СРСР від 28 вересня 1942 р. установа була перепрофільована з міжфронтової (функціонуючої у межах оперативних інтересів Південно-Західного і Південного фронтів) на республіканський ШПР (для роботи в межах всієї УРСР). Реорганізований УШПР підпорядковувався як ЦШПР, так і ЦК КП(б)У. При Військовій раді Воронезького, Сталінградського і Південного фронтів розпочалося створення оперативних груп УШПР зі штатом 3–5 співробітників¹⁰⁴.

Попри всі намагання радянської влади впродовж літа–осені 1942 р. розгорнути масштабну організовану партизанську боротьбу в Україні цього досягнути не вдалося. Станом на 1 жовтня 1942 р. вона велась, головним чином, у північних регіонах УРСР: Сумській, Чернігівській і частково Житомирській областях. З діючими там загонами ЦК КП(б)У і УШПР був налагоджений систематичний зв'язок. У цей же час, на території УРСР також існувала значна кількість окремих партизанських загонів без зв'язку з партійно-державними установами. Головний їх недолік, за словами М. Хрущова, полягав у тому, що вони не вели систематичних активних бойових дій, не здійснювали великих операцій зі знищення залізничних вузлів, промислових підприємств і розгрому гарнізонів противника¹⁰⁵.

Активізувати наявний кадровий потенціал на окупованій території України, окрім УШПР мало і партійне підпілля. Для цього, а також з метою «покращення партійного керівництва партизанським рухом, посилення зв'язку з підпільними партійними комітетами і організаціями», рішенням ЦК ВКП(б) від 2 жовтня 1942 р. сформовано і затверджено нелегальний ЦК КП(б)У з 17 осіб — керівного складу партії, комсомолу, НКВС, командирів партизанських загонів і секретарів обкомів (М. Гречуха, Л. Корнієць, Д. Коротченко, В. Бегма, А. Гайовий, А. Зленко, С. Ковпак, П. Куманюк, С. Руднев, О. Сабуров, В. Сергієнко, М. Співак, В. Старченко, Т. Строкач, І. Сиромолотний, О. Федоров, Я. Хоменко)¹⁰⁶. Санкціонував його створення та склад Й. Сталін, місцем перебування визначалося м. Москва¹⁰⁷. Роботу структури було підпорядковано чинному ЦК КП(б)У на чолі з першим секретарем М. Хрущовим.

На початковому етапі функціонування нелегальний ЦК КП(б)У практично мало себе проявив, й начальник УШПР Т. Строкач скаржився Головнокомандувачу партизанським рухом К. Ворошилову, що апарати ЦК КП(б)У і РНК УРСР «не переключені повністю на роботу з забезпечення партизанського руху на Україні» та, фактично, його створення стало структурним довершенням системи партійно-державного управління рухом Опору в УРСР¹⁰⁸.

На подальше піднесення в Україні організованої партійно-державними органами боротьби спрямовувалася постанова ДКО СРСР «Про партизанський рух на Україні» за № 2403 від 11 жовтня 1942 р. Згідно з документом, в окупованих регіонах планувалося створення оперативних груп УШПР. Вони повинні були включати від трьох до п'яти партійних і радянських співробітників з державного апарату УРСР. Першочергово їх мали формувати для роботи у Вінницькій, Ворошиловградській, Дніпропетровській, Житомирській, Запорізькій, Київській, Львівській, Миколаївській, Полтавській, Ровенській, Сталінській, Сумській, Харківській і

Чернігівській областях. Основні завдання, що Військово-політичне керівництво СРСР ставило перед партизанськими формуваннями: встановлювати зв'язок з діючими та формувати нові партизанські загони, створювати приховані кадрові резерви, вести розвідку і контррозвідку, налагодити підготовчу роботу зі створення умов для зимівлі особового складу й загалом реалізації положень наказу Наркома оборони № 00189 від 5 вересня — здійснення диверсій, терористичних актів, ведення бойових дій¹⁰⁹.

Окремим пунктом постанови окреслювалося, що до кінця 1942 р. необхідно сформувати й надіслати в Україну 100 груп спеціально підготовлених командирів-організаторів партизанських загонів та інструкторів-підричників. Особовий склад кожного з таких підрозділів мав становити 10 осіб. До їхньої компетенції входило створення з місцевого населення нових партизанських загонів й керівництво їхніми діями. Для здійснення такого наміру в розпорядженні УШПР вже були підготовлені кадри з підвідомчої Школи особливого призначення. Спеціальний навчальний заклад уже з 1 квітня 1942 р. проводив випуск фахівців з організації партизанських загонів, диверсійно-розвідувальної роботи та налагодження їх зв'язку з «Великою землею»¹¹⁰.

Однак заходи, вжиті партійно-радянським керівництвом в Україні на виконання постанови ДКО СРСР № 2403 від 11 жовтня 1942 р., не могли забезпечити необхідного швидкого результату для активізації спротиву на окупованій території.

Так, на кінець жовтня на обліку в УШПР перебувало незначне число боездатних партизанських формувань: 42 загони у складі 5 958 учасників¹¹¹. До того ж більшість із них дислокувалася в районах зі сприятливим природним середовищем для базування — лісистих територіях Російської РСФР і Білоруської РСР¹¹². Тому на поширення партизанського руху з брянських лісів РРФСР на Правобережну Україну наприкінці жовтня були спрямовані найбільш боездатні об'єднані загони С. Ковпака і О. Сабурова¹¹³. З'єднання С. Ковпака під час виходу з місця базування налічувало 1 084 учасники у складі п'яти загонів, О. Сабурова — 1 628 партизанів у шести загонах. На той час вони становили трохи менше половини всіх організованих більшовицьких партизанських сил¹¹⁴.

Задіявши наявні ресурси та можливості для поширення організованої боротьби в Україні, радянське військово-політичне керівництво започаткувало практику довготермінового планування. Так, 12 листопада 1942 р. на першому засіданні нелегального ЦК КП(б)У було розглянуто і затверджено план бойових дій партизанів України на зимовий період 1942–1943 рр. У ньому визначалися конкретні бойові завдання для партизанських формувань, що перебували на обліку в УШПР, зокрема,

передбачалося створення нових загонів і розширення районів активних бойових дій.

Важливе місце у централізації боротьби на окупованій території УРСР мало відігравати партійне підпілля. Оскільки влітку–восени 1941 р. більшу частину мережі було викрито або ж знищено противником, перед нелегальним ЦК КП(б)У стояло завдання її відновлення. На це й скеровувалася постанова від 10 грудня 1942 р. Першочергові заходи стосувалися 11-ти адміністративно-територіальних областей УРСР: Сумської, Житомирської, Київської, Харківської, Полтавської, Вінницької, Кам'янець-Подільської, Ворошиловградської, Львівської, Ровенської та Чернігівської. Подальші зусилля нелегального ЦК КП(б)У зосереджувалися у напрямку підготовки кадрів для створення та активізації діяльності мережі підпільних обкомів, райкомів і міськкомів партії, забезпечення їх усім необхідним¹¹⁵.

Початок нового 1943-го року, попри появу в УШПР та нелегальному ЦК КП(б)У у вересні–грудні 1942 р. чітко продуманих масштабних планів, вжитих практичних кроків до їх реалізації, був далеко не успішним. До середини січня противник витіснив з території України найбільш боєздатні з'єднання С. Ковпака, О. Сабурова, О. Федорова. Це змусило співробітників УШПР констатувати майже повну відсутність великих і активних загонів, з якими підтримувався постійний зв'язок¹¹⁶. Така ситуація вимагала вжиття рішучих заходів, зокрема, проведення партизанських рейдових маршів, надсилання за лінію фронту представників КП(б)У і НКВС–НКДБ, організаторсько-диверсійних груп УШПР.

Використання рейдової тактики в радянській партизанській боротьбі відбувалося впродовж усієї війни, однак саме у 1943 р. вона набула широкого застосування. Також зросло коло завдань, що ставилися керівництвом. Так, окрім типового ведення бойових дій, здійснення диверсійних актів та проведення розвідки до командирів рейдових з'єднань висувається вимога сприяти нарощуванню партизанських сил за рахунок місцевого населення в регіонах проходження бойових підрозділів.

На піднесення спротиву в окупованих південних і центральних областях України спрямовувався рейдовий марш спеціально сформованого для цього об'єднаного загону М. Наумова¹¹⁷. Розпочався він у середині лютого 1943 року. Загін пройшов з боями територією 84-ох районів РРСФР, УРСР і БРСР. Було проведено понад 15 бойових операцій, у результаті чого ліквідовано значну кількість особового складу противника, знищено його техніку, завдано шкоди комунікаціям і лініям зв'язку, підірвано харчову базу, отримано трофеї. Однак основну мету — розгортання організованої партизанської боротьби у степових районах досягнути не

вдалося¹¹⁸. Набутий учасниками рейду досвід вказав на очевидні несприятливі для тривалого закріплення на одному місці місцеві умови: безлісі території і місцини з невеликими лісовими масивами, природними схованками (ярами, долинами тощо). Незважаючи на всі згадані фактори, степовий рейд позитивно вплинув на активізацію інших загонів і виникнення нових у багатьох районах України. Так, після визволення більшої частини УРСР, для вивчення партизанського руху в місцях рейду М. Наумова УШПР відрядив капітана Г. Мельника. Він здійснив поїздки Сумською, Полтавською, Кіровоградською, Одеською та Київською областями, провів зустрічі з тамтешнім населенням і про отримані результати відрядження доповів Т. Строкачу у спеціально підготовленій довідці за 5 липня 1944 р.¹¹⁹.

Уповноважений від УШПР Г. Мельник дійшов висновку, що найбільш значущою подією для розвитку партизанського руху в південній частині України був саме рейд М. Наумова, про бойові дії партизанів-наумівців добре знали, або ж бодай щось чули місцеві жителі. За його словами, громадяни про прибулих з радянського тилу відгукувалися позитивно і, до того ж, приписували їм більше роботи, ніж насправді було проведено учасниками рейду. Г. Мельник встановив, що до приходу М. Наумова діяли десятки загонів і груп, зокрема, С. Барановського — М. Миронова, М. Скирди, І. Діброва, Іващенко, Ф. Савченка, С. Пальохи, Решетняка, Бойка, партизани Гайворонського району та інші. Уповноважений зазначив, що частина з них вела боротьбу активно, деякі — приховано, а тому населенню про діяльність багатьох із названих командирів не було нічого відомо: «Народ їх не бачив і вони його теж». Однак згодом ситуація суттєво змінилася: «Після приходу загонів Наумова, — йдеться в документі, — всі перелічені загони вийшли із підпілля і почали відкрито діяти. Багато зорганізувалося загонів у Златопільському¹²⁰, Новомиргородському, Первомайському, Гайворонському, Грушківському, Савранському і інших районах, які підняли на боротьбу з німцями сотні рад[янських] людей»¹²¹.

Про значний вплив на розгортання стихійної боротьби партизанських рейдів вказували пізніше у своїх спогадах й колишні учасники руху Опору. Зі слів комісара Київського партизанського загону А. Новікова, після проходження рейдовими маршами з'єднань О. Сабурова, С. Ковпака і М. Наумова через Київську і Житомирську області в тамтешніх лісових масивах « [...] навесні 1943 р. почали організовуватися сильні і міцні місцеві партизанські загони, які закріпили за собою майже всі ліси, починаючи від Житомирського шосе і вглиб зосередження і розміщення великих партизанських армій Білорусі»¹²².

Дещо успішніше становлення антинацистського руху Опору, керованого партійно-державними органами, відбувалося у північній частині України, де цьому сприяли лісові масиви Київщини, Житомирщини, Чернігівщини і близькість болотяно-лісового Полісся. Там помітним стимулом для розгортання спротиву послужив рейд партизанського з'єднання під командуванням С. Ковпака. Його було розпочато 11 березня 1943 р. У рейді взяли участь 1 720 партизанів. Шлях бійців у північні райони Київщини пролягав через територію Білорусі, Ровенську і Житомирську області УРСР. За підсумками походу, партизани не тільки знищили живу силу й техніку противника, а й завдали кілька дошкульних ударів по комунікаціях ворога, провели значну агітаційно-пропагандистську роботу серед місцевого населення¹²³. Після раптових диверсій на комунікаціях та відбитих контрзаходах окупантів, з'єднання аби уникнути знищення було змушене відійти до білоруської частини Полісся і вже звідти продовжувало вести боротьбу, надсилаючи в Україну групи диверсантів.

Значний вплив на активізацію спротиву мала не тільки інформація про проходження рейдових формувань партизанів УШПР, а також бойові успіхи РСЧА і відчуття її швидкого приходу.

Звістки про перемоги радянської армії доходили до населення з чуток, пропагандистських більшовицьких листівок, наближеності фронту. Ці спостереження фіксували нацистські чиновники. Зокрема відповідальний працівник Васильківського гебітскомісаріату Е. Венк писав своєму керівництву, що за весь час існування адміністрації у районі було спокійно: «[...] ні банди, ні партизани не заважали нам і селянам відбудовувати сільське господарство. Можна було бродити по лісу вздовж і впоперек, без будь-яких хвилювань. Але три місяці тому були перші у цьому році бомбардування Києва і з цього розпочалося». Управлінець вказував у дещо політично забарвленому листі, що спочатку розпочалися грабунки поодиноких людей, потім нічні відвідини сіл і, зрештою, викрадення і вбивство старост, господарчих керівників, псування молотарок і тракторів¹²⁴.

Про результати зусиль з активізації й відновлення партійних підпільних організацій на окупованій території на початку весни 1943 р. до Москви доповідали співробітники ЦК КП(б)У. Зокрема йшлося про встановлення зв'язку з Чернігівським, Сумським, Кіровоградським, Дніпропетровським і Сталінськими обкомами компартії та уповноваженими по Київській, Житомирській, Ровенській та Львівській областях, а також підготовку до подальшого десантування обласних груп партпрацівників до Вінницької, Кам'янець-Подільської і Житомирської областей з 22-х осіб¹²⁵.

Загалом проведений партійно-державними органами влади УРСР комплекс заходів зумовив істотне зростання кількості учасників

керованої ними боротьби. Так, за чотири місяці, починаючи з критичного для спротиву жовтня 1942 р., особовий склад підконтрольних УШПР і ЦК КП(б)У формуваль зріс майже на 50 %. До 1 березня 1943 р. він становив 12 631 учасники у складі 74-х партизанських загонів. Начальник ЦШПР П. Пономаренко у листі до Й. Сталіна наголошував, що в деяких областях існує велика кількість прихованих людських резервів, число яких в окремих регіонах, згідно з донесеннями розвідки, сягає 50–60 тис. потенційних партизанів¹²⁶.

Важливе місце у розгортанні радянської організованої партизанської боротьби і централізації стихійного спротиву відіграло перекидання через лінію фронту організаційно-диверсійних груп УШПР. Цьому сприяло спрощення структури управління установою.

Так, у березні 1943 р. після тимчасового розформування ЦШПР УШПР було виведено з-під його підпорядкування. Керівництво партизанським рухом покладалося безпосередньо на Ставку Верховного Головнокомандування і ЦК КП(б)У¹²⁷.

Водночас, УШПР отримав дозвіл на створення своїх представництв при військових радах фронтів, що надавало можливості комплексно підійти до організації партизанської боротьби¹²⁸.

У березні — на початку квітня 1943 р. оперативний відділ УШПР для реалізації завдань з виведення з ладу комунікацій противника на вимогу ДКО СРСР і ЦК КП(б)У розробив план дій партизанських загонів на весняно-літній період¹²⁹. 7 квітня документ був затверджений нелегальним ЦК КП(б)У й погоджений ЦК ВКП(б) і ДКО СРСР. Відповідно до його змісту, перед керівництвом партизанського руху в Україні постали такі завдання: поширення впливу на боротьбу у західних і південно-західних районах УРСР, активізація диверсій на комунікаціях, отримання розвідувальної інформації.

Подальша робота УШПР навесні і влітку 1943 р. проходила відповідно до вищезазначеного плану. Були розроблені плани для роботи представництв штабу партизанського руху при військових радах фронтів РСЧА. Зокрема, Т. Строкач поставив перед підпорядкованими співробітниками представництва УШПР при Воронезькому фронті 17 квітня 1943 р. завдання активізувати партизанську боротьбу у Сумській, Чернігівській і лівобережній частині Київської області. Вимагалось до 1 травня перекинути у зазначені регіони 12 організаційно-диверсійних груп¹³⁰.

Десантованим командирам спецпідрозділів командуванням давалися вказівки щодо роботи у визначених районах: здійснювати підриви визначених об'єктів, залучати до своїх лав більше учасників й вести нещадну боротьбу з противником. Окремим пунктом вказувалося: «При виявленні

партизанських загонів чи груп, не керованих Штабом партизанського руху, негайно підпорядкувати їх собі, зі сповіщенням про це Штабу партизанського руху»¹³¹.

За планами партизанського керівництва розрізнені десантовані групи по прибуттю мали об'єднатися і приступити до виконання поставлених завдань. Також вони зобов'язувалися залучати до своєї діяльності місцеве населення окупованих територій, діючи стихійні партизанські групи та загони. Це повною мірою реалізовувалося на практиці. Наприклад, у надісланих влітку–восени 1943 р. 11-ти організаційно-диверсійних групах представництва УШПР при Військовій раді Південно-Західного фронту початково налічувалося 141 партизан, а вже наприкінці своєї діяльності особовий склад у сформованих загонах досяг чисельності у 4 798 учасників¹³².

Про такі формування радянських партизанів, що були організовані на базі спецгруп, збереглися свідчення підпільників ОУН(б). У них відтворено внутрішній устрій і мотивацію учасників цих підрозділів. Зокрема у донесенні оунівців із північних теренів Східної України своєму керівництву за вересень 1943 р. зазначалося, що «[...] з переловлених листів видно лише страх перед німецькою і большевицькою нагайкою. У складі червоних є селяни і інтелігенти. В кожному «отряді» є 2–3 парашутисти, котрі на всі запити партизан мовчать»¹³³.

Інший документ націоналістів за пізніший період (лютий 1944 р.) ілюструє мотивацію для боротьби в учасників організованих формувань — страх перед радянською владою. У ньому описана ситуація, що мала місце на Волині: «У зв'язку з приближенням фронту, комуністичні елементи підносять голови, деякі з них утікають в червону партизанку. [...] Між червоними можна почути: «За що воюєш? За колгосп?». Дуже бояться конфлікту СРСР з аліянтами. В одній із розмов між командирами, один командир сказав «як буде тяжко, тоді перейдемо до націоналістів, а тепер — пий та гуляй!». Б'ються тому, що бачать мілітарну перевагу Радянського Союзу»¹³⁴.

Варто зазначити, що найбільшу кількість перекинутих організаторів партизанського руху зафіксовано в документах УШПР періоду наступальних операцій РСЧА 1943 року. Тоді було відправлено 641-го командира, уповноважених на створення нових загонів і взяття під контроль виявлених. Тільки за три місяці (з 1 серпня до 1 листопада 1943 р.) представництвом УШПР при Військовій раді 3-го Українського фронту заслано літаками 329 учасників спецгруп. З цього числа на лівобережну частину УРСР було перекинуто 207 партизанів¹³⁵, а всього ж за роки

війни — близько 1 200 спеціально підготовлених командирів-організаторів партизанського руху¹³⁶.

Загалом за роки війни, а особливо за 1943 р., можна виокремити декілька найбільш поширених способів, до яких вдавалися уповноважені організатори від радянської влади з метою взяти під свій контроль місцеві партизанські формування: повна централізація; робота на базі місцевих формувань, без втручання в їх керівництво; включення учасників-патріотів до існуючої структурної вертикалі організованої боротьби; створення спільних органів управління і подальша ділова співпраця. Подібні дії поширювалися на всі регіони України і визначалися на місці, відповідно до ходу подій.

Варто детальніше зупинитися на кожному з варіантів поведінки посланців із радянського тилу. Найчастіше вони вдавалися до повної централізації, оскільки цього потребувало налагодження більш ефективного управління боротьбою. Водночас, УШПР і його представництва при радянських фронтах, розгортаючи спротив у тилу противника, покладалися передусім на власні, перевірені кадри. На окуповану територію перекидали декілька організаційно-диверсійних груп, яким ставили завдання об'єднання і спільної координації зусиль. Одночасно з виявленням місцевих стихійних загонів і груп здійснювалися спроби їх централізації. Наприклад, упродовж 2–19 серпня 1943 р. представництвом УШПР при Військовій раді Південно-Західного фронту у район Ірдинських боліт направлено понад 10 організаційно-диверсійних груп. У міру взаємного виявлення вони об'єднувалися. Так, 17 серпня за наказом начальника представництва О. Асмолова з десантованих спецпідрозділів, що встановили один з одним зв'язок, було сформовано об'єднаний загін під загальним командуванням Г. Преймакова. До його складу увійшли групи Г. Хрустальова, О. Мартинова, І. Галка, Т. Прокіна¹³⁷. Вже 19 серпня командир об'єднання Г. Преймакову вдалося встановити зв'язок з іншим надісланим керівником з радянського тилу — Я. Сивороновим. Таким чином з усіх десантованих партизанів УШПР було створено з'єднання «Грозний». Його очолили Я. Сиворонов (командир), М. Михайличенко (комісар), Г. Преймаков (начштабу)¹³⁸. Початково формування налічувало 103 десантники¹³⁹. Закріпившись на території, 21 вересня 1943 р. з'єднання «Грозний» розпочало рейдовий марш, метою якого було визначено подальший розвиток організованої боротьби на півночі Київщини і в окремих районах Житомирщини.

Натомість для діяльності в районі Черкас зі складу з'єднання «Грозний» був залишений загін Т. Прокіна. До числа його учасників активно долучилися жителі окупованого регіону, а особовий склад діючих до них

стихійних партизанських груп був поступово поглинутий. Таким чином, залишений загін Т. Прокіна наприкінці вересня за рахунок самоініціатованих організацій і місцевого населення зріс до 100 осіб¹⁴⁰. Тобто фактично досяг розмірів формування, з якого виокремився. А вже станом на 3 листопада 1943 р. з'єднання нараховувало 449 партизанів, з яких тільки 11 були десантниками¹⁴¹.

Траплялися випадки, коли десантникам доводилося мати справу зі стихійними формуваннями, що не бажали переходити під централізований контроль і, як наслідок, застосовувати стосовно їхнього керівництва крайніх заходів — розстрілів.

Окрім цього, були випадки, коли до таких надзвичайно суворих дій вдавалися й через непорозуміння серед командування місцевих загонів. Так, до появи організаційно-диверсійних груп представництва УШПР при Військовій раді Південно-Західного фронту в регіоні діяв партизанський загін на чолі з командиром С. Пальхою, комісаром А. Кокіним, начштабу І. Гречухою. С. Пальоха ще 1941 р. залишився у складі Черкаського підпільного райкому КП(б)У. А. Кокін був полковником з оточеної на початку війни 12-ї армії, І. Гречуха — червоноармійцем. Саме вони й стали фактичними організаторами формування. Однак після прибуття десантників С. Пальоха почав вимагати розстрілу А. Кокіна та І. Гречухи як «зрадників Батьківщини», мотивуючи це тим, що перший був колишнім власовцем, другий — дезертир, «інженер, який відновив роботу Черкаської електростанції для німців, розтратник грошей».

Отримавши вказівку з УШПР з вимогою встановити контроль над загonom і перевірити згаданих осіб, командир групи № 20 Т. Прокін зібрав збори. За їх вердиктом А. Кокіна і І. Гречуху розстріляли. Обставини цього випадку цілком не з'ясовані. Існує припущення, що партизанів розстріляли за сфальсифікованою справою¹⁴². Доступна джерельна база з питання не дає змоги повною мірою розкрити проблему. Краєзнавець С. Гречуха підставою називає донос С. Пальохи, причиною — небажання керівництва загону на загальних умовах підпорядковуватися десантникам¹⁴³. Інша дослідниця наводить спогади про розстріли безпосереднього свідка тих подій, партизана Г. Пшеничного: «Ми добре знали їх обох (А.Кокіна і І. Гречуху. — І.К.). І були переконані у абсурдності звинувачення. Так був [також] розстріляний за наказом Прокіна і довоєнний директор Ірдинського торфопідприємства. І лише тому, що його кожух дуже сподобався одному з друзів Прокіна»¹⁴⁴.

Натомість сам командир групи Т. Прокін у своєму звіті від 27 січня 1944 р. наводить незначні подробиці здійсненої ліквідації командування стихійних партизанів. Так, за його словами, комісара А. Кокіна було

вбито при спробі втечі, а начштабу І. Гречуху — після відмови розмовляти і коли «дав неправдиві покази щодо дезертирства з Червоної армії»¹⁴⁵. Інших деталей Т. Прокін не вказує, наведені ж викликають справедливі сумніви і додаткові питання.

Окрім підпорядкування стихійних формувань шляхом здійснення розстрілів, документи фіксують й іншу модель поведінки прибулих представників радянської влади. Зокрема таку, як робота на базі виявлених загонів, без втручання у їх діяльність, або ж участь разом у спільних операціях. У цьому випадку прикладом слугує поведіння організаційно-диверсійної групи під командуванням О. Тканка від представництва УШПР при Південно-Західному фронті. Десантована вона була з 14 на 15 серпня 1943 р. до району Оржиці в Полтавській області. Спецпідрозділ мав стати ядром нового з'єднання. Однак він не зміг встановити зв'язок з іншими розрізнено десантованими групами — складниками запланованої структури. А тому група О. Тканка розпочала індивідуально виконувати покладене на них завдання¹⁴⁶.

Через три тижні блукань — 5 вересня 1943 р. десантникам вдалося натрапити на зв'язок з діючим у Київській області з'єднанням № 8 ім. Чапаєва. Його було сформовано наприкінці весни шляхом об'єднання двох самостійних партизанських загонів № 8 (командир І. Примак) та ім. Шевченка (командир О. Ломако). Причиною його організації стала власна ініціатива колишніх бійців Червоної армії. Деякі з них вели боротьбу ще з осені 1941 р. і склали кістяк формування. До прибуття на базу спецпідрозділу УШПР воно нараховувало понад 200 бійців.

Відсутність кількісної переваги у прибулих, погане знання місцевості, неможливість налагодити постачання зброї з радянського тилу й отримати найменше сприяння звідти — все це перешкодило командирі групи десантників О. Тканку перебрати на себе фактичне керівництво. Водночас, присутність серед партизанів-чапаєвців військовослужбовців з числа оточенців зі званням полковника змусила командира диверсантів О. Тканка (мав військове звання капітана) задля підвищення авторитету також представитися полковником¹⁴⁷. Вірогідно, перелічені фактори спонукали О. Тканку оголосити, що він допомагатиме з'єднанню тільки інформацією про становище на фронтах, повідомлятиме зведення Радінформбюро, а також радиуватиме про дії чапаєвців, не втручаючись у керівництво з'єднанням¹⁴⁸. Після приходу РСЧА, О. Тканко значився як «представник ШПР Південно-Західного фронту, полковник» при з'єднанні № 8 ім. Чапаєва, про це, зокрема, свідчить довідка, видана партизану В. Клопову¹⁴⁹.

Іншою моделлю поведінки уповноважених радянських функціонерів стосовно стихійних учасників боротьби було включення до існуючої

вертикалі управління партизанськими формуваннями. Це відбувалося тільки за цілковитої відданості воєнно-політичній лінії, що реалізовувалася керівництвом країни та його представниками на місцях. Наприклад, подібним чином сталося із одним з організаторів підпільно-партизанської боротьби в Кам'янець-Подільській області — А. Одухою. При з'єднанні з переважаючими силами керованих з центру партизанів його загін був розформований, а особовий склад включений до трьох новостворених формувань УШПР. А. Одуха обійняв посаду члена штабу об'єднання партизанських загонів¹⁵⁰.

Існують факти, що свідчать також про створення спільних органів управління стихійних партизанів й уповноважених представників з керівництва централізовано керованим спротивом. Так, у ніч з 19 на 20 серпня 1943 р. організаційно-диверсійна група представництва УШПР при Військовій раді Південного фронту під командуванням Ф. Яковлева була десантована на південному сході Новоархангельська Кіровоградської області. Прибулу групу було реорганізовано командуванням у загін ім. Кутузова за рахунок поповнення з місцевого населення і колишніх поліцаїв. Станом на 25 вересня 1943 р. загін налічував майже 40 учасників. У пошуках лісового укриття партизани рейдували на Уманщину й там їм вдалося встановити зв'язок з командиром місцевого загону В. Басковим. Виявлене формування підпорядковувалося стихійному штабу з'єднання партизанських груп і загонів Уманщини на чолі з начштабу К. Грибом — «Верховим».

Вийшовши на зв'язок із десантниками, партизани об'єднали зусилля: 16 жовтня 1943 р. на спільній нараді прибулих і членів місцевого підпільно-партизанського штабу було укладено угоду про спільні дії і керівництво наявними загонами. За результатами зустрічі Ф. Яковлев обійняв посаду командира з'єднання, К. Гриб — начальника штабу, І. Шкуренко — комісара. Місцеві партизанські групи увійшли до загону ім. Кутузова, а їх командири зайняли посади командирів рот¹⁵¹. Підпільна мережа залишилася у віданні К. Гриба. Після створення об'єданого штабу К. Гриб почав отримувати вказівки від представництва УШПР при Військовій раді Південного фронту і звітуватися перед ним про діяльність груп і загонів¹⁵². Радіостанція, як і самі прибулі, була розміщені у будинку начальника штабу.

Полегшувала централізацію стихійних партизанських формувань та підпільних організацій політична орієнтація їх учасників на Червону армію та радянську владу як вирішальні чинники для перемоги над нацистськими окупантами. Ця тенденція простежується на всіх етапах розгортання німецько-радянської війни й детально зафіксована в документах членів ОУН, які виступали конкурентами КП(б)У і ВКП(б) в УРСР за вплив на учасників стихійного спротиву. Так, для прикладу, керівник

проводу ОУН(м) Центрального Сходу України Я. Гайвас, розповідаючи про стихійну підпільну групу О. Убийвовк у м. Полтаві, до складу якої входили колишні військовослужбовці РСЧА і радянські патріоти, зазначає: «Вона разом зі своїми друзями переконувала нас, що справжній український патріот — це большевик. Виходило, що ОУН мусить якнайскоріше робити протизаходи, щоб не допустити до відходу частини найкращого українського елемента до большевицького підпілля»¹⁵³.

Частина учасників стихійного спротиву при виборі політичної орієнтації між програмою ОУН, заходами Української повстанської армії (УПА) й майбутнім можливим життям в УРСР такий вибір аргументували небажанням допустити розв'язання нової громадянської війни. Про це свідчать очевидці подій воєнного лихоліття, зокрема, в Тальнівському районі — О. Савченко (Гордеева)¹⁵⁴, в Уманському районі Київської області — К. Гриб¹⁵⁵ та інші. Самі українські націоналісти щодо Уманщини зазначали: «Дії УПА мають серед мас великі симпатії. Народ помагає, але самочинно відділів не організовує. Всіх лякає прихід більшовиків»¹⁵⁶. Схоже трактування зустрічаємо й у визнаного історика національно-визвольної боротьби ОУН та УПА А. Кентія: «Прагнення ОУН «насадити» свою мережу у Східній Україні переслідувало, головним чином, мету не добиватися практичних результатів, розуміючи, що це майже недосяжно, а продекларувати світовій громадськості свої «можливості» на Радянській Україні. Цьому ж була підпорядкована задача розгортання бойових формувань УПА, особливо груп «Схід» і «Південь». Їх діяльність мала по суті символічний характер»¹⁵⁷.

Варто зазначити, що намагання взяти під свій контроль те чи інше партизанське формування — це не лише специфіка діяльності радянської партійно-державної влади. Подібна ініціатива йшла від самих учасників стихійного спротиву й була зумовлена підвищенням його ефективності чи амбіціями зацікавлених командирів. Сюди слід віднести суперечку за командування в Київському партизанському з'єднанні ім. Хрущова між І. Хитриченком і С. Лішевським, що закінчилася загальною перемогою третьої сторони — партійного діяча з радянського тилу, представника нелегального ЦК КП(б)У І. Чепурного. Він ще до прибуття на місце дислокації партизан намагався відсторонити від командування І. Хитриченка¹⁵⁸. У підсумку прибулий функціонер зайняв місце організатора і керівника з'єднання¹⁵⁹.

Спроби централізації не обмежувалися лише взаємовигідними домовленостями про спільні дії та простими конфліктами. Справа доходила навіть до вбивств. Показовими в цьому сенсі можуть слугувати методи об'єднання партизанських формувань, до яких вдавався в Чернігівській

області оточенець, а в майбутньому командир з'єднання «За Батьківщину» І. Бовкун. Згідно з доповідною запискою, що надійшла наприкінці 1944 р. на адресу секретаря ЦК КП(б)У Д. Коротченка, І. Бовкун у змові зі своїм заступником П. Кіхтенком 14 жовтня 1942 р. підступно вбили керівників Бобровицького загону К. Бабича та О. Брусилівця, а особовий склад формування взяли під своє командування. Причиною ліквідації непоступливих командирів стала їх категорична відмова влитися до загону І. Бовкуна¹⁶⁰. Пропозиція щодо приєднання під керівництво І. Бовкуна надходила й до секретаря Носівського підпільного райкому КП(б)У, командира іншого загону М. Стратилата, якого, за спогадами свідка тих подій О. Сурженка, не розстріляли тільки тому, що він обіймав високу партійну посаду¹⁶¹. Присутність погроз підтверджує також дружина М. Стратилата — Алла Федорівна: «Бовкун погрожував чоловіку, що при першій нагоді він його знищить»¹⁶².

Загалом, за період з 1 квітня 1943 р. до 1 січня 1944 р. завдяки переліченим методам підпорядкування стихійних організацій та залучення місцевого населення кількість централізовано керованих з'єднань УШПР зростає з 8 до 24, загонів з 82 до 152, а чисельність їх особового складу — з 13 811 до 37 268 осіб¹⁶³.

Підсумовуючи результати роботи партійно-державної влади з централізації боротьби на окупованій території, варто зазначити, що встановлення точного числа учасників стихійного спротиву потребує окремого дослідження, оскільки питання кількості особового складу партизанських формувань і підпільних організацій — це дискусійна наукова проблема. Однак можна зробити деякі припущення, виходячи з офіційних даних УШПР. Станом на 1 серпня 1945 р. в цьому органі керівництва партизанським рухом перебувало на обліку 174 тис. 944 партизани. Від цієї кількості слід виокремити дві категорії партизанів. Перша — це учасники загонів, сформованих 4-м Управлінням НКВС УРСР та партійними органами впродовж літа 1941 р. — весни 1942 р.

Більшість із них припинила діяльність у перший рік війни, а частина вцілілих учасників долучилася до боротьби пізніше. Траплялося й таке, що партизанські загони значилися лише на папері й не могли розгорнути бойову діяльність через неорганізованість. Їх особовий склад становив 33 тис. 049 осіб. Друга — це ті партизани, організацією яких займалися безпосередньо в УШПР з весни 1942 р. й до розформування органу 1 січня 1945 р. Їх налічувалося 141 тис. 895 осіб¹⁶⁴. Власне серед цього числа й були учасники стихійного спротиву та самоініційовані партизанські загони, підконтрольні уповноваженим на ведення організованої боротьби від радянської влади.

Аби з'ясувати хоча б приблизну чисельність тих, хто долучився до партизанського руху з власної ініціативи, слід відняти кількість підготовлених спеціалістів, залишених чи спрямованих для боротьби на окуповану територію УРСР партією, спецслужбами, армією та УШПР.

Документи фіксують, що найбільше партизанів було надіслано в Україну УШПР та його представництвами при військових радах фронтів. Так, згідно з даними відділу кадрів цього органу, впродовж 1942–1945 рр. для боротьби в тилу противника було спрямовано 6 208 фахівців¹⁶⁵.

Встановити точну кількість співробітників НКВС–НКДБ, армійської розвідки та партійних функціонерів, які мали повноваження на ведення спротиву й проходили за списками УШПР наразі проблематично. Однак можна встановити ці відомості приблизно. Так, відповідно до «Підсумкового звіту про бойову і агентурно-оперативну роботу 4-го Управління НКДБ УРСР у Вітчизняній війні 1941–1945 рр.» від 27 липня 1945 р. з жовтня 1943 р. до 9 травня 1945 р. у тил противника було виведено 53 оперативно-чекістські групи, диверсійно-розвідувальні групи і загони загальною чисельністю 780 осіб¹⁶⁶. Значну їх кількість десантовано за кордон вже після визволення України від нацистських окупантів. До того ж, вони були підпорядковані не УШПР, а своєму наркомату й тому не є предметом нашої уваги. Невідомо також, яка кількість співробітників НКВС–НКДБ внаслідок власного провалу чи інших факторів долучилася до формувань УШПР, однак можна говорити про інше — ці числові показники були не більшими від загальної чисельності спецгруп, облікованих в органах НКВС–НКДБ.

Можна припустити, що кількість учасників боротьби, надісланих окремо партією, спецслужбами та армійськими органами, не могла становити більше, ніж в УШПР — 6 208 фахівців, а загальне число всіх спеціалістів, уповноважених на підпільну і партизанську діяльність, теоретично не перевищувало 15 тис. громадян. Навіть такі доволі приблизні підрахунки засвідчують, що завдяки заходам радянської влади впродовж 1942–1944 рр. до партизанських формувань було залучено 125 тис. 895 громадян, серед яких були як учасники стихійних формувань, так і люди, які до того моменту не брали участь у боротьбі на окупованій території.

Сьогодні також доволі складно встановити точну чисельність не тільки особового складу стихійних партизанських загонів, а й загалом кількість формувань на окупованій території, створених не за розпорядженнями органів радянської влади. Причина полягає в тому, що їх окремий облік, здебільшого, не проводився, вони в ході централізації включалися до складу з'єднань, керованих з центру, або ж реєструвалися на рівні з іншими, без особливого виділення в системі діловодства УШПР.

Труднощів у підрахунку стихійних партизанських загонів додає й факт відсутності узгодженої серед науковців кількості партизанів. Різниця чисельність учасників боротьби на окупованій території також в документах. Наприклад, згідно даних організаційно-інструкторського відділу ЦК КП(б)У, станом на 22 березня 1947 р. налічувалося 1 457 з'єднань, загонів та 499 груп (всього 1 956). Відповідно до інформації Комісії у справах колишніх партизанів Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років при Верховній Раді України, що актуальна на 2011 р., в роки війни на окупованій території вели боротьбу 60 партизанських з'єднань, дивізій і бригад, а також 1 993 партизанські загони, розвідувально-диверсійні групи, які не входили до складу партизанських з'єднань (всього 2 053). Як можемо бачити, різниця складає 97 бойових одиниць. Вказані чисельні показники є результатом роботи партійно-державних органів радянської влади 1940-х — 1980-х рр. та діяльності вказаної Комісії за час незалежності України.

Оскільки у відкритому доступі немає бази даних із відомостями про всі партизанські формування, тому доводиться послуговуватися при визначенні бодай приблизної кількості стихійних загонів опублікованою літературою. Насамперед, найповнішим на сьогоднішній день науково-довідковим виданням «Україна партизанська. Партизанські формування та органи керівництва ними (1941–1945 рр.)». Ця книга вміщує короткі відомості про 61 з'єднання, бригади та дивізії, 453 загони та групи, які діяли не в складі наведених об'єднань, а також 98 загонів та груп, що діяли за межами УРСР (всього 612). Вона підготовлена за матеріалами короткого довідника «Нелегальні партійні органи і партизанські формування України в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.» (наприкінці 1980-х рр. готувався в Інституті історії партії при ЦК КПУ) та списків партизанських загонів у розрізі областей України, складених співробітниками колишніх обласних партійних архівів.

Порівнюючи дані про кількість партизанських формувань, які були, з одного боку, у розпорядженні співробітників організаційно-інструкторського відділу ЦК КП(б)У (1947 р.), Комісії у справах колишніх партизанів Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років при Верховній Раді України (2011 р.), а з іншого, опубліковані науковцями в книзі-довіднику «Україна партизанська. Партизанські формування та органи керівництва ними (1941–1945 рр.)» (2001 р.) можна зробити наступний висновок. Відомості, розміщені в книзі-довіднику є неповними. У ній подана інформація далеко не про всі партизанські загони і групи. У відсотковому відношенні до даних 1947 р. в «Україні партизанській...» йде мова про близько 30 % від кількості всіх збройних формувань в тилу противника. Щоправда це найбільші та найвідоміші партизанські з'єднання, загони та

групи. Загалом же, аналіз інформації про вміщені у книзі-довіднику формування дозволяє говорити про наступну особливість: як мінімум 30 % від загальної кількості радянських сил «малої війни» на окупованій території становили самоініційовані формування, більшість яких було створено стихійно в 1943 р., ще 30–35 % були організовані радянською владою впродовж літа–зими 1941 р. й в тому ж році, або дещо пізніше припинили діяльність. Решта загонів були створені за участі УШПР, НКВС–НКДБ та КП(б)У в 1942–1944 рр. Тобто, якщо говорити про частку формувань, що виникли з власної ініціативи їх учасників на окупованій території, то впродовж 1942–1944 рр., вона становила, вірогідно, близько 40 %. Стосовно 61-го партизанського з'єднання, відомості про які розміщені у книзі-довіднику, то ретельне дослідження деяких з них показало, що як мінімум два були створені за ініціативою і активною участю колишніх військовослужбовців Червоної армії, які вимушено опинилися на окупованій території й до цього з власної волі вели підпільну діяльність. Це з'єднання № 8 ім. Чапаєва та Київське партизанське з'єднання ім. Хрущова. Історик В. Берковський вказує, що виникли на базі стихійних підпільних організацій й інші великі партизанські формування, відомості про які заходимо у книзі-довіднику «Україна партизанська...», й відносить до таких Рівненське партизанське з'єднання «За Батьківщину» (виникло на базі Ямпільського партизанського загону), Волинське партизанське з'єднання ім. В. Леніна (виникло на базі підпільних груп Червоного району Сумської області), Друга партизанська бригада ім. Й. Сталіна Вінницької області (виникла на базі підпільної організації Теплицького району Вінницької області) тощо¹⁶⁷. Подальше розкриття дійсних особливостей становлення інших з'єднань потребує проведення окремих ґрунтовних досліджень.

Таким чином, стихійний рух Опору виник як реакція на події Другої світової війни та її наслідки на близьку та далеку перспективу. Вибір методів, якими представники радянської влади на окупованій території проводили централізацію залежав від складу учасників самоініційованих формувань, їх поступливості у питанні передачі керівництва офіційній владі.

Вищенаведені факти свідчать, що з самого початку війни за організацією боротьби на окупованій території УРСР стояло партійно-політичне керівництво країни, НКВС та РСЧА. У складній обстановці воєнного часу проходило становлення організованої «згори» боротьби із залученням до нього спеціально підготовлених кадрів. Натомість стихійний спротив розгорнувся як закономірна реакція на політику нацистів. Його основу склали колишні червоноармійці — вихідці з полону й оточень та патріотично налаштовані громадяни. Співробітники 4-го Управління НКВС УРСР, а згодом новоутвореного УШПР докладали всіх зусиль, аби взяти спротив

під свій контроль і вдавалися до заходів, спрямованих на його піднесення та підвищення ефективності боротьби.

Водночас, номінальне керівництво зберігалось за партією. Для покращання партійного управління боротьбою було створено нелегальний ЦК КП(б)У, до складу якого увійшли високопоставлені партійці, комсомольці, співробітники НКВС, командири партизанських формувань.

Партійно-державні органи здійснювали кроки до подальшої централізації та інспірування спротиву у суворій відповідності до загальної концепції ведення боротьби. Як показує аналіз, це реалізовувалося такими шляхами: надсиланням спецпідрозділів від УШПР і його фронтових представництв; відрядженням уповноважених представників від партії; рейдовими маршами підконтрольних з'єднань і загонів. При цьому уповноважені представники радянської влади, виявляючи самостійні формування, вдавалися як до гнучких, так і до більш суворих методів впливу. До перших слід віднести: самостійну роботу прибулих у тил противника на базі виявлених підрозділів без суттєвого втручання в управління ними; залучення стихійних загонів до існуючої структури централізованої боротьби із залишенням на керівних посадах їх командування після доведення цілковитої лояльності політиці компартії; створення спільних проміжних структур управління. До других належала повна централізація з можливою ліквідацією командування місцевих загонів, застосування каральних санкцій щодо незгодних. Таким чином, радянське воєнно-політичне керівництво з метою створення потужної сили на окупованій території й задля ефективної, скоординованої боротьби в Україні, поступово опанувало народну стихію.

Розділ 2.

ЛЕГІТИМАЦІЯ ПАРТИЗАНСЬКИХ З'ЄДНАНЬ, ЗАГОНІВ І ГРУП В УШПР

2.1. Облік і перевірка особового складу

Серед організаційних заходів з централізації та легітимації руху Опору важливе місце посідала робота з обліку та перевірки особового складу. Упродовж війни реєстрація учасників боротьби забезпечувалася відділами кадрів уповноважених державних структур. Так, у 1941 р. — першій половині 1942 р. обліком займалися в партійних органах, НКВС–НКДБ і РСЧА. У квітні 1942 р. ця функція входила до компетенції 4-го Управління НКВС УРСР, а від 30 травня — облік партизанів перейшов до новоутвореного Українського штабу партизанського руху.

На окупованій території України відповідальність за особовий склад, партизанських з'єднань, загонів і груп, а також за належну реєстрацію, несло його командування. Складнощі у веденні обліку додавав нестабільний, або ж взагалі відсутній зв'язок з радянським тилом та умови роботи в окупації, що потребували дотримання конспірації.

Попри всі труднощі у встановленні точної кількості учасників антинацистського руху Опору співробітникам УШПР все ж вдавалося вести облік партизанів на основі даних, наявних у їхньому розпорядженні, а також відомостей, отриманих з окупованих областей. Найбільше зростання кількості особового складу партизанських з'єднань, загонів і груп було зафіксоване у 1943 р. — на початку 1944 р. Якщо станом на 3 березня 1943 р. на території УРСР налічувалося 12 632 учасники¹⁶⁸, то вже у січні 1944 р. в оперативному відділі УШПР оцінювали чисельність у діапазоні від 43 тис. до 48 тис. осіб¹⁶⁹.

Поповнення штату партизанських формувань, контрольованих УШПР, відбувалося з кількох типів громадян. Передусім до них слід

віднести жителів тилових районів СРСР: випускників спецшкіл, підготовлених для цих цілей партійних функціонерів, співробітників НКВС та військових. Кадровим джерелом для залучення до боротьби на окупованій території були також ті радянські громадяни, які проживали у зоні діяльності уповноважених спецпідрозділів. Окрім цього, до підпорядкованих радянській владі партизанських загонів залучалися учасники з узятих під контроль стихійних формувань. Про їх виявлення, зокрема, повідомляв М. Хрущов до ЦК ВКП(б) у доповідній записці від 7 квітня 1943 р. У документі зазначалося, що під час просування РСЧА територією України майже в кожному районі була виявлена значна кількість дрібних партизанських загонів і груп чисельністю 15–35 учасників, які активізували свою діяльність, головним чином, при наближенні фронту й під час зайняття червоноармійцями населених пунктів. Зв'язок вони мали лише з подібними до них формуваннями сусідніх населених пунктів¹⁷⁰.

Збільшення чисельності формувань організованого спротиву закономірно ускладнило діяльність структурних підрозділів УШПР, оскільки наявний кадровий потенціал та його можливості не могли задовольнити зростаючі потреби боротьби, масштаби якої зросли, особливо після переходу стратегічної ініціативи до Червоної армії. Додаткових зусиль і ресурсів також вимагало ведення обліку, оперативне керівництво бойовими діями загонів, збільшення мережі радіозв'язку, забезпечення зброєю, продовольством, амуніцією, медичними засобами та інші потреби. Тому для вирішення цього 25 серпня 1943 р. секретар ЦК КП(б)У М. Співак та керівник УШПР Т. Строкач у листі до начальника Управління з комплектування Генерального штабу Червоної армії А. Карпоносова звернулися з проханням збільшити штат УШПР та його фронтових представництв. За їхніми словами, наявна на той час кількість співробітників не могла належним чином забезпечити виконання задач подальшого розвитку партизанського руху в Україні. Задля вирішення цієї нагальної потреби, вони надіслали та пропонували затвердити нові проекти штатів¹⁷¹.

Належний облік став можливим тільки після з'єднання з частинами Червоної армії. Командирам партизанських формувань з боку керівництва УШПР наказувалося: відібрати найбільш боездатних бійців для їх подальшого використання у партизанській війні в складі новосформованих загонів і груп; підібрати кандидатури для залишення у системі місцевих органів радянської влади, у яких бракувало кадрів; передати особовий склад загону до районних військових комісаріатів (РВК). Присутні у формуваннях УШПР представники інших відомств підлягали відбуттю до установ, на обліку яких вони перебували. Поранені і хворі мали можливість пройти курс лікування у медичних закладах. Для прикладу, доля особового

складу Черкаського партизанського загону (командир Г. Іващенко, комісар С. Пальоха) склалася після з'єднання з РСЧА таким чином: 715 учасників передавалися: 1) частинам РСЧА: 572 особи; 2) Черкаському районному відділу НКВС — 14 осіб; 3) Смілянському районному партійному комітету (РПК) — 9 осіб; 4) Відділу укомплектування 5-ї армії — 36 осіб; 5) Черкаському РПК — 26 осіб; 6) відправлено в організаторські групи УШПР — 45 осіб; 7) відправлено до госпіталю на лікування — 13 осіб¹⁷².

Подібне відбувалося і у з'єднанні ім. Хрущова: 759 бійців і командирів з партизанських загонів ім. Суворова, Леніна, Кутузова, Котовського, які перебували при штабі цього формування, передали до 161-го запасного полку Червоної армії. З них 482 партизани відразу ж були відправлені, як зазначається у документі, «у тил СРСР». Призивна комісія забракувала 181 особу. 96 осіб поранених і хворих, а також для охорони табору залишено у районі с. Лубень Наровлянського району Гомельської області БРСР¹⁷³.

Так само проходило й розформування з'єднання № 8 ім. Чапаєва. На момент приходу радянських регулярних частин РСЧА восени 1943 р. на територію Київської області з'єднання відповідно до звіту мало 600 бійців. З них 500 передано в розпорядження Переяславського РВК¹⁷⁴. Схожа практика спостерігалася і при ліквідації малочисельних загонів. Наприклад, створений Черкаським міськкомом КП(б)У ще в липні 1941 р. і вцілілий загін А. Стеценка налічував при з'єднанні з РСЧА у м. Глобино Полтавської області 26 осіб, з яких 14 передано до армії, 12 — на керівні посади по лінії райвиконкому, командир відбув у розпорядження Київського обкому КП(б)У, звідки його направили для звітування до Харкова¹⁷⁵.

Розподілу партизанських кадрів після з'єднання з частинами Червоної армії передувало проходження спеціальних перевірок. Ця робота поряд із питанням ведення обліку також мала надзвичайно вагоме значення, оскільки перед радянською владою стояло інше, не менш важливе, завдання: дати оцінку поведінці кожного з учасників партизанських формувань під час окупації.

Для цього в роки війни у з'єднаннях і загонах контррозвідальну роботу проводили спеціальні підрозділи, більш відомі як особливі відділи. За їх відсутності цю функцію виконували уповноважені співробітники з аналогічними функціями чи заступники командирів.

До обов'язків контррозвідників входило з'ясування минулого, перевірка історії потрапляння до формування новоприбулого поповнення, своєчасне виявлення та попередження фактів співпраці партизанів з противником і загалом будь-якої діяльності, що могла бути кваліфікована як антирадянська. Доволі часто за різними легендами до загонів спеціально

впроваджувалася агентура німецьких спецслужб. У разі встановлення доказів роботи на противника, питання стосовно підслідного вирішувалося в індивідуальному порядку.

Серед учасників боротьби перебували особи з різним минулим, зокрема, колишні військовополонені та військовики-оточенці з РСЧА. Вони доволі часто ставали об'єктами, яким радянські органи держбезпеки інкримінували підозру у «зраді Батьківщині». Існує цілий масив документальних матеріалів, де вказується, що саме ці категорії військовослужбовців становили основу з'єднань, загонів і груп спротиву. Зокрема їх присутність можемо простежити у найбільшому об'єднанні радянських партизанів у Київській області — з'єднанні ім. Хрущова. Його командир І. Хитриченко зазначав, що побоюючись можливих репресій окупантів, український селянин залишався байдужим до боротьби, а тому організацію партизанських загонів доводилося проводити передусім за рахунок військовополонених і робітників Києва¹⁷⁶. Згідно з чорновими записами невстановленого автора, виявленими в обліковій справі на з'єднання ім. Чапаєва, зазначається, що перший загін цього формування з грудня 1942 р. до травня 1943 р. налічував 43 учасники. З них 90 % були саме з числа військовополонених, лише 10 % — місцеві жителі. Ця характеристика не змінилася й надалі після істотного чисельного зростання. Як ідеться далі в документі, з травня до вересня у з'єднанні налічувалося вже 600 осіб — «у більшості з військовополонених»¹⁷⁷.

Іншою категорією учасників партизанських формувань були колишні співробітники окупаційного апарату Третього Райху в Україні. Розуміючи близьке відновлення радянської влади і прогнозовану перемогу СРСР у війні, вони почали шукати зв'язку з партизанами і переходити на їхню сторону. Особливо масового розмаху явище набуло впродовж літа-осені 1943 р.

Велику концентрацію колишніх поліцаїв серед партизанів відзначали безпосередні учасники боротьби. Зокрема з обуренням пригадував про це М. Попов, який до війни працював інструктором відділу агітації і пропаганди при ЦК КП(б)У, а під час окупації входив до Київського з'єднання ім. Хрущова. Партизан зазначав, що велика концентрація колишніх поліцаїв була у Макарівському і Київському загонах його з'єднання¹⁷⁸.

На значну кількість серед радянських партизанів ще недавніх співробітників каральних органів противника, вказують й нацистські чиновники. За спогадами Анни Шнайдер — перекладачки співробітника німецької орсткомендатури у с. Ново-Покровське Харківської області¹⁷⁹, — її начальник нарікав на існуючу дилему: «Якщо б не було б української поліції на Україні — не було б і партизанщини»¹⁸⁰.

Деякі з колишніх поліцаїв певний час навіть очолювали партизанські формування. Наприклад, командир згаданого з'єднання ім. Хрущова І. Хитриченко. Документи фіксують й багато інших прикладів. З-поміж них виокремлюється випадок із колишнім начальником поліції в Сумській області С. Барановським. Після визволення регіону РСЧА він зміг переконати радянські органи держбезпеки, що працював на нацистів під прикриттям і йому було доручено керувати діяльністю спецгрупи НКДБ. Вона повинна була ліквідувати нацистських високопосадовців — спочатку райхскомісара України Е. Коха, а потім генерал-губернатора Г. Франка¹⁸¹.

Особливо масово радянська контррозвідка зіткнулася з питанням перевірки колишніх військовослужбовців РСЧА з початком визволення України. Так, за даними Наркомату внутрішніх справ УРСР на 15 березня 1943 р. з відвойованої у нацистів частини Ворошиловградської області¹⁸² мобілізовано до військових частин Південно-Західного фронту 37 452 особи, з яких 25 674 придатні до стройової служби, 5 044 — до нестройової, 6 704-х оточенців і колишніх радянських полонених зарахували до запасних частин Червоної армії¹⁸³.

У наведеному матеріалі не вказується, чи вихідці з полону й оточень були партизанами. Однак це свідчить про факт виявлення значної кількості громадян з військовим досвідом, які доволі часто й ставали організаторами боротьби.

Підтвердженням масового виявлення колишніх червоноармійців у складі безпосередньо партизанських загонів УШПР і його фронтових підрозділів слугує звіт представництва УШПР при Військовій раді Південно-Західного фронту за період з 1 серпня до 1 листопада 1943 р. У ньому вказувалося, що впродовж означеного періоду було передано для подальшого розподілу до армії 3 тис. партизанів, які опинилися в радянському тилу. З цього числа близько 70 % (2 тис.) становили ті, хто прийшов до партизанських формувань з полону й оточення. Начальник представництва О. Асмолов відзначав: «Прибуття партизанів із загонів і груп відбуваються щоденно»¹⁸⁴.

Наявність партизанського стажу далеко не завжди гарантувала лояльність радянського правосуддя воєнного часу. Всім колишнім військовослужбовцям, які перебували на окупованій території й викликали підозру органів держбезпеки, належало пройти ретельну, принизливу процедуру перевірок, наслідком яких ставали безпідставні жорстокі покарання, дискримінація та переслідування. Про попередню перевірку партизанів з'єднання № 8 ім. Чапаєва в одному з відділів контррозвідки Південно-Західного фронту пригадує свідок тих подій — командир 3-го загону К. Кайсенов. Він зазначає, що учасників його загону викликали по одному

в кабінет співробітника особливого відділу. Там їх у присутності 3–4-х озброєних солдатів били, здійснювали відкритий грабунок з розбоєм. Так, за схожих обставин був побитий начальник штабу Г. Олексієнко та партизан Борис. При цьому, за словами К. Кайсенова, Г. Олексієнку удари завдавали помічник начальника оперативного відділу, капітан М. Подображніков і заступник начальника представництва УШПР при Військовій раді Південно-Західного фронту підполковник О. Носков. Насильство над Борисом здійснював ст. лейтенант Чернецький, а причиною таких дій став знайдений у партизана трофейний німецький пасок, якого той не хотів добовільно віддати, оскільки здобув предмет у бою¹⁸⁵.

Про схожий випадок насильства пригадує заступник начштабу 4-го загону вказаного вище з'єднання Л. Кузін. У листі на адресу партійних органів, задля встановлення справедливості, він писав після війни, що капітан М. Подображніков і начальник відділу кадрів представництва УШПР при Військовій раді Південно-Західного фронту майор Г. Дзуцов відібрали його власний пістолет «ТТ», подарований «за зразкове і сміливе виконання бойового завдання по розвідці» на окупованій території. Причини цього безчинства партизан називає такі: «Подображнікову я насолитим тим, що не віддав йому золотий ланцюжок і обізвав його дріб'язковою людиною». Дещо пікантніша ситуація була з Г. Дзуцовим. У цьому випадку підставою стала «амурна справа», пов'язана з машиністкою М. Єрохіною, до якої в останнього також був свій інтерес. Л. Кузін зазначає: «Дзуцов з якоюсь фашистською ненавистю заявив мені, що я його буду пам'ятати все своє життя». Вірогідно, що особисту вогнепальну зброю було відібрано й через іншу обставину — партизан вдарив в обличчя штабного конкурента¹⁸⁶.

Далі, після проведення попередньої перевірки, доля партизанів з-поміж колишніх червоноармійців вирішувалася відповідно до наказу начальника Головного управління формування військ РСЧА генерал-полковника Ю. Щаденка № 97/ш від 10 березня 1943 р. Згідно з документом, перед відповідальними органами ставилося завдання — усіх військовослужбовців, які свого часу без опору здалися противникові у полон чи дезертирували з регулярної армії й залишалися проживати на окупованій території, опинилися оточеними у місцях свого проживання, залишилися удома й не намагалися виходити в радянський тил, після швидкої перевірки терміново спрямовувати до штрафних частин¹⁸⁷. Надалі колишній командний склад РСЧА проходив службу у штрафних батальйонах, рядовий — у штрафних ротах¹⁸⁸. Наприклад, при розформуванні Київського з'єднання ім. Хрущова в жовтні 1943 р. 428 партизанів, які входили до його структурних підрозділів (органів управління, комендантського взводу,

розвідувальної роти та загонів ім. Суворова, Леніна, Котовського, Кутузова), були передані до 161-го армійського запасного стрілецького полку. Сформована там комісія визначила, що підлягають направленню до штрафних частин діючої армії шість партизанів з-поміж військовослужбовців сержантського та рядового складу, які перебували певний час у полоні й оточенні противника. Ця ж перевірка встановила таке: «Основний кістяк партизанського з'єднання складається із цілком стійких та відданих Радянській Батьківщині людей, які неодноразово брали участь в операціях зі знищення загарбників»¹⁸⁹.

Характерно, що згідно з підрахунками історика Г. Кривошеєва, найбільше поповнення штрафних підрозділів відбулося саме під час проведення Червоною армією боїв з очищення окупованої противником території у 1943 р.¹⁹⁰. Власне тоді, коли й відбулися масові виявлення колишніх червоноармійців.

Наказ Ю. Щаденка регламентував й іншу модель ставлення до колишніх червоноармійців із партизанських загонів, щодо яких контррозвідка виявляла серйозні дані для підозри у антирадянській чи бандитській діяльності. Такі особи направлялися до спеціальних таборів НКВС¹⁹¹. Для прикладу, командир Таращанського загону Л. Дорош був направлений до спецтабору № 240 у м. Сталіно^{192, 193}, оскільки співробітники відділу боротьби з бандитизмом УНКВС УРСР в Житомирській області встановили, що той особисто розстріляв партизана А. Іллюхіна, який саботував дисципліну та займався грабунками серед населення¹⁹⁴.

На практиці доволі часто учасники боротьби скеровувалися до перевірочно-фільтраційних закладів без достатніх на те підстав. На ці факти, зокрема, вказував командир розформованої Житомирської партизанської дивізії С. Маліков наркомуну НКВС УРСР В. Рясному і секретарю ЦК КП(б) У Д. Коротченку у листі-скарзі від 6 грудня 1944 р. Він зазначав, що деякі райвійськкомати Житомирської області (Радомишльський, Лугинський, Словечанський¹⁹⁵ та Коростенський) спрямовують до таборів усіх підряд партизанів без ретельного відбору.

Про схожу ситуацію пригадував й інший свідок тих подій, командир 3-го загону з'єднання ім. Чапаєва К. Кайсенов. За його словами, багатьох заслужених, «старих» партизанів під конвоєм було відправлено на Донбас. Він описує деталі: «Перед відправкою всіх обшукали, забрали всі речі, які їм сподобалися. Хто протестував, їх били, штовхали наганями, тобто катування були страшні»¹⁹⁶. Колишній командир зазначає, що всі партизани хотіли влитися до лав Червоної армії, однак їм не дозволили цього, а навпаки: «[...] старалися щоб ми не зустрічалися ні з [ким з великих командирів нашої армії]»¹⁹⁷.

Відомо, що спецтабори були засновані ще у перший рік війни¹⁹⁸. Серед контингенту, який проходив перевірку і фільтрацію, спочатку були військовополонені та оточенці, а згодом, коли розпочалося звільнення території з-під окупації, відбулося поповнення цих закладів за рахунок інших категорій громадян: поліцаїв, сільських старост та осіб, які підозрювалися у зрадницькій діяльності або просто лише проживали на окупованій території.

Збереглися свідчення партизанів про порядки у деяких спецзакладах й про подальшу долю тих, хто вдало пройшов перевірку у них. Зокрема на такі натрапляємо у рапорті колишнього секретаря партійного бюро партизанського загону ім. Молотова Т. Глуховченка до командира Житомирської партизанської дивізії С. Малікова від 30 листопада 1944 р. У документі в загальних рисах описуються знущання над колишніми партизанами у відділенні № 6 (м. Горлівка) табору № 240 (м. Сталіно): «Ми знаходимося разом з поліцаями і старостами, користуємось однаковими правами: як-то [перебуваємо] за [колючим] дротом виганяють [нас] під гвинтівкою на роботу, забороняли писати листи»¹⁹⁹. Згідно з іншими, на жаль, невстановленими зверненнями партизанів до свого командира С. Малікова, учасників боротьби били представники адміністрації спецзакладу, на них чинився значний психологічний тиск. Доходило навіть до того, що перед строем утримуваних у таборі громадян партизанів звинувачували у тому, що вони були «зрадниками Батьківщини». Спроби пояснити керівництву установи, що партизани і поліцаї «це не одне і те ж саме» призводили тільки до посилення режиму утримання²⁰⁰. Після проходження перевірки Т. Глуховченка зарахували до штату Харцизького заводу, решту його товаришів чекала гірша доля: розжалувані до рядових вони продовжили боротьбу у штрафному батальйоні^{201, 202}.

Подібні зловживання відбувалися й в інших перевірконо-фільтраційних закладах НКВС. Так, про утримання в спецтаборі у м. Рязані (РРСФР) пригадує інший учасник боротьби в Україні, партизан 3-го загону з'єднання № 8 ім. Чапаєва І. Коржик. За його словами, там проходили перевірку декілька десятків колишніх партизанів із його формування. Вони були командним складом РСЧА, яким довелося зазнати полону й оточення в 1941 р. І. Коржик зазначає, що ретельна перевірка на предмет їх антирадянської діяльності під час перебування на окупованій території тривала близько трьох місяців. Її результати для партизанів виявилися позитивними, як вказує партизан «всі [ми] виявилися «чистими» — не співпрацювали з німцями, не зрадники Батьківщини». Однак незважаючи на це, колишні радянські командири у званні від молодшого лейтенанта до полковника продовжували воювати у складі штрафного батальйону.

Так, ст. лейтенант І. Коржик був розжалуваний до рядового й продовжив війну у складі окремого штрафного батальйону на Ленінградському фронті. За його словами, до середини березня 1944 р. із 1 200 колишніх офіцерів (у т.ч. 25 полковників) у батальйоні залишилося 47 осіб. «Під час однієї атаки ми потрапили під сильний вогонь шестиствольних мінометів і частина солдатів спробувала відійти і сховалася в лісі. Вони були затримані загороджувальним загonom і розстріляні. Вижити штрафнику було великим щастям», — пригадавав І. Коржик²⁰³.

Не могли уникнути перевірки у спецтаборах навіть командири партизанських формувань, активна партизанська діяльність яких набула визнання, вони були поновлені в партії, обіймали посади держслужбовців. Наприклад, командир партизанського загону ім. Чапаєва Ф. Головач, який діяв у Чорнобильському районі Київської області, після з'єднання з РСЧА відбув до Харкова для звіту в УШПР. У грудні 1943 р. повернувся з направленням Київського обкому КП(б)У на посаду заступника голови Чорнобильського райвиконкому. У січні 1944 р. його було зараховано до членів ВКП(б) на основі матеріалів роботи у партизанському загоні і відсутності компрометуючих документів²⁰⁴. Партизанське формування було поставлене на облік в УШПР. На звіті про його діяльність Т. Строкач виніс резолюцію: «Розглянути і надати висновок на представлення до нагородження тих, хто відзначився. 31.05.44 р.».

Однак стало відомо про роботу Ф. Головача на посаді директора школи під час нацистської окупації. У вересні 1944 р. замість заслуженої нагороди він отримав повістку з райвійськкомату з вимогою прибути до спецтабору. Побоюючись арешту, Ф. Головач ухилився від перевірки і покинув місце проживання. Невдовзі його затримали у м. Києві й уже під конвоєм доправили на вокзал. Звідти йому вдалося втекти. Тільки після другого арешту Ф. Головач у супроводі співробітників НКВС був доставлений до спецтабору у м. Сталіно. Війну продовжив, як і інші, у складі штрафного батальйону²⁰⁵.

Учасники боротьби, які пройшли через перевірку у спецтаборах і здобули «прощення» штрафбатами, по-різному бачать причини жорстокого ставлення до них. Командир 3-го загону з'єднання № 8 ім. Чапаєва К. Кайсенов пов'язував це з намаганням привласнити результативні здобутки їх бойової діяльності прибулим з радянського тилу командиром організаційно-диверсійної групи УШПР О. Тканком, який використав проти партизанів свої зв'язки, щоб провчити та позбутися зайвих свідків. Оскільки учасники спротиву не могли погодитися з несправедливістю, керівництво стихійного з'єднання було піддане засобам психологічного тиску й репресіям. Так, один з організаторів з'єднання № 8 ім. Чапаєва, начштабу

формування Ф. Нагайцев був направлений до штрафбату. К. Кайсенов вважав, що на нього були сформовані фальшиві документи-обвинувачення. Слова останнього він відтворив так: «Будь обережний! У цьому штабі не жаліють командирів нашого з'єднання. Скрізь запевняють, що «командир з'єднання Тканко, а не Примак. Тепер поясню тобі, Вася, чому це все заварилося. Ти пам'ятаєш [...] до місця розміщення нашого з'єднання спустилася на парашутах група Тканко. Ми захистили їх від поліцаїв [...] Вони переховувалися у нас, ми розуміючи, що їх всього жменя бійців, переховували їх у себе, ділили дах і їжу.

Разом з ними ходили на операції. Рації у нас, як пам'ятаєш не було, тому не було і зв'язку з Великою землею. Він усамітнївся з радисткою і щось передавав на Велику землю, ми не втручалися у ці передачі. Виявляється, він потрапив у готове партизанське з'єднання [...] вирішив використати цей факт для своєї кар'єри. Таємно від нас передавав цьому самому підполковнику Носкову, що він створив в тилу ворога на березі Дніпра партизанське з'єднання. А також просив назначити себе командиром цього з'єднання. У штабі здивувавшись подібному «видатному організаторському таланту» Тканко віддали наказ про його призначення. [...] ...ми нічого про нього не знали. Дізналися про це тільки зараз у штабі. Івана Кузьмовича, законного командира, дізнавшись про таку підступність, охопила лють. Але про наказ просив Тканко, віддав наказ Носков. Тому вважаючи себе правими вони стоять на своєму. Сьогодні ми з ним сильно посварилися»²⁰⁶. До того ж, розформування з'єднання ім. Чапаєва К. Кайсенов називав трагедією через участь у цьому процесі, як він значав, кар'єристів-шахраїв, серед яких — згадані підполковник О. Носков та О. Тканко. На них К. Кайсенов й покладає вину за загибель багатьох партизанів^{207, 208}.

Натомість партизан І. Коржик, розмірковуючи над причинами дискримінаційного поводження з командним складом Червоної армії, незважаючи навіть на участь у партизанському русі, констатував, що вина полягала в одному: після потрапляння в оточення 1941 р. під Києвом вони мали застрелитися. І. Коржик не був представлений до нагороди за боротьбу на окупованій території, зате в штрафбаті отримав орден Червоного Прапора²⁰⁹.

По-іншому бачив незадовільне ставлення радянської влади до партизанів колишній секретар партійного бюро партизанського загону ім. Молотов Т. Глуховченко. Він пояснював це локальним явищем: ворожими діями військового комісара Радомишльського РВК капітана Кашевого, який «незаконно надсилає партизанів до спецтабору, цим самим розлючує проти влади»²¹⁰. Так чи інакше, наявність численних фактів зневажливого

ставлення до колишніх партизанів свідчить про системність процесу, а не поодинокі випадки.

Поряд із наведеними фактами проведення органами держбезпеки стосовно колишніх партизанів ретельних, а подекуди принизливих спецперевірок, траплялися випадки, коли цього вдавалося уникнути. Так сталося, наприклад, з лейтенантом медичної служби А. Кецом, 1922 р.н. Під час окупації він як військовослужбовець 6-ї армії Південно-Західного фронту зазнав німецького полону, утримувався в кількох нацистських таборах, а після втечі повернувся до рідного селища Буки²¹¹. Там долучився до підпільної, а згодом партизанської діяльності, входив до загону ім. Кутузова. А. Кец пригадував: «При звільненні нашого Букського району від окупантів ніякої перевірки органами Міліції і КГБ не проходив, бо мене знало населення і органи влади як патріота — партизана. В березні 1944 р. допомагав органам влади виловлювати тих, які служили фашистам і був мобілізований у Радянську Армію, брав участь у боях на 1-му Українському фронті»^{212, 213}. Можна припустити, що так сталося ось чому: при звільненні Букського району командування загону ім. Кутузова, до якого входив А. Кец, про його долю нічого не знало. Так, у списках особового складу формування за період з 20 серпня 1943 р. до 2 лютого 1944 р. він вважається як такий, що пропав безвісти в січні 1943 р. під час виконання бойового завдання в Кіровоградській області²¹⁴. Тож, вірогідно, що після того, як лінія фронту опинилася далеко попереду, його мобілізували без перевірки, яку довелося пройти значній частині інших партизанів — військовослужбовців Червоної армії.

Надалі, після стрімкого просування німецько-радянського фронту на Захід, потреба подальшого існування з'єднань, загонів і груп зумовлювалася необхідністю їх участі у війні. Так, 20 квітня 1944 р. в ЦК КП(б) У було ухвалено постанову «Про розформування партизанських загонів і з'єднань, що виконали бойові завдання». У ній вказувалося, що мусять припинити діяльність ті з партизанів іррегулярних підрозділів, які вже виконали поставлені перед ними завдання, об'єдналися з РСЧА. Зокрема йшлося про загони і з'єднання у Ровенській²¹⁵, Волинській, Тернопольській²¹⁶ і Кам'янець-Подільській областях на чолі з командирами Сніжинським, Рвановим, Балицьким, Котом, Міщенком, Гнучим, Дубровіном, Нечипоренком, Коротченком, Одухою, Шукаєвим, Макаровим, Цвітковим, Рудичом, Савицьким, Федоровим, Ніколайчиком, Кореневським. Їх загальна чисельність становила 12 816 осіб. Громадяни призовного віку підлягали передачі в органи і війська НКВС і РСЧА для подальшого несення служби. Партійні і радянські працівники з загонів відряджалися в розпорядження Волинського, Ровенського, Житомирського

і Кам'янець-Подільського обкомів КП(б)У для використання на роботі у визволених районах. Зброя та інше майно партизанських формувань передавалося до УШПР. Перед командирами, комісарами і начальниками штабів ставилася вимога після розформування прибути для складання звіту про бойову діяльність до УШПР²¹⁷.

Таким чином, особовий склад радянських партизанських з'єднань, загонів і груп підлягав суворому обліку і контролю. Кадри, підготовлені у спецшколах УРСР і СРСР та надіслані для діяльності в тил противника, проходили належний відбір, мусили відповідати певним фізичним, політичним та професійним вимогам. Для контролю за ними у складі багатьох централізовано керованих партизанських формувань перебували уповноважені співробітники від НКВС. Вони здійснювали контррозвідувальні заходи, фіксували та реагували на антирадянські прояви.

Натомість умови розгортання боротьби на окупованій території призвели до того, що до лав партизанських формувань долучалися громадяни з різними суспільно-політичними поглядами, значний відсоток яких становили вихідці з оточення, полону, колишні колабораціоністи.

Радянською владою перед керівництвом партизанських з'єднань ставилося завдання провести розформування й передати особовий склад для поповнення регулярної армії, НКВС, державних структур чи нових загонів для продовження боротьби проти окупантів. Одночасно з цим органами держбезпеки проводилася процедура попередньої перевірки колишніх партизанів на предмет антирадянської діяльності чи зради Батьківщині. Якщо ж встановлювалася найменша підозра у цих злочинах, то ще ретельніша перевірка продовжувалася в спеціальних фільтраційних таборах. Там непоодинокими були випадки знущань з боку персоналу закладів стосовно колишніх партизанів, проходження подальшої служби у штрафних підрозділах Червоної армії, де вижити було надзвичайно важко.

2.2. Затвердження звітної документації

Одним із важливих складників частин процедури легітимації роботи партизанських з'єднань, загонів і груп в УШПР було документальне доведення результатів їх діяльності. Це було частиною загального процесу офіційного визнання учасників боротьби на окупованій території. Його проходили всі формування радянських партизанів, незалежно від підпорядкування: були вони стихійними чи організовані владою. Від командування партизанських формувань вимагалось подання звіту і списків

особового складу за встановленими формами. Для першого документа визначався спектр необхідних для розкриття питань, зокрема: характерні особливості місцевості, де діяли партизани, настрої населення, обставини організації, ведення розвідки, бойових дій, диверсій, кадри, партійна робота, масово-політична діяльність серед населення тощо. Для другого — біографічно-анкетного — вказувався ряд структурних пунктів за визначеною формою: прізвище, ім'я та по-батькові, рік народження; національність; партійність і стаж; загальна і військова освіта; відношення до військової служби; військове звання; місце роботи; місячна зарплата; перебування в полоні чи в оточенні; дата вступу до загону; посада в загоні; звідки прибув до формування; прізвище, ім'я, по-батькові, адреса родичів; куди вибув після з'єднання з Червоною армією тощо.

Звітні документи подавалися учасниками боротьби відповідно до відомств та органів підпорядкування. Отримавши звіди схвальну резолюцію, можна було подати матеріали для нагородження.

Умови та перебіг війни не давали змоги співробітникам УШПР належно провести перевірку всіх поданих їм звітних документів партизанів та встановити достовірність викладених там фактів. Часто звіти приймалися без додаткової перевірки, оскільки те чи інше партизанське формування при з'єднанні з наступаючими частинами Червоної армії продовжувало рухатися разом із фронтом. За словами завідувача військово-партизанським відділом Комісії з історії Вітчизняної війни І. Слинька, який займався упорядкуванням звітних документів партизанів УШПР, більшість звітів, прийнятих фронтовими представництвами органу при радянських фронтах, є насправді окремими уривчастими даними без якої-небудь системи. Про багато загонів, організованих представництвами УШПР, не було жодних матеріалів, крім документації організуючого органу (наприклад, накази про організацію і десантування загонів, паролі та інші)²¹⁸.

Пік активної роботи з прийняття звітних документів в УШПР припадає на 1943–1944 рр. З осені 1943 р. ця діяльність розгорнулася в м. Харкові, де дислокувався штаб цього органу управління партизанською боротьбою. Командир партизанського з'єднання ім. Щорса Чернігівської області Ю. Збанацький пригадував про особливості цієї праці: «У Харкові тоді зібралось нас кілька командирів партизанських загонів та з'єднань, які вийшли з боїв. Почалися нудотливі і довгі дні писання звіту про свої діяння. Не гадалося, що це така морочлива й невдячна робота. Щоденно за робочі столи засідали наші хлопці: начальник штабу, командири загонів, начальники служб. Консультувалися, згадували, писалося туго й неохоче, казали, що воювати якось було ніби зручніше, ніж тепер пригадати всі оті подобиці та дати їм лад»²¹⁹.

Брати участь у складанні звітної документації могли учасники боротьби, уповноважені УШПР і фронтовими представництвами ШПР, або ж ті керівники стихійного спротиву, які отримали кредит довіри від радянської влади. Траплялися випадки, коли між представниками організованого партизанського руху і самоорганізованих формувань виникали конфлікти. Причинами суперечностей ставали як розходження у поглядах серед їхнього командування на ведення боротьби, так і намагання присвоїти результати організаційної і бойової діяльності, що засвідчували б ефективність конкретного партизанського загону перед керівництвом. Це негативним чином позначалося на затвердженні звітної документації, створювало додаткові труднощі для об'єктивного підбиття підсумків результатів діяльності партизанів. Однак у будь-якому випадку остаточне рішення у визнанні того чи іншого формування залишалось за командуванням УШПР та фронтових представництв.

Документи фіксують, що керівництво організованою партизанською боротьбою намагалося об'єктивно вивчати подані на їх розгляд матеріали про діяльність партизанських формувань, незалежно від того, були вони створені УШПР й укомплектовані випускниками спецшкол чи самоорганізовані й до них був залучений різний кадровий склад. Наприклад, такий підхід простежується при розгляді матеріалів організаційно-диверсійної групи представництва УШПР при Військовій раді Південного фронту (командир Ф. Яковлев, комісар І. Шкуренко) та утвореної стихійно підпільно-партизанської організації «Штабу партизанських груп Уманщини» (керівник К. Гриб-Верхов).

На базі останньої й діяли представники радянської влади. Вони налагодили співпрацю з місцевими партизанами і підпільниками. Однак, коли Ф. Яковлев та І. Шкуренко дізналися про підтримку К. Грибом ділових зв'язків з оунівцями, — залишили його й самі перебрали керівництво над організованими ним партизанами. Результатом такого повороту подій стало суттєве зменшення бази для розгортання організованої партизанської боротьби у регіоні, оскільки окрім партизанських кадрів у розпорядженні К. Гриба була створена ним підпільна мережа з людей, яких лише він знав особисто.

При складанні в УШПР висновку по загону Ф. Яковлева та І. Шкуренка їм закидали як суттєвий недолік у роботі те, що вони, мовляв, не зуміли налагодити спільну діяльність з К. Грибом, не використали його можливості належним чином і взагалі припинили співпрацю. До того ж, у зв'язку з цим у документі стверджувалася неможливість подальшого використання Ф. Яковлева та І. Шкуренка на командних посадах²²⁰. Підпільно-партизанська діяльність К. Гриба визнавалася в УШПР беззаперечно.

Однак документи фіксують також і використання приватних зв'язків зацікавленими представниками організованої боротьби серед знайомих співробітників УШПР при затвердженні власних документів. Найбільш показовим є приклад, що мав місце на Київщині. Це змагання за підсумки роботи з'єднання № 8 ім. Чапаєва між командиром організаційно-диверсійної групи УШПР О. Тканком та самоініційованими організаторами і командирами партизанського з'єднання № 8 ім. Чапаєва І. Примаком та О. Ломакою. Стихійне формування діяло у Київській області без зв'язку з радянським тилом і за відсутності на його базі уповноважених представників на ведення боротьби. Контакт з'явився лише після прибуття організаційно-диверсійної групи представництва УШПР при Військовій раді Південно-Західного фронту на чолі зі старшим лейтенантом О. Тканком. Як зафіксовано у документах, сталося це за 15 днів до визволення території Червоною армією — 5 вересня 1943 р.

Командир спецпідрозділу О. Тканко потрапив у середовище, де, згідно з військовою субординацією, були присутні полковники і командири зі званнями вищими, ніж його. За період окупації вони вивчили район діяльності, дехто з особового складу був сам родом з того регіону. Тож прибулий не втручався у роботу місцевих партизанів, лише у деяких випадках брав участь у спільних операціях як командир своєї групи. Після з'єднання з Червоною армією він підготував звіт від 22 вересня 1943 р. про діяльність на окупованій території власне тільки своєї спецгрупи²²¹. Однак керівництво вимагало пояснення щодо роботи партизанського з'єднання ім. Чапаєва, на базі якого певний час перебував десантник. Перемовини про це знаходимо у листуванні від 25 вересня О. Тканка зі своїм командуванням, зокрема, з О. Носковим — заступником начальника представництва. В одному зі звернень О. Тканко зазначав: «[...] заковика у тому, що командир (тобто керівник стихійних партизанів І. Примако. — І.К.) хоче особисто відвітуватися за роботу, він в тилу вже 2 роки — крім того, ніхто із штабу навіть словом не згадав у радіограмі, що загін входить у оперативне керівництво мені». Далі він пише: «У них (тобто у місцевому з'єднанні) були два полковники і інші старші командири і начебто вони самі можуть вирішувати питання самостійно»²²². Тож О. Тканко просив, щоб коли з'являться представники партизанського формування, їм віддали наказ підпорядковуватися саме йому²²³.

У той же час, як пригадує комісар з'єднання О. Ломако, події розгорталися так: за наказом начальника представництва УШПР при Військовій раді Південно-Західного фронту О. Асмолова командний склад партизанів відбув до населеного пункту Сватове, де було отримано вказівки щодо подальших дій і бланки на видачу документів. Після цього партизани

повернулися назад на своє місце базування в Переяславський район²²⁴ Київської області, де вказівки щодо подальших дій і бланки. Там було продовжено процедуру розформування: учасники боротьби отримали довідки, що підтверджували їх входження до з'єднання, та були розподілені між цивільними і військовими органами радянської влади.

Одночасно з активною діяльністю дійсного командування з'єднання № 8 ім. Чапаєва з розформування О. Тканко надалі продовжував провадити роботу з присвоєння результатів боротьби стихійних учасників спротиву. Для цього забезпечив собі належну інформаційну підтримку у представництві УШПР. Так, у своєму листі від 26 вересня 1943 р. до помічника начальника оперативного відділу зазначеної установи, капітана М. Подображнікова, він звертався з проханням організувати процедуру прийому звітності у найсприятливіший для себе спосіб. Зокрема О. Тканко просив, аби учасникам з'єднання № 8 ім. Чапаєва вказали, що командиром з'єднання є саме він і обумовлював це так: «Щоб тимчасово, доки будуть представники від загону не розшифрували мій маневр, ти ж знаєш, що це для користі справи, а після війни, як мовиться, сядемо по місцям «згідно з купленими квитками». Додавши після написаного: «Поговори особисто з ними і у душі сам знаєш»²²⁵.

Як свідчать переглянуті власноручні листи О. Тканка, партизан мав дружні відносини з кількома співробітниками представництва УШПР. Це підтверджує приязна манера написання. Так, зокрема, свого безпосереднього начальника О. Асмолова він називав «Батьою». Тому завдяки використанню особистих зв'язків О. Тканко домігся того, що О. Асмолов своїм розпорядженням від 7 жовтня 1943 р. доручив вирішити питання про розформування з'єднання і написання звіту саме йому. Окремим пунктом документа високопосадовець доручив залучити до цього місцевого командира І. Примака, комісара О. Ломаку, начальника штабу Ф. Нагайцева й секретаря партбюро В. Круглікова. Представником від УШПР з остаточної легітимації формування призначався саме капітан М. Подображніков, до якого свого часу О. Тканко звертався з проханням посприяти в присвоєнні чужої організаційної роботи в тилу ворога. На нього й покладалася відповідальність за керівництво діяльністю з розформування партизанського з'єднання. Всі накази і розпорядження М. Подображнікова підлягали негайному виконанню²²⁶.

Не знаючи про ці позастатутні особливості легітимації, командний склад з'єднання № 8 ім. Чапаєва відбув для остаточного підбиття підсумків до с. Миколаївка Дніпропетровської області, де восени 1943 р. перебувало представництво УШПР. Після прибуття туди, їм не вдалося застати О. Тканка, оскільки він перед самим їхнім приїздом відбув для звітування

до УШПР у м. Харків. Там він подав уже другий звіт, у якому, на відміну від першого, вказав на себе як командира з'єднання ім. Чапаєва, документально присвоївши собі бойові операції, зокрема, заслуги місцевих партизанів у сприянні РСЧА під час форсування Дніпра. Перелічені «подвиги» були сприйняті військово-політичним керівництвом УРСР за правду, відтак прізвище О. Тканка потрапило до Указу Президії Верховної Ради СРСР «Про присвоєння звання Героя Радянського Союзу українським партизанам» від 4 січня 1944 р. До того ж, користуючись довірою керівництва УШПР як «командир з'єднання» О. Тканко подав матеріал до присудження цієї ж нагороди Р. Клейну, який навіть звання «партизана» не заступував, оскільки перебував у загоні всього декілька днів²²⁷.

Далеко від Москви та Харкова, знаходячись у розташуванні представництва УШПР при Військовій раді Південно-Західного фронту, дійсне керівництво партизанського з'єднання № 8 ім. Чапаєва повною мірою відчувало несправедливе ставлення до себе з боку співробітників цього органу, спричинене підступними діями О. Тканка. Так, командир диверсійної групи вказаного формування А. Янцелевич пригадував: «Побував у ряді штабів армій, корпусів я багато чув про Тканко як про героя-партизана, командира з'єднання партизанських загонів ім. Чапаєва. Вже це мене не тільки здивувало, але й обурило. На якій підставі чоловік за 3–4 тижні свого перебування у партизан, по суті на правах гостя, став іменуватися Командиром З'єднання, над створенням якого працювали інші люди 2 роки. Було дивно слухати похвали людині на тій місцевості, де він не воював. [...] Партизани доволі впевнено заявляли, що він базікало-самозванець»²²⁸.

За відсутності удаваного командира з'єднання О. Тканка дійсне командування формування складало звіт про роботу. Зустрітися з авантюристом віч-на-віч їм вдалося тільки 6 листопада 1943 р. Коли ж О. Тканко прибув з Харкова, то за спогадами комісара О. Ломаки, набрехав партизанам про обставини свого представлення до звання Героя Радянського Союзу. Зокрема вказав, що М. Хрущов здійснив подання за колись розгромлений аеропорт. Що ж до Р. Клейна, то О. Тканко вигадав легенду, за якою той начебто отримував від того ж М. Хрущова завдання на початку війни й відмінно виконав його.

У той самий час, коли прибув О. Тканко, на справжніх керівників розпочали чинити тиск. Про його особливості далі пригадує комісар О. Ломако. Він і командир І. Примак були викликані до заступника начальника представництва УШПР підполковника О. Носкова щодо підготовки звіту. Комісар відповів йому, що вже завершено чорновий варіант документа. Почувши таке, О. Носков прямо вказав партизанським ватажкам на те, що вони мають писати звіт не за всю проведenu роботу, а лише

до 5 вересня 1943 року — часу появи організаційно-диверсійної групи. Продовжити звіт мав командир десантників О. Тканко. Це надзвичайно обурило О. Ломаку і І. Примака. Після війни О. Ломако розповідав: «Нас ніхто не розжалував, я був комісаром з'єднання аж до об'єднання з частинами Червоної армії, Примак був командиром, нас приймав полковник Асмолов, ми підписували всі документи для партизанів як командир і комісар». О. Ломако зазначає, що після їхньої відмови пристати на усну пропозицію О. Носкова, по штабу представництва був виданий офіційний наказ, що змушував їх все-таки підкоритися його волі²²⁹.

Проте, І. Примак і О. Ломако пішли всупереч наказу представника УШПР й написали звіт за весь період. Що відбувалося далі, описано у спогадах опального комісара: «Ми написали свій звіт, підписали його Примака і я. Коли стали друкувати цей звіт, Тканко зайшов у машбюро і каже: «Пишіть командир з'єднань (це вище наших підписів) Тканко», — друкарка так і написала. Ми взяли гумку і витерли його підпис, підписали самі. Ми цей звіт писали з жовтня місяця 1941 р. Таким чином звіт був підписаний Примаком, мною і Нагайцевим»²³⁰. Така непоступливість командування стихійного формування призвела до того, що в УШПР так і не вдалося зробити висновок по з'єднанню № 8 ім. Чапаєва, а всі матеріали про бойові дії складових загонів були просто долучені до звіту командира організаційно-диверсійної групи О. Тканка²³¹.

Поряд з використанням приватних зв'язків представниками організованої боротьби задля винесення в УШПР необхідних рішень набуло поширення й інше явище, що мало більші масштаби — псевдопартизанство. Про це свідчать результати поїздки капітана Г. Мельника, якого відрядили в Сумську, Полтавську, Кіровоградську, Одеську, Київську області влітку 1944 р. для збору матеріалів і документів про партизанський рух і перевірки дій окремих загонів.

У своїй довідці, підготовленій на ім'я Т. Строкача, він констатував існуючу на той час ситуацію і пропонував шляхи її усунення: «[...] доцільно у визволених районах перевірити списки партизанів і підпільних груп, вивісити ці списки, щоб знав народ. Бо у багатьох районах відчувається політична недалекоглядність, внаслідок цього кожний, хто має нахабність називати себе партизаном (хто немає на це права), до цих пір носить шапку із червоною стрічкою і кричить, що він партизан на шкоду високому званню народного месника. З'явилося багато псевдопартизанів, що паплюжать партизанський рух. Напередодні приходу Червоної армії був у поліції — зараз [він] партизан. [Була] просто людина, яка переховувалася від вивезення до Німеччини чи ухилялася від евакуації, зараз — порочить звання партійного підпільника. Цим самим відкривається шпарина

для ворога чи зрадника проникнути під виглядом партизана у наші радянські і партійні органи»²³².

Після повного звільнення території України від окупантів в ЦК КП(б) У 23 грудня 1944 р. було ухвалено рішення про розформування із 1 січня 1945 р. УШПР. Для складання звітів про партизанський рух, проведення обліку його учасників при ЦК КП(б)У було створено спеціальну групу зі співробітників апарату штабу на чолі із заступником начальника УШПР генерал-майором В. Андреевим. За короткий час зроблено велику роботу із заведення облікових карток на партизанів, уточнення загиблих та зниклих безвісти й направлення повідомлень їх сім'ям, проведення з ними розрахунків і видачі їм посвідчень²³³.

Однак, незважаючи на значні зусилля, які докладали співробітники групи з розформування УШПР при ЦК КП(б)У упорядкувати повністю документи провідного органу керівництва партизанською боротьбою не вдалося. Загалом же підсумок діяльності УШПР щодо легітимації партизанських формувань найкраще передають зауваження завідувача воєнно-партизанського відділу Комісії з історії Вітчизняної війни І. Слинька. Їх було викладено у «Довідці про стан звітних документів з історії партизанського руху в Україні», складеній не раніше 7 серпня 1947 р. У ній зазначається, що процедура оформлення звітів та інших матеріалів партизанських формувань УШПР, а також фронтових представництв штабу та з'єднань, загонів і груп, що перебували в оперативному підпорядкуванні цього органу, відбувалася з багатьма недоліками. Серед них найбільш очевидними були такі: в значній більшості облікових справ загонів і груп фронтових представництв УШПР були відсутні звіти про бойову діяльність і партійно-політичну роботу, а наявні вирізнялися неповнотою (бракувало іменних списків особового складу, даних про зв'язок з населенням, про командний склад тощо), їх взагалі ніхто не перевіряв, достовірність нічим не підтверджувалася; представництва УШПР, а особливо при Військовій раді 3-го Українського фронту, підбиваючи підсумки бойової діяльності, не надали окремих розгорнутих висновків по кожному загону, а обмежилися лише довідками, що ґрунтувалися на ніким не перевірених звітах і донесеннях²³⁴.

Таким чином, затвердження звітної документації партизанських з'єднань, загонів та груп в УШПР проходило у складних умовах війни. Це негативно позначилося на підбитті підсумків боротьби всіх збройних формувань, що вели спротив на окупованій території України.

Здійснений аналіз свідчить, що облік і контроль особового складу партизанських формувань були однією із важливих функцій УШПР. Вони забезпечувалися як упродовж перебування учасників організованої

боротьби на окупованій території, так і після припинення діяльності підрозділів, до яких ті входили. Для належного виконання цих функцій УШПР тісно співпрацював з НКВС. Особливо активно взаємодія проявилася після розформування партизанських з'єднань, загонів та груп. Це було зумовлено тим, що в ході боротьби до керованих з центру партизанських формувань долучилася значна кількість людей, які проживали під окупацією. Про них органам держбезпеки було мало що відомо, а тому іноді необґрунтовано, а значною мірою й суб'єктивно закидалася підозра в активній колабораційній роботі на ворога, зраді Батьківщини. Тому для належного з'ясування всіх обставин перебування в окупації колишні партизани мусили проходити перевірку в спецтаборах НКВС. Там, за недоведеної «вини» вони відчували на собі принизливе ставлення з боку персоналу закладів, після проходження перевірки долі багатьох склалися трагічно.

Також встановлено, що співробітники УШПР не могли належно перевірити дані, наведені в звітних документах учасників партизанського руху. Тому процедура легітимації у відділах УШПР неоднозначна. Причина такої оцінки полягає в існуванні об'єктивних і суб'єктивних факторів. Об'єктивні обумовлені війною — ретельно та виважено вивчити подані від партизанів документи було неможливо. Суб'єктивні зумовлені існуванням подекуди сприяння у визнанні документів окремих представників організованої боротьби, оскільки між працівниками УШПР, з одного боку, і між командуванням організаційно-диверсійних груп, з іншого, існували як робочі, так і дружні взаємовідносини. Цього не було в учасників стихійного спротиву.

Звітні документи щодо партизанських загонів і груп, що пройшли легітимацію в УШПР, не відзначалися повнотою і були малопереконливими. Подальше їх використання в такому недосконалому вигляді перешкоджало одержанню правдивих відомостей навіть про такі основні моменти в організації та функціонуванні загонів як їхній склад, терміни бойової діяльності, район ведення боротьби. Допущена недбалість в оформленні звітів та списків особового складу, відсутність необхідних даних, що могли б підтверджувати активну боротьбу того чи іншого формування, справедливо викликала сумніви у їх адекватності.

Розділ 3.

ОФОРМЛЕННЯ РЕЗУЛЬТАТІВ ДІЯЛЬНОСТІ ПІДПІЛЬНИХ І ПАРТИЗАНСЬКИХ ФОРМУВАНЬ У КП(б)У

3.1. Процедура визнання учасників руху Опору в умовах відновлення радянської влади у визволених областях

Оформлення результатів діяльності підпільних і партизанських формувань у партійних органах було наступним етапом остаточного офіційного визнання радянською владою тієї чи іншої підпільної організації, партизанського з'єднання, загону чи групи. Це відбувалося одночасно з легітимацією в УШПР. Однак роль КП(б)У в загальній процедурі була особливою, адже на початку війни саме на неї покладалося завдання з організації масової боротьби проти нацистських окупантів у їх тилу шляхом створення широкої мережі партійних організацій та партизанських формувань. Зумовлювалося це й тим, що комуністична партія займала провідне місце у житті тогочасного українського суспільства. Тому вивчення становища на відвоєнованих територіях УРСР, встановлення фактів дійсної боротьби та виявлення її безпосередніх учасників стало одним із першочергових завдань КП(б)У. Це було викликано також нагальною потребою залучення до відновлюваного партійно-державного апарату перевірених кадрів, на яких у подальшій роботі могла б покладатися влада.

Належна організація процедури визнання підпільних організацій та партизанських формувань у КП(б)У потребувала відновлення державного апарату на вже звільнених територіях. Тому для швидкого поновлення роботи радянської влади й загалом налагодження мирного життя туди скеровувалися організаційні групи з партійно-радянського активу. Приведення

в дію структури влади відбувалося з труднощами, давався взнаки брак необхідних спеціалістів. Тож на початку своєї діяльності представники організаційних груп були змушені покладатися на довоєнний партійний актив, про поведінку якого в роки нацистської окупації було мало що відомо.

Закономірно, що ретельне вивчення діяльності партійців під час окупації потребувало багато часу, провести цю роботу в умовах війни було не з легких завдань. Але хід подій ставив на порядок денний швидку відбудову у визволених областях. Як наслідок, до процедури легітимації радянських партизанів і підпільників було залучено людей, які, згідно з наказами партії, мали б організувати боротьбу 1941 р. Проте впродовж окупації значна частина їх ніяк себе не проявила, а подекуди й відкрито саботувала антинацистські дії.

Доречним буде приклад пасивної поведінки членів партії в Київській області. Так, загальна кількість членів КП(б)У, які вимушено залишилися проживати під нацистською окупацією на території Київської області, становила близько 11 тис. осіб²³⁵.

Натомість для боротьби в регіоні у складі підпільних партійних організацій, диверсійних групах і партизанських загонів було заздалегідь залишено у 1941 р. 3 604 комуністи²³⁶. Однак присутність великої кількості уповноважених від КП(б)У та значний кадровий резерв для розгортання організованого спротиву не стали підґрунтям ефективної всенародної боротьби, як того вимагало впродовж усієї війни військово-політичне керівництво УРСР і СРСР. Є багато свідчень безпосередніх учасників боротьби на Київщині про пасивну поведінку членів партії під час окупації. Так, за словами Ф. Демченка — члена стихійно утвореної Кагарлицької підпільної організації, що діяла під назвою «Київський підпільний обком», — 90 % його учасників були безпартійними²³⁷.

Ситуація, коли організаторами боротьби ставали безпартійні, спостерігалася й у партизанських загонах регіону. Командування з'єднання № 8 ім. Чапаєва у післявоєнному звіті наголошувало, що абсолютна більшість комуністів і комсомольців, опинившись на окупованій території, «[...] проклинає свою долю за вступ до комсомолу і партії, стають на коліна перед озвірілим ворогом, відрікаються від партійності і багато [...] переходять до ворога і вірно йому служать»²³⁸. За спогадами помічника командира Васильківського партизанського загону К. Єрьоменка у створенні його формування з місцевих членів партії участі ніхто не брав. Навіть навпаки, говорили, що «це все пуста справа, цей загін у першому зіткненні з поліцією і німецькими військами знищать. [...] Такі вожді як вантажники до того ж військовополонені вміють красти тільки муку і пити горілку»²³⁹. За словами командира 3-го Бородянського загону Київського з'єднання

ім. Хрущова Б. Міндича, в його партизанському формуванні членів партії було мало, та й ті приховували власну партійність²⁴⁰.

Незважаючи на подекуди пасивну поведінку членів партії під час окупації, саме вони стали кадровим базисом для відновлення радянської влади в Україні, оскільки мали необхідний досвід управлінської роботи. Така особливість відновленої управлінської вертикалі в УРСР була відомою керівникам ЦК КП(б)У. А тому закономірно, що цей керівний орган партії більшовиків вимагав від новостворених осередків КП(б)У на місцях заміщення вакантних посад лише перевіреними партійцями, які не скомпрометували себе під час війни і залишилися на окупованій території для виконання спеціальних завдань. Проведені структурними ланками партії кадрові призначення визнавалися як «серйозний недолік». Партійним організаціям пропонувалося у стислі терміни виправити ситуацію²⁴¹.

Власне на усунення від влади новопризначених членів КП(б)У, партійність яких потребувала вирішення у майбутньому, спрямовувалася постанова від 1 листопада 1943 р. «Про створення парторганізацій у визволених від німецької окупації районах України та покращення керівництва ними»²⁴². Її зміст вказує на взаємозв'язок легітимації формувань руху Опору з проходженням процедури відновлення радянської управлінської вертикалі в Україні. Згідно з документом, обкомам, міськкомам і райкомам партії наказувалося розпочати встановлення фактів функціонування підпільних організацій та проаналізувати зміст їх роботи у період окупації. Керівництво місцевих осередків КП(б)У зобов'язували забезпечити складання звітів керівників підпільних партійних організацій та «комуністів-одинаків, які працювали на підпільній роботі в тилу ворога в області, районі, місті»²⁴³.

Посилаючись на постанову ЦК КП(б)У від 1 листопада 1943 р., партійні органи розгорнули роботу з затвердження звітних документів партизанів і підпільників. Підставою для винесення схвального рішення в міськкомі чи районному комітеті КП(б)У вважалися довідки, надані місцевими Радами депутатів трудящих, що підтверджували діяльність тієї чи іншої підпільної організації, партизанського загону.

Допомогу уповноваженим співробітникам обкомів КП(б)У надавала спеціальна група з шести наукових працівників організаційного відділу та відділу пропаганди і агітації ЦК партії. Групу було створено згідно з постановою «Про збирання і розробку матеріалів партизанського руху, підпільних партійних і комсомольських організацій на Україні» від 30 березня 1944 р. Метою її діяльності було покращання координації процесу вивчення боротьби в тилу ворога. Постійним місцем роботи групи визначалося приміщення філіалу Інституту Маркса-Енгельса-Леніна при

ЦК КП(б)У на вул. Левашовська²⁴⁴, 10²⁴⁵. Функціонувала група при відділі пропаганди і агітації ЦК КП(б)У.

У своїй роботі члени групи співпрацювали з УШПР і покладалися на його документальну базу. Водночас вони збирали матеріали про підпільні партійні і комсомольські організації, що зберігалися в інших органах і відомствах. Загальне керівництво цим процесом було доручено секретарю ЦК КП(б)У К. Литвину. Управлінню справами ЦК КП(б)У було наказано забезпечити упорядкування й охорону приміщення та утримання штату наукових і технічних робітників згідно з додатковим документом. Відповідно до додатку «Штати і ставки робітників групи по збиранню, розробці та зберіганню матеріалів партизанського руху на Україні» до групи входило 16 осіб: 1) старший науковий робітник (3 особи, місячна зарплата — 1 400 крб., усього на рік — 50 400 крб.); 2) молодший науковий робітник (відповідно — чотири; 1 000 крб.; 36 000 крб.); 3) архіваріус (2; 400; 7 200); 4) стенографістка (2; 600; 10 800); 5) машиністка (2; 500; 9 000); 6) фотолаборант (1; 600; 5 400); 7) технічний секретар (1; 350; 3 150). Річний зарплатний фонд становив 119 950 крб.²⁴⁶

Учасники групи при відділі пропаганди і агітації ЦК КП(б)У попередньо підготували й розіслали місцевим обкомам 160 стислих довідок про партизанські загони в Україні. Вони виїжджали безпосередньо до областей на допомогу і контролювали хід виконання робіт. Також уповноважені співробітники надавали консультації командирам і комісарам радянських формувань, що вийшли в радянський тил, щодо порядку написання звітів. Загалом за весь період роботи командування партизанських з'єднань, загонів і груп подало 631 звіт. З них 453 — це звіти (72 %) від загонів, що не перебували на зв'язку ні з ЦК КП(б)У, ні з УШПР, тобто таких, які можна характеризувати утвореними стихійно. За приблизними підрахунками, загальний обсяг звітів склався з 60 тис. сторінок друкованого тексту²⁴⁷.

Наступною ланкою у налагодженні мирного життя на визволеній території стала постанова Політбюро ЦК КП(б)У «Про керівні органи місцевих рад депутатів трудящих» від 1 квітня 1944 р. Документ стосувався безпосередньо легітимзації підпільних організацій та партизанських загонів і тільки ускладнив процес визнання учасників руху Опору. З'явилось ще більше громадян, у тому числі партійців-посадовців, які, сфальсифікувавши документи про участь у боротьбі з окупантами, намагалися реабілітувати себе перед відновленою владою більшовиків. Сталося це не випадково, адже відповідно до згаданої постанови, ЦК КП(б)У дозволялося організувати органи місцевого самоврядування за рахунок громадян, які брали участь у спротиві²⁴⁸. Це гарантувало не тільки відновлення доведеного партійного чи кандидатського стажу, а й можливість обійняти

впливову посаду чи зберегти вже зайняту. Тож видається закономірним, що функціонери з довоєнного партійного апарату, які мали організувати боротьбу і не здійснили цього, після окупації доклали всіх можливих зусиль для того, щоб отримати необхідні довідки про участь у боротьбі.

Частину сфальсифікованих звітів партійні органи змогли викрити, оскільки керівники створених тільки на папері підпільних організацій залучали до їх складу випадкових людей. Ті, своєю чергою, коли зіткнулися з можливою відповідальністю за неправдиві покази, вказували на дійсні обставини включення до списків особового складу. Зокрема до одного з «членів» Конотопсько-Київської диверсійної групи І. Грабка прийшов інший її учасник, О. Терехов, і повідомив: «Ваня, ти коли працював при німцях називав їх фашистами, я тебе тоді полюбив і вважаю за хорошого хлопця, тому записав тебе у підпільну групу, якою керував Стратоніцький. Май на увазі, що якщо тебе викличуть, кажи, що ти перебував у підпільній організації і що ти отримував від мене і Стратоніцького завдання по шкідництву». На першій бесіді у прокурора І. Грабко розповів усе, про що просив його товариш²⁴⁹.

Подеколи розкриттю сфальсифікованих звітів сприяли самі удавані партизани, які власними діями привертали увагу органів держбезпеки. Так, коли співробітники НКВС заарештували начальника Мокро-Калигірської поліції Коваленка, за нього стали громадяни, які видавали себе за активних учасників боротьби. Вони вимагали його звільнення як «активно-го партизана». Значне число «оборонців» входило до партизанського загону, де командиром вважався Сніцаревський і, як засвідчила перевірка, вони самі певний час співпрацювали з окупантами. Зрозуміло, що на засіданні Мокро-Калигірського райкому КП(б)У Київської області від 8 червня 1944 р. звіт було відхилено з трактуванням: «[...] у списку партизан рахуються люди, які займали відповідальні посади і активно виконували розпорядження німецьких загарбників»²⁵⁰.

Документи фіксують випадки істотних суперечностей між партійцями-посадовцями і стихійними учасниками спротиву, які не були пов'язані з радянськими органами та відомствами. Одна з причин — перегин інтересів при спробах затвердити звіти про свою діяльність. Так, при спробі зібрати документальні підтвердження про результати власної діяльності в Новоархангельському районі Кіровоградської області органами внутрішніх справ було заарештовано очільників одного з місцевих загонів, які не перебували на зв'язку з уповноваженими структурами організованої боротьби в тилу противника. За спогадами ув'язненого командира, санкціонував арешт секретар нещодавно відновленого райкому Ю. Фрединський, який також оформляв звітну документацію на свій загін, сформований за

кілька місяців до приходу Червоної армії. Однак населення обурилося, і партизанів було звільнено з-під варти.

Аналогічний випадок зафіксовано в Смілянському районі. Керівник підпільної групи П. Цаплюк вважав, що співробітники Смілянського міськкому КП(б)У перешкоджають визнанню його діяльності через те, що «деяким районним діячам не вигідно визнавати підпільну організацію і її діяльність, бо це яскраво підкреслює їх дезертирство зі Сміли. Вони зобов'язані були очолити цю справу, але вийшло по-іншому.

Вони десь відсиджувалися і порвали весь зв'язок зі Смілою. І тепер їм незручно говорити про те, що зробили інші». Згаданий партизан у листі-скарзі на адресу ЦК КП(б)У зазначав, що під час партійної перевірки він не виявив уже записаних свідчень 11-ти осіб про спротив займанцям. Аби з'ясувати обставини, П. Цаплюк пішов на прийом до першого секретаря Смілянського міськкому КП(б)У, прізвище якого, на жаль, у документах не зафіксовано. Там, за словами партизана, партійний інструктор Левандовська повідомила, що вилучила свідчення у зв'язку з наявними у матеріалах позитивними відомостями про підпільну організацію. Вона ж зрозуміла, що документи, які підтверджували діяльність, не повинні додаватися до наявних матеріалів, оскільки відповідальний за перевірку другий секретар прийшов до загальних негативних висновків у справі. Тож зважаючи на це і відому Левандовській подібну практику у райкомі партії, вона вчинила саме так²⁵¹.

Про поведінку окремих членів партії під час нацистської окупації і вже після повернення радянської влади, коли вони обійняли впливові посади, пригадує партизан В. Ядловський: «Самогонку більше пили «комуністи» — це комуністи, які повтікали в ліс, щоб їх не розстріляли фашисти. Спочатку їх було два, а потім десь три-чотири. Вони були значно старшого від нас віку, їм було більше 50-ти років. На бойові операції вони не ходили, толку з них особливого не було, але і нам вони не заважали. Жили вони собі тихенько в окремій своїй землянці. Один із таких комуністів був начальником канівської пожежної охорони. Зате після війни в Каневі ці начальники стали самими головними партизанами, а воювали в основному ми — молоді хлопці»^{252, 253}.

Свою чесну та ефективну роботу доводилося активно відстоювати і тим радянським патріотам, які здійснювали підпільну діяльність від імені нелегальних партійних організацій в окупації — райкомів і обкомів. Так, 19 серпня 1944 р. Звенигородський райком КП(б)У своїм рішенням не визнав звіт про роботу підпільного райкому у районі під керівництвом Сергеева, Посошенка, Нечаєва і Баробєя, оскільки «не був правильно оформлений», що суперечило вказівкам підпільного обкому партії про

оформлення підпільних партійних органів. Щоправда, підпільна робота організації була підтверджена²⁵⁴.

Аналогічні суперечності, що виникали між партійцями-посадовцями й учасниками стихійного спротиву, мали місце по всій Україні. Їх причинами ставали: несправедливе ставлення до колишніх партизанів і підпільників, видання партійцями чужих здобутків за власні; невизнання радянських патріотів, які діяли від імені партії, оскільки не були дотримані умови створення нелегальних партійних організацій. Це заважало об'єктивній легітимації підпільних та партизанських формувань.

Водночас були й вагоміші перешкоди у достеменному встановленні дійсного перебігу подій. Їх зумовлювали особливості окупації, які подекуди спричиняли загибель особового складу і, як наслідок, партійним органам не вдавалося встановити підсумки діяльності того чи іншого партизанського формування або підпільної організації. Саме так сталося з підпільною організацією «Загін № 117 ім. Чапаєва», розгляд документів якої розтягнувся на 2,5 роки²⁵⁵.

Зважаючи на вищезазначене, окремі райкоми і міськкоми КП(б)У неприпустимо довго затримували розгляд та затвердження звітів, інших додаткових документів, неуважно та поверхнево ставилися до їх перевірки. Тому партійні органи не могли в стислі терміни перевірити діяльність підпільних організацій і партизанських загонів, а тому часом обмежувалися лише попереднім затвердженням. Так, зокрема, сталося зі з'єднанням № 8 ім. Чапаєва в Київській області. Звіт про його діяльність розглядався на засіданні Переяслав-Хмельницького райкому КП(б)У від 25 січня 1944 р. Формування було визнане частково, був легітимований лише загальний факт, що воно існувало та вело боротьбу з окупантами²⁵⁶.

Додатковий розгляд рішень, ухвалених щодо партизанських формувань і підпільних організацій у партосередках районного і міського рівнів, відбувався в обласних осередках КП(б)У. Там намагалися врахувати перелічені випадки фальсифікацій і ухвалити об'єктивні рішення. Так, тодішній перший секретар Черкаського райкому КП(б)У С. Пальоха упродовж січня–лютого 1944 р. разом із членами партії Г. Бабаком і І. Бугайчуком зібрали керівників окремих стихійних підпільних груп і під диктовку першого з партійців сфабрикували звіт про власну роботу та діяльність підпільного райкому партії. У ньому вони приписали собі заслуги загонів братів Савченків і Г. Хижняка, а опісля подали до УШПР кандидатури 57-ми осіб для нагородження медалями та орденами, хоча частина з них ніякої боротьби не проводила. Водночас С. Пальоха видав понад 300 громадянам довідки про їхню участь у підпільній діяльності. Організаційно-інструкторському відділу обкому було доручено детальніше перевірити

діяльність стихійних груп, а ініціатор фальсифікації відсторонювався від займаної ним посади²⁵⁷.

Факти саботування об'єктивного підбиття підсумків «малої війни» та фабрикування матеріалів, з метою доведення своєї активної участі у боротьбі за її відсутності, зустрічаються і в інших документах. Зокрема це фіксував капітан Г. Мельник, який за дорученням УШПР вивчав результати боротьби радянських партизанів у Сумській, Полтавській, Кіровоградській, Одеській та Київській областях. Він зазначав, що станом на 5 липня 1944 р. в жодному обкомі і райкомі КП(б)У не приступили до складання звітів, мотивуючи затримку відсутністю часу. Водночас, вказував Г. Мельник, як правило, відповідальні партійні працівники були свого часу уповноважені для організації партизанського руху. А тому, для покращання ситуації зі звітними документами, він рекомендував відсторонити їх від роботи та створити авторитетну комісію, що складалася б з представника ЦК КП(б)У, досвідчених учасників боротьби, стенографістки, співробітника НКДБ, фотографа, командирів Червоної армії. Ця комісія, на його думку, мала б працювати серед населення, яке достеменно знало про діяльність партизанів²⁵⁸.

Проте, незважаючи на значну теоретико-практичну допомогу відділу пропаганди і агітації ЦК КП(б)У, спрямовану на покращання підготовки і легітимації звітних документів партизанів та підпільників, провести очищення партійних і радянських установ від фальсифікаторів і псевдопартизанів, посадовців, про поведінку яких під час окупації було мало що відомо, так і не вдалося. Цього не було зроблено й до кінця 1944 р. Члени партії з довоєнного активу й надалі продовжували свою діяльність на відповідальних посадах у регіонах. Вони займалися легітимацією учасників боротьби, водночас гальмуючи її. Один із випадків зафіксований у листі командира з'єднання Закарпатської України О. Тканка до першого секретаря ЦК КП(б)У М. Хрущова від 21 грудня 1944 р. Документи свідчать, що й сам представник організованої боротьби особливо не відстоював права учасників стихійного спротиву²⁵⁹, однак він не стримав себе й повідомив до партійних органів про відомі йому факти сваволі колишніх зрадників-комуністів, які відновивши владу, обійняли впливові посади. У своєму зверненні він зазначав, що голова Народної Ради Закарпатської України І. Туряниця механічно призначає на роботу старих партійців, які в окупацію не боролися, а ставали провідниками мадярських військ при облавах. Після визволення ці люди повідкопували свої партквитки й отримали посади, тоді як на тисячі учасників партизанських загонів І. Туряниця не зважає, бо ті, хоча і проявили себе у боротьбі, але були безпартійними і на ведення спротиву їх ніхто не уповноважував²⁶⁰.

Функціонером з ЦК КП(б)У, обкомів, міськкомів та райкомів упродовж 1 листопада 1943 р. — 22 березня 1945 р. так і не вдалося забезпечити виявлення і вивчення роботи учасників підпілля і партизанських загонів. До того ж, в окремих областях, зокрема, в Полтавській, Харківській, Дніпропетровській, Кам'янець-Подільській, обкомами КП(б)У впродовж цього часу не було перевірено і не розглянуто підсумкові документи жодної підпільної організації чи партизанського формування²⁶¹.

Отже, визначення належності громадян до партизанської і підпільної боротьби було нагальним питанням значної політичної ваги. Адже керівництво УРСР, відновлюючи систему управління на визволених територіях, гостро відчувало брак перевірених кадрів. Без цього неможливо було покращити ефективність роботи партійних осередків і державних установ, сформованих поспіхом. Їх переважно було укомплектовано з довоєнного партактиву.

Доводиться резюмувати, що склалася парадоксальна ситуація. Причетність до спротиву окупантам доводили, з одного боку, справжні учасники стихійної боротьби, а з іншого, — громадяни з числа партактиву, ті, хто не виконав покладені на них завдання в підпіллі чи партизанських загонах, однак намагався засвідчити свою причетність до руху Опору з корисливих мотивів.

З огляду на це, також можна стверджувати, що в умовах відновлення радянської влади у визволених областях перевірка вимушено здійснювалася швидкими темпами й до кінця її доведено не було.

3.2. Легітимація підпільних організацій і партизанських формувань наприкінці війни та в перші повоєнні роки

В умовах становлення радянської влади у визволених областях упродовж 1 листопада 1943 р. — 22 березня 1945 р. партійним органам не вдалося повністю перевірити всі документи про діяльність на окупованій території, подані від учасників підпільних організацій та партизанських формувань. Більше того, залучені до цієї роботи відновлені міськкоми, райкоми і обкоми працювали так, що доволі широке коло абсолютно непричетних до боротьби в тилу противника осіб було визнано партизанами та підпільниками. Крім того, багато партійців, які під час окупації займали абсолютно пасивну позицію, опинилися на керівних і відповідальних посадах.

Така несправедливість обурила населення, серед якого були справжні учасники боротьби на окупованій території. Як наслідок, на адресу

ЦК КП(б)У почали надходити скарги від партизанів на безпідставне визнання колишніх членів партії активними партизанами і підпільниками, призначення їх на відповідальні посади, безчинств стосовно членів непартійного стихійного протриву.

За листами учасників боротьби, інформацією обкомів, було проведено санкціоновані ЦК КП(б)У перевірки окремих підпільних організацій і партизанських загонів. У результаті встановлено, що значна кількість фактів, які наводили громадяни у своїх листах, відповідає дійсності. Як виявилось, частина міськкомів і райкомів КП(б)У затвердила звіти партизанських загонів і підпільних партійних організацій, яких не існувало. Зокрема Ржищівський райком КП(б)У Київської області 17 травня 1944 р. виніс схвальне рішення на сфальсифікований звіт І. Мелая про діяльність партизанського загону. Смотрицький райком КП(б)У Кам'янець-Подільської області 26 травня 1944 р. легітимував дані про якогось Бабинського про бойову роботу іншого вигаданого формування. Схожі випадки траплялися й у підпільних організаціях: Запорізький обком КП(б)У затвердив сфабриковані звітні документи від секретарів неіснуючого підпільного обкому КП(б)У: 1 грудня 1943 р. від якогось Мосієвича і 20 жовтня 1943 р. — від Живої.

Зважаючи на подібні випадки, в ЦК КП(б)У резюмували, що постанову від 1 листопада 1943 р. «Про створення парторганізацій у визвоєних від німецької окупації районах України та покращання керівництва ними», згідно з якою власне й здійснювалася процедура визнання діяльності організацій руху Опору та їх особового складу в попередні роки, не було виконано партійно-державними органами. Тому, в ЦК КП(б)У дійшли висновку, про необхідність проведення нової, краще скоординованої і забезпеченої кадрами перевірки на місцях. Відтак на засіданні оргбюро було ухвалено постанову від 22 березня 1945 р. «Про затвердження обкомами КП(б)У звітів партизанських загонів і підпільних партійних організацій»²⁶². Вказаний документ під грифом «цілком таємно» було передано відповідальним функціонерам з апарату ЦК КП(б)У та безпосередньо в обласні комітети партії.

Згідно з цим документом, обкоми КП(б)У зобов'язувалися перевірити і розглянути на бюро матеріали та звіти всіх місцевих партизанських загонів і підпільних організацій, що діяли на території області. Ухвалені рішення разом із матеріалами та звітами обласних комітетів мали надходити до структурних підрозділів ЦК КП(б)У. Зокрема матеріали та звіти партизанських загонів обкоми передавали у відділ пропаганди і агітації, аналогічні документи від підпільних організацій — в організаційно-інструкторський відділ.

Спочатку планувалося, що обкоми КП(б)У виконують роботу з перевірки й затвердження документів підпільних організацій і партизанських формувань до 1 травня 1945 р.²⁶³, тобто менше, ніж за 1,5 місяці. Про це свідчить один із варіантів скерованої на це постанови, до машинописного тексту якої внесені поправки. Означений термін було закреслено олівцем, натомість в останньому пункті чорнилом вказано іншу дату: «Пропонувати обкомам КП(б)У до 1 червня 1945 р., дати відчит ЦК КП(б)У про виконання цього рішення»²⁶⁴.

Масштабна робота з перевірки фактів, викладених у звітах партизанських загонів і підпільних організацій, а також визнання особового складу підпільних і партизанських формувань спротиву розгорнулася по всій Україні. На місцях при райкомах і міськкоммах КП(б)У з цією метою створювалися комісії у складі партійно-радянського активу. Наразі не вдалося виявити документи, які б дали змогу визначити їх склад. Водночас опрацьований масив архівних матеріалів засвідчує таку тенденцію: очолювали новостворений орган, як правило, представники партійної верхівки регіону — другі секретарі. Крім них, до його складу обов'язково входили начальники місцевих відділів НКДБ, завідувачі оргвідділів місцевих партійних органів та інструктори організаційно-інструкторського відділу обкому партії.

Залучені до роботи комісії установи тісно співпрацювали. Найбільша база даних перебувала в розпорядженні співробітників НКДБ. Саме на їх адресу партійні органи надсилали запити щодо перевірки окремих громадян чи організацій за матеріалами розслідувань, вже проведених у НКВС–НКДБ за наявними документами. Якщо з'являлася додаткова інформація про антирадянську діяльність підслідних, відкривалися нові провадження.

Загалом підсумкову документацію розглядали так. Зазвичай списки учасників, звіт партизанського формування чи підпільної організації до партійних органів для подальшого вивчення й ухвалення рішення складало та подавало безпосереднє керівництво того чи іншого з'єднання, загону, групи. На початковому етапі затвердження проходило на бюро райкомів чи міськкомів КП(б)У. Потім ухвалені рішення передавали в обкоми партії, а остаточний висновок ухвалювався вже на бюро обкому КП(б)У конкретної адміністративно-територіальної одиниці.

Попередньо ухвалені рішення райкомів і міськкомів КП(б)У стосовно партизанських і підпільних організацій у 1943–1945 рр. підлягали перегляду. Причиною слугувало винесення позитивних резолюцій на сфальсифіковані звіти або ж неврахування необхідного політичного складника.

Серед документів, поданих на розгляд бюро міськкомів, райкомів та обкомів КП(б)У, зустрічалися повністю сфальсифіковані. Вони мали

на меті реабілітувати їх творців перед відновленою владою, засвідчували намір зайняти вигідне становище у суспільстві. Зокрема звіт першого секретаря М. Євтушенка про діяльність Черкаського підпільного міськкому КП(б)У 25 травня 1945 р. на бюро обкому КП(б)У був відхилений через те, що учасники партійного підпілля не виконали поставлених перед ними завдань. Ядро організації взагалі припинило діяльність: один із членів евакуювався в тил, другий — загинув при обстрілі м. Черкас. М. Євтушенко до лютого 1943 р. переховувався у м. Золотоноші²⁶⁵.

У своїх висновках партійні органи прямо вказували на причини складання фіктивних звітів. Так, за результатами перевірки та розгляду Київським обкомом КП(б)У документів про діяльність підпільної партійно-комсомольської групи села Фастівець Фастівського району стосовно її керівника А. Зотова було винесено резолюцію: «Залишившись проживати на тимчасово окупованій території, з метою своїх особистих інтересів склав даний відчит і думав шляхом обману прикрити свою бездіяльність як члена ВКП(б)».

Кар'єрні злети учасників вигаданого загону № 5 ім. Боженка з'єднання ім. Чапаєва відбувалися на хвилі офіційного визнання їх «героїчних заслуг». Легітимація цього підрозділу Ржищівським райкомом КП(б)У 29 квітня 1944 р. допомогла учаснику вигаданого формування І. Мелая очолити колгосп у с. Малий Букрин²⁶⁶. Інші партизани з його загону, які до війни були радянськими активістами, обійняли державні посади. Зокрема псевдокомісар С. Шевченко очолив Малобукринську сільраду. Є. Косенко — сільську раду в с. Колесище. Вони сфальсифікували звіт, приписавши собі чужі бойові операції, надали на підтвердження цього 13 довідок із сільських рад. У такий спосіб І. Мелай та С. Шевченко переконали вище партійне керівництво у тому, що вони були учасниками боротьби в тилу ворога, хоча насправді такого загону не існувало взагалі.

Виявити деталі фальсифікації членів партії І. Мелая та С. Шевченка вдалося після того, як у травні 1945 р. комісія Ржищівського райкому КП(б)У провела належне розслідування діяльності іншого загону з'єднання ім. Чапаєва — № 1. Учасники перевірки встановили, що результати діяльності партизанського формування фігурували у вже затвердженому під час першої перевірки звіті загону № 5 ім. Боженка.

Розглянувши повторно висновок по загону ім. Боженка, Ржищівський райком КП(б)У скасував своє попереднє рішення як помилкове, мотивуючи це тим, що командування сфабрикувало звіт «з метою приховати свою бездіяльність у боротьбі проти ворога і обманним шляхом відновитися в рядах Компартії»²⁶⁷. Керівництво з'єднання № 8 ім. Чапаєва, у складі якого, начебто, перебував цей загін, повністю заперечило його

входження до формування. Так, комісар О. Ломако спростував інформацію про бойову діяльність загону ім. Боженка й назвав І. Мелая та псевдокомісара С. Шевченка дезертирами, які свого часу відмовилися від участі у діяльності з'єднання²⁶⁸. Командир диверсійної групи А. Янцелевич пригадує, що загін з 12-ти осіб все ж існував поблизу сіл Колесище та Малий Букрин, проте його «бойова діяльність» була специфічною. Коли в селі панував відносний спокій, так звані партизани виходили на прилеглі висоти, співали пісні, робили кілька пострілів і розходились по хатах своїх наречених. Такою поведінкою, зазначає А. Янцелевич, вони переконали частину населення в тому, що вони дійсно є партизанами²⁶⁹. А. Янцелевич таких псевдопартизанів називав «шкурниками»²⁷⁰.

До фальсифікацій з метою виправдати власну бездіяльність у період окупації чи для зайняття посади вдавалися не лише пересічні громадяни — звичайні люди та партійці, а й самі члени комісій. В умовах панівної більшовицької ідеології неписаним правилом у їхній роботі було показати провідну роль не стихійного народного виступу, а партії і людей з делегованими нею повноваженнями.

Багато справжніх учасників руху Опору не були визнані партизанами і підпільниками, бо, на думку членів комісій, не відповідали необхідним критеріям. Це можна стверджувати проаналізувавши архівні матеріали з результатами партійних перевірок. Згідно з ними, до причин повного, або ж часткового невизнання слід віднести такі: зв'язок з українськими націоналістами, ведення антинацистської діяльності з власної ініціативи від імені компартії, наявність серед особового складу перебіжчиків-колабораціоністів. Подекуди всі перелічені ознаки об'єднували те чи інше підпільне об'єднання, партизанський загін.

Репресивна політика керівників Третього Райху стосовно населення України налаштувала проти окупаційного режиму широкі суспільні верстви. Закономірно, що боротьба з нацистами об'єднала в лавах противників «нового порядку» громадян різних політичних уподобань. Достовірними фактами є перемовини і часткова співпраця організованих радянських партизанів з командуванням «Поліської Січі» та УПА щодо спільного ведення боротьби проти німців. Ще в роки війни цей факт непокоїв радянське партійно-державне керівництво. Командуванню загонів заборонялася подібна взаємодія. Проте, оскільки режим Й. Сталіна не міг задовольнити політичні вимоги можливих ситуативних союзників, нетривала взаємодія перетворилася на відкриту війну.

Прагматичніше й гнучкіше діяли представники підпілля і партизанських загонів, не контрольованих радянськими партійно-державними органами і спецслужбами. Розуміючи необхідність об'єднати сили, вони не

витрачали власні матеріальні і людські ресурси на боротьбу між собою, а співіснували паралельно, інколи налагоджуючи спільну роботу.

Вивчення діяльності окремих партизанських загонів розтягувалося на тривалий час і продовжилося вже під час перевірки 1945 року. Наприклад, 5 лютого 1944 р. Білоцерківський райком КП(б)У визнав діяльність підпільного райпарткому і партизанського загону «Ураган», а 20 травня — роботу підпільної організації і партизанського загону с. Яблунівки. Однак це не знайшло схвалення у Київському обкомі КП(б)У, що скасував рішення райкому як «політично неправильне»²⁷¹. Натомість, згідно з фактами, наведеними інструктором оргінструкторського відділу зазначеної обласної партійної організації Н. Шигонською у листі до свого керівника М. Овчаренка від 1 серпня 1944 р., затвердження поданих звітів відбувалося формально і неправильно. Так, загін «Ураган» (командир С. Беляков), за словами інструктора обкому, на 50 % складався з колишніх поліцаїв та людей, які намагалися приховати сліди злочинної діяльності в окупацію. Натомість діяльність партизанського загону с. Яблунівки, як стверджувала уповноважена, у звіті показана суперечливо, а сам командир формування Олійник «політичної довіри не вселяє». Відіграло значення й те, що загін не мав власної назви. Зважаючи на це, Київський обком КП(б)У своїм рішенням № 140 від 14 травня 1945 р. не визнав їх діяльність партизанського загону с. Яблунівки²⁷².

У ході перевірок з'являлися деталі, що могли бути підставою для невизнання підпільних організацій і партизанських формувань. До таких належали, зокрема, й причетність до ОУН, співпраця з окупантами. Наприклад, не визнали партизаном колишнього капітана Пінської флотилії О. Шаповалова, геройську участь якого під час перебування у з'єднанні описала навіть фронтова газета відразу після визволення²⁷³. Пізніше у цьому ж періодичному виданні було розміщено кореспонденцію червоноармійців І. Семенова та В. Іванова. Командування з'єднання ім. Чапаєва представляло О. Шаповалова до нагородження орденом Червоного Прапора²⁷⁴. Проте отримати заслужену високу нагороду йому не судилося. Уповноважена комісія виключила партизана зі списів учасників боротьби, оскільки той, за її даними, служив 2–3 місяці в поліції та був членом ОУН²⁷⁵.

Інший випадок стосується партизанської групи «Воля» під керівництвом Т. Рябчука. Члени Таращанського райкому КП(б)У, розглядаючи 11 лютого 1944 р. її звіт, зазначили, що «зародження партизанської групи почалося з ініціативи колишнього секретаря Кам'янець-Подільського обкому ЛКСМУ т. Господишина на початку 1942 р.». А після його арешту і розстрілу керівництво групою перебравли Т. Рябчук з М. Хаяном.

Її учасники займалися пропагандистською роботою і визнавалися «співчуваючими партизанським загонам». Легітимація дозволила Т. Рябчуку відновитися в партії, а М. Хаян після проходження служби в армії був рекомендований на посаду голови колгоспу с. Кислівка²⁷⁶.

Водночас, Т. Рябчук вирішив покращити соціальне й матеріальне становище своїх знайомих і започаткував практику надання фальсифікованих довідок, що вказували на їхню участь у боротьбі проти займанців. Таким чином особовий склад підпільної групи значно зріс, що змусило райком КП(б)У знову провести перевірку. Як виявилось, група «Воля» була націоналістичною, а комсомольський функціонер М. Господишин обіймав у роки окупації посаду секретаря газети «Відродження». Було також встановлено, що Т. Рябчук працював старостою с. Станишівка, за що отримав покарання у вигляді 10-ти років виправно-трудових робіт²⁷⁷.

Цікавою була доля Об'єднаного штабу партизанських загонів Уманщини на чолі з К. Грибом. Кілька райкомів Київської і Кіровоградської областей у своїх рішеннях дали позитивний відгук про діяльність цієї організації²⁷⁸. УШПР визнав її, а учасників було нагороджено орденами та медалями. Однак, коли стало відомо про зв'язки К. Гриба з ОУН, проти нього досить оперативно сфальсифікували кримінальну справу. Партизана засудили до 15-ти років каторжних робіт за ст. 54–1-в та 54–11 Кримінального кодексу УРСР із застосуванням при цьому Указу Президії Верховної Ради СРСР від 19 квітня 1943 р. (ст. 2). Оскаржуючи винесений вирок, К. Гриб у зверненні до Військової колегії Верховного суду СРСР від 19 квітня 1955 р. зазначав: «Не треба великого розуму, а треба тільки елементарну комуністичну совість, щоб зрозуміти, що вся сфабрикована проти мене «справа» була зроблена з метою [...] скомпрометувати народний характер партизанського руху на Україні в період німецької окупації, що наш народ і особисто я пішли на подвиг за радянську владу не в силу натиску чи наказу, а лише тому, що радянська влада для мене була рідною»²⁷⁹.

Не здобули визнання в партійно-державних органах і самоініційовані підпільні організації. Їх учасники в роки війни, намагаючись використати авторитет компартії, провадили свою діяльність від імені КП(б)У. У деяких випадках ініціатори спротиву не дотрималися основних принципів побудови партійного підпілля, що й стало причиною відмови в легітимації. Тобто, підпільники не мали повноважень для роботи від радянської влади, хоч і діяли під страхом можливого виявлення і розстрілів. Декому з них закидали надумані, політично забарвлені обвинувачення. Так, у документах зафіксовано непоодинокі факти створення нелегальних організацій з власної ініціативи підпільників, що мали назви «райкомів» і навіть «обкомів». Зокрема базу, на якій розгорнулося самоініційоване

партійне підпілля в Київській області, стала Кагарлицька підпільна організація. Її учасники називали себе членами Київського підпільного обкому компартії.

У роки окупації Кагарлицьку підпільну організацію нацистські спецслужби викрили. Багатьох підпільників було страчено. Вцілілі учасники підпільного руху, зокрема, В. Бердников і Т. Рибак, із приходом радянської влади подали на розгляд Кагарлицького райкому КП(б)У звіт про діяльність. У складі 2-го секретаря Кагарлицького райкому КП(б)У Томашевського, начальника райвідділу НКДБ Гуськова та інструктора оргвідділу Київського обкому КП(б)У Н. Шигонської було створено комісію²⁸⁰.

Перевірка відбувалася в атмосфері недовіри до можливих дій підпільників, які запевняли, що діяли з власної ініціативи від імені компартії. На запитання учасників перевірки, хто наділив повноваженнями для створення підпільної організації, підпільник В. Бердников відповів: «Ми самі вирішили створити обком». З переглянутих матеріалів та проведених розмов члени комісії дійшли висновку, що В. Бердников, Т. Рибак у своїх звітах від початку до кінця кажуть неправду, а також «суперечать самі собі і по суті нічого не виконуючи звели себе у секретарів неіснуючого обкому»²⁸¹.

Членів комісії здивував також факт відсутності партійності у секретарів підпільного обкому В. Вітищенка, І. Ковальчука і Т. Рибак. З огляду на це у висновках перевірки констатувалося, що бути секретарями партії вони не могли, а тому й «підстав для його визнання немає»²⁸². 21 червня 1944 р. комісія відхилила звіт як вигаданий.

Партійні органи знову повернулися до розгляду звіту про діяльність кагарлицького підпілля 30 червня 1945 р. Тоді на порядку денному засідання Київського обкому КП(б)У постало питання «Про діяльність Київського підпільного обкому КП(б)У на території Кагарлицького району»²⁸³. Присутні на ньому партійці загалом погодилися з попередніми висновками: звіти І. Ковальчука, Т. Рибак, В. Бердникова про роботу підпільного обкому в Кагарлицькому районі перевіркою не підтверджуються, вони вигадані. Члени комісії обмежились лише визнанням існування у Кагарлицькому районі окремих підпільних груп, що вели боротьбу проти окупантів. Зокрема йшлося про групи в селах Стави і Черняхів, де, як засвідчила перевірка, підпільники поширювали агітаційно-пропагандистські матеріали. За це їх учасників було розстріляно. Не визнавався і зв'язок Кагарлицької підпільної організації з іншими підпільними групами. Їх діяльність як самоініційованої підпільної партійної мережі також заперечувалася²⁸⁴.

Членів невизнаного підпільного Київського обкому В. Бердникова і О. Півторацького, а також ще кількох інших підпільників виключили з

комуністичної партії за «пасивність» під час їх перебування на окупованій території²⁸⁵.

Як свідчать тогочасні документи, члени уповноваженої комісії поверхово підійшли до розгляду питання про визнання «Київського підпільного обкому». Свої результати вони обґрунтовували переважно власними суб'єктивними міркуваннями. Так, Кагарлицька підпільна організація була добре відомою серед населення як підпільна партійна організація обласного масштабу. Це, зокрема, відзначав у своєму донесенні начальник відділу «Смерш» з'єднання ім. Щорса Г. Нехай²⁸⁶. Підтверджували діяльність підпільників і документи противника: згідно з повідомленням поліції безпеки і СД № 49 від 9 квітня 1943 р. у Кагарлику була розкрита комуністична організація й заарештовано 135 її учасників²⁸⁷. Про патріотичну роботу стихійного спротиву свідчили також перебіжчики з окупованої території²⁸⁸. Ретельніший, несуб'єктивний підхід допоміг би тоді членам комісії пролити світло на правду, яку вони не хотіли бачити.

Не дістали визнання й підпільні організації, з якими Київський підпільний обком підтримував зв'язки. Одна з таких діяла у м. Ржищеві під назвою «Ржищівський підпільний райком». Організатори підпілля були затверджені керівником самоініційованого обласного підпілля І. Сергієнком. Зокрема першим секретарем призначався безпартійний директор Ржищівської середньої школи Ю. Стеценко, другим і третім — вихідці з оточення М. Мазур, В. Диченко²⁸⁹. 23 травня 1945 р. на засіданні бюро Ржищівського райкому КП(б)У зазначена підпільна організація була визнана «націоналістичною». Причиною винесення такого «вироку», стали результати перевірки. Вони показали, що організатори підпілля були безпартійними, співпрацювали з місцевими націоналістичними активістами й дотримувалися тактики боротьби, непридуманної радянським партійним підпільним організаціям — накопичення зброї та збереження власних сил для майбутнього антинімецького повстання в Україні²⁹⁰.

Зважаючи на встановлення фактів співпраці Ржищівської підпільної організації з націоналістами, підпільники не могли бути офіційно визнаними. До того ж, її учасникам загрожував арешт. Так, інструктор з обкому Н. Шигонська вимагала від органів НКДБ ув'язнити керівника ржищівського підпілля, першого секретаря самоініційованого підпільного райкому Ю. Стеценка²⁹¹.

Дотепер в архівах не вдалося виявити кримінальну справу на Ю. Стеценка, тимчасом як відомо про засудження іншого учасника Ржищівського підпільного райкому — А. Сенченка. Той відсидів 10 років у виправно-трудових таборах. Після смерті Й. Сталіна був реабілітований, згодом — працював професором Харківського університету.

Деякі члени Ржищівського підпільного райкому мали неабиякі заслуги перед радянською владою. Так, В. Диченко проводив активну партизанську діяльність, стояв біля витоків організації збройної боротьби у Ржищівському районі, брав участь у створенні з'єднання № 8 ім. Чапаєва, обіймав там посаду комісара 1-го загону²⁹². Командуванням формування представлений до ордена «Червоної зірки»²⁹³. Незважаючи на вищезазначене, партійці закинули В. Диченку «стримування бойової діяльності загону наданням установок націоналістичного характеру [...] не виступати зі зброєю проти німців, мотивуючи це тим, що час начебто для збройної боротьби ще не настав»²⁹⁴. Прикметно, що остання характеристика стосувалося багатьох учасників руху Опору. На цьому, зокрема, наголошував підпільник М. Кудрященко. Його свідчення взято для винесення негативної резолюції про діяльність Ржищівського підпільного райкому. Він зазначав, що тактики тримання зброї напоготові дотримувався секретар підпільної організації Ю. Стеценко. Останній, за словами М. Кудрященка наполягав на необхідності виступати озброєною масою: «Зараз ще рано. Прийде час і ми організовано виступим всі зі зброєю в руках»²⁹⁵. Як засвідчують опрацьовані документи, подібна тактика зумовлювалася здоровим глуздом і була поширеною серед учасників стихійного спротиву. Нею керувалися, щоб не допустити можливі відплатні акти терору проти мирного населення за проведені підпільниками окремі диверсії і вбивства окупантів. Цієї тактики дотримувалися багато керівників і рядових учасників підпільних організацій і партизанських загонів. Так, К. Гриб — організатор підпільних і партизанських груп на Уманщині, слушно зауважував, що німці у відповідь на дії партизанів проведуть розстріли мирного населення і знищення сіл²⁹⁶. Ця тактика істотно відрізнялася від дій керованих з центру радянських партизанів і підпільників. Від них партійно-державне керівництво вимагало поширення і активізації боротьби будь-якими методами і найшвидшими темпами, незважаючи на наслідки для населення. Так, згідно з матеріалами управління НКДБ по Миколаївській області, нацистські спецслужби викрили резидента НКДБ СРСР В. Лягіна. Його підопічні вчинили диверсійний акт на німецькому військовому аеродромі. Відповіддю окупантів стала страта 10-ти заручників з числа цивільного населення м. Миколаєва. На докори противника В. Лягін відповів: «Коли б страчені радянські громадяни знали, що знищені німецькі літаки призначалися для руйнування радянських міст і винищення мирного населення, то ці десять заручників не пошкодували б свого життя для знищення німецьких літаків»²⁹⁷.

Тактики тримання зброї напоготові, невластивої радянським спецпідрозділам, дотримувалося керівництво Київського підпільного обкому.

Про це можна судити з підготовки плану виступу підпільників. За спогадами одного з його авторів, професійного військового, майора Ф. Демченка, ним передбачалося одночасне збройне повстання по всій області²⁹⁸.

Аналіз вказаної тактики дійсно наближає учасників стихійного спротиву ближче до прийомів і способів ведення боротьби ОУН(б), де також практикувалося накопичення сил, зброї і боєприпасів, намагання не провокувати масових каральних акцій окупантів проти мирного населення, збереження власних кадрів та очікування слушного моменту для збройного виступу. Як оцінює своїх колишніх противників відомий радянський партизан, історик В. Клоков, націоналісти намагалися вести «не партизанську війну декількома сотнями чи навіть тисячами осіб, а народну революцію мільйонних мас України»²⁹⁹. З огляду на це, не видається випадковим, що партійна перевірка не визнавала стихійних підпільних організацій, учасники яких дотримувалися інших методів ведення боротьби. Їх надумано зараховували до «націоналістичних».

У НКДБ було добре відомо, що партійні функціонери без достатніх на те підстав звинувачують в антирадянській, націоналістичній діяльності учасників невизнаних стихійних підпільних організацій, оскільки співробітники відомства й самі мали такий досвід. Та більш суттєвим є те, що вони також проводили власні розслідування фактів антирадянської діяльності радянських громадян на окупованій території. Тож у своїх рішеннях члени партійних комісій з перевірки діяльності підпільних організацій та партизанських загонів мали доступ до матеріалів роботи органів держбезпеки й послуговувалися їх рішеннями. Так, за рекомендацією органів НКДБ Кременчуцький міськком КП(б)У не визнав учасниками боротьби групу с. Крюківка «лейтенанта Дніпра». У довідці начальника Кременчуцького відділення НКДБ підполковника Верзакова зазначалося, що групи лейтенанта І. Харченка і «Набат» «націоналістичні і ніякої підпільної роботи на користь радянської влади не проводили, а лише займалися поширенням листівок націоналістичного характеру». На чому ґрунтувалися звинувачення чекістів у причетності групи лейтенанта І. Харченка до українського націоналізму, в партійних документах не вказувалося³⁰⁰.

У ході перевірок подібними рекомендаціями Наркомату держбезпеки послуговувалися і в інших областях. Так, після проведеної Переяслав-Хмельницьким райвідділом НКДБ перевірки щодо існування підпільної організації у районі, очолюваної О. Крячком, бюро Київського обкому її звіт було відхилено як такий, що містив інформацію про націоналістичну орієнтацію³⁰¹. Слід зауважити, що прорадянська діяльність учасника спротиву О. Крячка була засвідчена багатьма документами, нагородами, спогадами живих учасників боротьби. Про його активну участь у боротьбі

йдеться у підсумковому звіті з'єднання № 8 ім. Чапаєва, до складу якого він входив. Крім цього, командування формування разом із командиром організаційно-диверсійної групи УШПР О. Тканком видали О. Крячку довідку, в якій зазначалося, що до вступу до лав партизанів він організував роботу підпільної групи у м. Переяславі і керував нею³⁰². За налагодження переправи в районі Букринського плацдарму О. Крячко був нагороджений орденом Червоної зірки³⁰³. У висновках перевірки читаємо, що О. Крячко брав участь у роботі «німецько-української націоналістичної групи», де він «висловлював націоналістичні погляди на державний устрій»³⁰⁴.

Водночас, співробітники НКДБ не завжди брали до уваги звернення партійних функціонерів, у яких містилися надумані звинувачення в антирадянській діяльності представників стихійного підпілля. Так, інструктор Київського обкому Н. Шигонська марно докладала неабияких зусиль, щоб у Ржищівському відділі НКДБ вжили заходів для арешту керівника місцевого підпілля, першого секретаря самоініційованого райкому Ю. Стеценка. Він, на думку Н. Шигонської, був активним оунівцем. Вирішення цього питання тривалий час затягувалося. Начальник відділу Самодуров спочатку мотивував зволікання необхідністю отримання санкції з УНКДБ по Київській області, а, врешті-решт, взагалі відмовився звертатися за нею: «Порадившись, вирішив про це не писати — я нічим не здивую тов. Бондаренка³⁰⁵, адже такі справи, як у нас, є по всіх районах». Н. Шигонська все ж наполягала на своєму. У листі до партійного керівництва вона скаржилася: «Мені здається, що тов. Самодуров, не знає умов роботи в Україні, не придає значення цьому питанню, не враховує умов націоналістичної боротьби і зокрема у Ржищеві»³⁰⁶.

Документи також свідчать, що зі списків учасників партизанської боротьби підлягали відрахуванню колишні поліцаї і колабораціоністи, яких було досить багато. Наприклад, істотно скоротили списки особового складу структурних загонів Київського з'єднання ім. Хрущова. Зокрема у загоні ім. Суворова — з 250 поданих на затвердження осіб було відраховано 40 % (94 особи); у загоні ім. Кутузова — з 287 відраховано 60 % (161 особу); у загоні ім. Щорса — з 271 позбавлено звання партизана також близько 60 % (159 осіб). Найменше відрахованих було в загоні ім. Леніна, де з 172 партизанів звання учасника боротьби партійним рішенням було позбавлено 16 % (28 осіб). Схожа тенденція до скорочення простежується по всіх загонах з'єднання ім. Хрущова. Загалом же за поданими командирами загонів і батальйонів списками з 2 767 осіб партизанами було визнано лише 1 713³⁰⁷. Тобто, майже 40 % учасників з'єднання, яких командування з'єднання вважало за партизанів, підлягали відрахуванню за результатами партійно-державної перевірки.

Тенденція, за якою зі списків учасників боротьби відраховували майже половину особового складу, простежується не тільки у великих з'єднаннях, а й у незначних підпільних організаціях. Так, зі складу Хоцьківської підпільної групи Переяславського району Київської області було виключено 24 учасники, на яких були наявні компрометуючі матеріали³⁰⁸. Всього ж разом з особами, які прийшли у групу за три дні до вступу Червоної армії, з групи відрахували 38 членів³⁰⁹. Активними учасниками були 40 підпільників, серед яких шість зв'язкових³¹⁰. Тобто кількість визнаних і відрахованих була приблизно рівною. Інший приклад стосується особового складу загону під командуванням Барашкова, що діяв на території Володарського, Ставищенського, Тетіївського і Білоцерківського районів. З нього було відраховано 18 учасників з характеристиками «поліцай», «власовець»³¹¹.

Характерно, що колишні поліцаї і колабораціоністи відігравали у боротьбі значну роль, оскільки мали необхідний досвід і навички. Комісар Димерського партизанського загону О. Школенко, який також складав список учасників свого підрозділу, відразу після об'єднання з Червоною армією пригадував: «[...] всіх викинули тих, хто прийшов із власівців і з цих... всіх відразу там їх... Невідомо куди поділи. Ну, відразу ті пішли в армію, а решта, хто там не уцілів, значить. А із списків усіх повикидали. У мене десь до двохсот п'ятдесяти чоловік, стало десь там менше й менше й менше, а потім взагалі... Ай!»³¹².

Судячи з протоколу засідання бюро Київського обкому КП(б)У від 30 червня 1945 р. значна кількість «морально розкладених військово-полонених, поліцаїв, агентів гестапо і активних прислужників німецьких окупантів» була й в іншому партизанському формуванні: «Міжрайонному об'єднанні 0721» під командуванням Л. Соколюка-Соколова. Спочатку його діяльність була підтверджена резолюціями 7-ми райкомів Київської та Кіровоградської областей. Відповідний документ з позитивною характеристикою видав й секретар Кіровоградського підпільного обкому КП(б)У, командир партизанського загону М. Скирда, з яким партизани тримали зв'язок і взаємодіяли³¹³. Однак на бюро Київського обкому КП(б)У формування не пройшло легітимацію, оскільки перевіряючі дійшли висновку, що його учасники «для того щоб скрити свою зрадницьку діяльність, перед приходом Червоної Армії об'єдналися в невеличкі групи [...] провели окремі незначні диверсії»³¹⁴. Місцевий райвідділ НКДБ заарештував як «агентів гестапо» п'ять осіб³¹⁵. Та незважаючи на цю обставину, факти про діяльність з'єднання були включені у 1946 р. до загального звіту Кіровоградського обкому КП(б)У за 1941–1945 рр., а участь у боротьбі з противником описана з найкращими характеристиками³¹⁶.

До кінця липня 1945 р. у більшості регіонів України перевірку діяльності підпільних груп і партизанських загонів було офіційно завершено. Її результати лягли в основу звітів обласних комітетів КП(б)У про діяльність у роки війни³¹⁷. Однак частина вже затверджених звітних документів партизанських формувань за вказівкою з ЦК КП(б)У в 1945 р. і 1946 р. була надіслана для додаткової перевірки партійним органам на місця. Зокрема до Житомирського, Вінницького, Сталінського, Ворошиловградського, Запорізького та Сумського обкомів КП(б)У було спрямовано близько 80 підсумкових документів про діяльність партизанів.

Іноді тінь на об'єктивність процедури легітимації попередніх років кидали вже визнані учасники антинацистського руху Опору. Відомості про це знаходимо в листі комісара стихійно утвореного загону ім. Чапаєва Б. Замики, адресованого до прокуратури Чорнобильського району Київської області 17 травня 1946 р. За визначенням колишнього партизана, причиною звернення стали душевні муки через несправедливість, що чинилася при визнанні підпільних організацій у районі. За його словами, у 1945 р. з Київського обкому КП(б)У до м. Чорнобиля приїхав уповноважений член комісії з перевірки організації і діяльності місцевих підпільних груп і партизанських загонів Токарев. Чинний на той час секретар Чорнобильського райкому В. Мироненко, залишений у 1941 р. для підпільної роботи, викликав партизана до себе і сказав, щоб Б. Замика написав вигідні для нього свідчення, зокрема, про те, що В. Мироненко під час окупації з м. Києва керував підпільними організаціями у Чорнобильському районі через зоотехніка Квашу, пізніше вбитого німцями. «Як мені сказав Мироненко, що так пишуть всі партизани» — зазначає у листі Б. Замика³¹⁸. Однак чи були вжиті прокуратурою відповідні заходи щодо усунення цієї фальсифікації, в архівній справі не повідомляється.

Процедура легітимації, що проходила в партійно-державних органах влади у 1943–1946 рр. була найбільш масовою, але підбити точні підсумки за її результатами точно не вдалося. Пов'язано це з тим, що хоча завершальне визнання партизанів і підпільників проходило в партійних органах, однак звідти матеріали перевірок для уточнень надсилалися до спеціальної групи ЦК КП(б)У, що займалася розформуванням УШПР. Там здійснювалося уточнення відомостей УШПР і партійних органів, вівся облік партизанів. Станом на 1 січня 1946 р., згідно інформації відділу кадрів вказаного підрозділу, в УШПР було обліковано 65 партизанських з'єднань, 14 бригад, 447 загонів, 228 груп всього 754 одиниці. На той час із загальної кількості визнано обласними комітетами КП(б)У лише 102, не затверджено 34 партизанські формування. На обліку в УШПР перебувало 142 351 осіб по обліку 4-го Управління НКВС УРСР і партійних

органів 1941–1942 рр. — 33 049 осіб. Всього: 175 400 партизанів і партизанок³¹⁹.

Не маючи остаточних даних про кількість учасників боротьби (уточнень, здійснених спеціальною групою при ЦК КП(б)У на основі матеріалі перевірок з партійних осередків) партійні високопосадовці користувалися відомостями, якими оперували свого часу в УШПР. Зокрема завідувач оргінструкторським відділом ЦК КП(б)У А. Зленко у доповідній записці «Про більшовицькі підпільні організації і партизанські загони України та деякі питання, пов'язані з підбиттям підсумків їх діяльності» від 22 березня 1947 р до першого секретаря Л. Кагановича вказав на те, що в роки війни діяло 21 тис. 344 підпільники та 136 тис. 668 партизанів. Вони входили до мережі більшовицького підпілля, що складалася із 14 обкомів КП(б)У, 10 міськкомів, 144 райкомів, 725 низових партійних осередків та із 11 обкомів ЛКСМУ, 24 міськкомів, 176 райкомів і 379 первинних комсомольських організацій. Чисельність партизанських формувань становила: 1 457 загонів та 499 диверсійних груп (разом 1 956 загонів та груп)³²⁰.

Однак наведені дані не є результатом роботи, що проводили партійно-державні органи в 1943–1946 рр. щодо легітимації підпільних та партизанських формувань та їх учасників. Наведена інформація про партизанів зафіксована ще 20 серпня 1944 р. в матеріалах УШПР, зокрема, в «Довідці про чисельний склад партизанів України та результати їх бойової і диверсійної діяльності в тилу німецьких окупантів» начальника УШПР Т. Строкача³²¹. У документів вказується, що за тогочасними неповними даними діяло 1457 загонів та 499 груп до складу яких входило 136 670 осіб. Тому, як бачимо, відомості, подані на адресу Л. Кагановича у 1947 р. були неповними і застарілими.

Натомість є інша, більш правдоподібна й документально доведена інформація про кількість учасників боротьби та формувань, до яких вони входили. Складена вона завідувачем сектору інформації відділу пропаганди і агітації ЦК КП(б)У, завідувачем воєнно-партизанським відділом Комісії з історії Вітчизняної війни при АН УРСР (до цього наукового підрозділу після ліквідації спеціальної групи при ЦК КП(б)У перейшли в користування документи УШПР, в т.ч. картотека на партизанів) І. Слинком за завданням секретаря ЦК КП(б)У К. Литвина у квітні 1946 р. для потреб Вищої партійної школи при ЦК ВКП(б). В документі зазначається, що у боротьбі на окупованій території приймало участь 220 тис. партизанів, об'єднаних у 2 145 загонів і груп³²². Ця інформація була оприлюднена М. Хрущовим в січні 1949 р. на XVI-му з'їзді КП(б)У³²³.

Очевидно, зважаючи на наведені у розділі особливості легітимації учасників боротьби, 220 тис. партизанів це і є те число, що відображає

реальну кількість громадян, які вели спротив на окупованій території України у складі партизанських формувань.

В наступні роки кількість розглянутих і прийнятих рішень стосовно офіційного визнання партизанів і підпільників пішла на спад. Надалі питання належності до числа учасників боротьби продовжували визначати на бюро конкретного партійного осередку. Підставою для цього ставало надходження нових даних про діяльність тієї чи іншої підпільної організації або партизанського формування, перереєстрація членів КП(б)У і кандидатів. Активну участь у встановленні об'єктивної картини боротьби на окупованій території також приймали й партійні функціонери. Наприклад, вже неодноразово згаданий завідувач сектору інформації відділу пропаганди і агітації ЦК КП(б)У І. Слинко. Згідно «Довідки про стан звітних документів з історії партизанського руху в Україні», складений ним не раніше 7 серпня 1947 р., в ряді регіонів до вказаного часу були відсутні відомості про місцеві партизанські загони. Так, по Ровенській області на затвердження в партійні органи були подані тільки звіт обласного штабу партизанського руху, тамтешнього підпільного обкому та двох партизанських з'єднань. Тоді як у поданих звітних документах мала місце інформація про діяльність окремих місцевих загонів та груп, що існували в 1941–1942 рр. й які у 1943 р. влилися до формувань організованих партизанів, зокрема, Д. Медведєва, А. Бринського та інших. І. Слинко виніс пропозицію просити Ровенський обком КП(б)У надати більшу повну інформацію про діяльність тих перших загонів і груп, діяльність яких дуже коротко висвітлена у підсумковому звіті вказаного партійного осередку за роки війни.

Таким чином, процедура надання офіційного статусу підпільним та партизанським формуванням наприкінці війни та перші повоєнні роки була продовженням невдало завершеної легітимізації, що відбувалася в умовах відновлення радянської влади у визволених областях. Незважаючи на спроби партійно-державної влади усунути допущені недоліки при затвердженні звітів і списків партизанів та підпільників, повною мірою це зробити не вдалося. На заваді цьому були об'єктивні (велика кількість сфальсифікованих звітів) та суб'єктивні (ідеологічна упередженість, політична доцільність, недовіра до учасників стихійної боротьби) причини.

Як свідчить проведений аналіз архівних документів, процедура офіційного оформлення результатів діяльності учасників радянського руху Опору розкрила складні особливості створення та функціонування підпільних організацій і партизанських формувань.

З одного боку, справді було виявлено значну кількість шахраїв, які намагалися покращити своє соціальне і матеріальне становище шляхом

отримання статусу учасника підпільної і партизанської боротьби. Це також давало право на своєрідну індульгенцією за перебування на окупованій території різним групам населення: червоноармійцям — виправдання неможливості з'єднатися з фронтом, уповноваженим на боротьбу членам партії — спростування твердження про їх пристосування до нацистського режиму, виправдання бездіяльності, для колабораціоністів — своєрідне «розкаяння» у роботі в окупаційних органах влади.

З іншого боку, дійсним учасникам боротьби довелося пройти крізь решето принизливих перевірок, зазнати несправедливих репресій та переслідувань. Причини для цього — інша тактика спротиву, ніж та, що практикувалась у керованих з центру партійно-державних формуваннях, та власні погляди, що не завжди збігалися з рішеннями ВКП(б) й які при відновленні радянської влади слід було приховувати. Тому значна частина учасників боротьби не набула визнання, бо на переконання уповноважених партійно-радянських органів, не відповідали необхідним для цього критеріям.

Можна стверджувати, партійно-державний апарат УРСР намагався встановити причетність населення до підпільної і партизанської боротьби з позицій пануючої державної ідеології, що заперечувала саму можливість започаткування та ведення спротиву поза керівництвом компартії. Перевірки супроводжувалися політичним переслідування опонентів, аж до їх можливого ув'язнення. Перегляд кримінальних справ партизанів і підпільників, репресованих за надуманими чи сфальсифікованими обвинуваченнями, став можливий тільки після смерті Й. Сталіна і зміни політики пам'яті щодо радянського партизанського руху і підпілля.

Розділ 4.

ФОРМУВАННЯ СТАТУСУ УЧАСНИКА ПАРТИЗАНСЬКОГО РУХУ: ДЕРЖАВНА ПІДТРИМКА ТА МЕМОРІАЛІЗАЦІЯ У 1941–1953 рр.

4.1. Соціальні преференції і нагородження

Офіційне зарахування до штату радянських підпільних організацій та партизанських формувань, легітимація в УШПР та КП(б)У надавали учасникам боротьби на окупованій території право на користування державною підтримкою, що здійснювалося через систему соціальних гарантій, відзначення нагородами, матеріальне забезпечення, преміювання та інші грошові виплати.

Як вже наголошувалося, початковий перебіг німецько-радянського протистояння застав неготовим керівництво СРСР до ведення боротьби партизанськими і підпільними методами. Відповідно, разом із розгортанням спротиву відбувалося напрацювання нормативно-правового характеру, спрямоване на підтримку партизанів, підпільників та їхніх родин.

Держава забезпечувала партизанів грошовим утриманням. Його нарахування регламентувалося низкою постанов, рішень та указів військово-політичного керівництва УРСР та СРСР. Початково нарахування здійснювалося на підставі постанови ДКО СРСР № 326-с «Про грошове забезпечення особового складу партизанських загонів» від 29 липня 1941 р. Згідно з документом, за учасниками боротьби проти окупантів з числа працівників державних підприємств і установ зберігалася середня заробітна плата як за добровольцями³²⁴. Надалі узаконювалася допомога родинам громадян, зарахованих до штату партизанських формувань, що регламентувалося постановою ЦК ВКП(б) «Про порядок призначення і виплати допомоги

родинам партизанів у воєнний час» від 27 серпня 1941 р. Виплати регулювалися нормативно-правовою базою з надання допомоги сім'ям червоноармійців під час війни³²⁵, зокрема, Указом Президії Верховної Ради СРСР «Про порядок призначення і виплати допомоги родинам військовослужбовців рядового і молодшого командного керівного складу у воєнний час» від 26 червня 1941 року. Так, залежно від кількості наявних непрацездатних членів сім'ї, розмір виплат коливався в діапазоні 100–200 крб. щомісячно. Диференційованими були підходи до грошових нарахувань: в окремих випадках сільські жителі отримували на 50 % менше. Допомога призначалася комісією при місцевому виконкомі Рад депутатів трудящих за місцем проживання родини учасника організованої боротьби³²⁶.

Затяжний хід війни, удосконалення органів управління організованою боротьбою на окупованій території змусили воєнно-політичне керівництво СРСР вдатися до розробки окремої нормативно-правової бази. Її початок було покладено постановою ДКО СРСР № 1567 с «Про грошове і матеріальне забезпечення осіб, які вступили в народне ополчення, винищувальні батальйони і партизанські загони, а також мобілізованих на оборонні роботи, призваних до структури системи місцевої протиповітряної оборони» від 9 квітня 1942 р. Документ закріплював положення вже чинних постанов стосовно партизанів, урегульовував фінансові виплати для різних категорій учасників боротьби та передбачав подальше регулювання порядку надання допомоги партизанам та членам їхніх родин³²⁷.

Особовий склад партизанських загонів не тільки отримував гроші, а й купуючи квитки державних грошових позик на поточні потреби війни брав участь у наповненні воєнного бюджету СРСР. Зокрема 19 квітня 1942 р. партизани з'єднання С. Ковпака взяли на себе зобов'язання упродовж року виплатити 348 тис. крб. воєнної позики і внесли готівкою 92 тис. крб. Надалі «ковпаківці» продовжили пропаганду поширення держпозик серед населення окупованих німцями районів Сумської області. Командування партизанського формування в радіоповідомленнях до свого керівництва у НКВС обіцяло «громити фашистів не тільки штиком і гранатою, але і карбованцем». С. Ковпак і С. Руднев просили керівництво 4-го Управління НКВС УРСР передати їхній виклик іншим партизанським загонам³²⁸.

Подібна практика передавання власних коштів на потреби війни продовжилась і серед інших партизанських формувань. У Чернігівській області партизани О. Федорова підписалися на позику у 325 465 крб. й передали на потреби держави 34 328 крб. Схожу ініціативу спостерігаємо серед поодиноких бійців спротиву: партизан Дельньов зобов'язався перерахувати 4 тис. крб. і вніс цю суму³²⁹.

З утворенням 30 травня 1942 р. ЦШПР питання грошових виплат перейшло до компетенції фінансового відділу нової установи. УШПР як його структурний підрозділ керувався приписами ЦШПР.

Згідно з інструкцією Народного комітету фінансів СРСР, Народного комісаріату оборони СРСР (НКО СРСР) і ЦШПД від 15 серпня 1942 р. за № 00137, призначення допомоги партизанам здійснювалося фронтовими штабами партизанського руху в розмірі середнього заробітку робітників, основного окладу службовців та стипендії учнів, одержуваних за попереднім місцем роботи або навчання.

У командирів і комісарів загонів щомісячна грошова винагорода становила не менше 750 крб.; заступників командирів, начальників штабів та командирів батальйонів — 600 крб.; командирів рот, взводів, груп, помічників з комсомолу — 500 крб. Рядовим партизанам, які не надали довідки з попереднього місця роботи, до точного встановлення середнього заробітку розмір виплати призначався у сумі 300 крб., учням — 100 крб. Родинам бійців і командирів партизанських загонів допомогу призначали комісії при районних та міських виконкомах за місцем їхнього проживання. Евакуйовані члени сімей загиблих партизанів і підпільників отримували допомогу в розмірі середньомісячного заробітку годувальника. Повернувшись на місце постійного проживання, вони отримували пенсії з коштів місцевих бюджетів³³⁰.

Відповідно до наведеної інструкції було розроблено і впроваджено вказівки ЦШПР від 18 серпня 1942 р. щодо техніки призначення і обліку допомоги партизанам і їхнім сім'ям. Вони врегульовували процедуру оформлення виплат учасниками організованого спротиву у діючих партизанських загонах. Призначення допомоги здійснювалося за списками особового складу членів конкретного загону, клопотаннями й іншими документами, підписаними командиром і комісаром, а також, у деяких випадках, керівниками партійної чи комсомольської організацій. Список вважався дійсним упродовж 45-ти днів з моменту підписання. Якщо в ньому була дата вступу до загону, — допомога нараховувалася починаючи з того числа, але не раніше 1 квітня 1942 р. Призначалася допомога з дня підписання списку чи іншого документа уповноваженими особами³³¹.

Партизанам, яких надсилали в тил противника по закінченню спецкіл, допомогу надавали відповідно до поданих списків і додаткових документів (довідок, доручень, заяв), засвідчених командуванням надавало командування військового навчального закладу. Обсяг допомоги міг бути змінений тільки після надходження підтверджуваних документів, які б засвідчували про розмір зарплати чи стипендії на день вступу до навчального закладу.

Допомогу партизану чи його сім'ї продовжували виплачувати упродовж трьох місяців. Призначена ж за минулий період (до дня підписання списку) допомога виплачувалася негайно після отримання списку в РВК. Наприклад: робітник заводу вступив у загін 17 травня 1942 р. Допомогу в штабі призначили (підписано список) 22 серпня того ж року. В РВК мали виплачувати її довіреній особі партизана з 17 травня до 21 серпня включно, а потім нараховувати щомісячно до 21 листопада 1942 р.³³²

Підтвердження продовження терміну виплати допомоги фронтовим штабом могло бути надіслане РВК тільки за наявності документів, що засвідчували перебування в партизанському загоні особи з правом на таку допомогу. Посвідка командування загону вважалася дійсною і мала законну силу, якщо надійшла до фронтового штабу не раніше, ніж за 30 днів до закінчення терміну виплати.

Усі списки, заяви, листи та інші матеріали щодо призначення чи припинення виплат партизанам і їхнім родинам надходили у фінвідділ УШПР. Там їх реєстрували у вхідному журналі, проставляли на документах порядковий номер і дату надходження. Списки на допомогу реєстрували у спеціальній книзі. Кожному присвоювали порядковий номер. Забезпечення допомоги партизанам і їхнім сім'ям вважалося першочерговим і головним завданням фінансових органів штабів партизанського руху³³³. Припиняли її надавати у випадках порушення партизанами клятви, переходу на бік ворога, дезертирства, боягузтва й залишення поля бою та інших подібних вчинків.

Наказом начальника ЦШПР № 0023 від 19 серпня 1942 р. регулювався порядок призначення та оформлення допомоги партизанам і їхнім сім'ям. За ним фінвідділ ЦШПР виплачував допомогу власне бійцям, спрямованим у партизанські формування УШПР, а також партійними та комсомольськими органами, а фінвідділи фронтових штабів — партизанам, направленим фронтовими штабами, партійними і комсомольськими органами. Без відповідних документальних підтверджень виплати обмежувалися трьома місяцями.

Надалі отримала регулювання процедура призначення пенсій робітникам і службовцям державних підприємств і закладів, кооперативних, громадських організацій і тим, хто навчався та перебував у партизанських загонах і їхніх сім'ям. Її вноrmовував наказ начальника ЦШПР від 19 серпня 1942 р., згідно з яким у випадку загибелі чи смерті партизана пенсію призначали його сім'ї на підставі таких документів: повідомлення з фронтового представництва УШПР про загибель; довідки з медичного закладу про смерть із зазначенням причини; копії посвідчення відділу реєстрації актів цивільного стану про смерть; довідки відповідного РВК про те, до

якого часу і в якому розмірі виплачувалася допомога; довідки з місцевих органів влади про склад сім'ї та віку кожного з її членів, які перебували на утриманні партизана. Призначення пенсії за інвалідністю відбувалося після надання довідки з таким висновком³³⁴.

Окремо регулювалися грошові відносини держави з колишніми військовослужбовцями, які вступили до партизанських загонів. При цьому сума виплат дорівнювала платні, яку вони отримували при перебуванні на останній штатній посаді в армії до моменту прибуття в іррегулярне формування. Тим військовикам, які не числилися у штаті (наприклад, перебували у резерві), а також за відсутності документів, що підтверджували б раніше займану посаду, але незаперечно засвідчували приналежність до командного складу, утримання виплачувалося із розрахунком таких щомісячних окладів: вищий (генерали, маршали) — 1 000 крб.; старший (майори, підполковники, полковники та інші звання, відповідні їм) — 750 крб.; середній (молодший лейтенант, лейтенант, старший лейтенант, капітан і інші звання відповідні їм) — 550 крб.; надстроковики — 170 крб.; молодший (крім надстроковиків) — 20 крб. Рядовим виплачувався оклад відповідного року служби в армії в порядку довоєнних норм. У випадку, якщо рядовий РСЧА і представник командного складу обіймали в загоні керівні посади, грошове утримання виплачувалося відповідно до перелічених вище норм, однак, не менше таких щомісячних окладів: на посаді командира — 750 крб.; заступника командира, начштабу, командира батальйону — 600 крб.; командира роти, взводу, командира самостійно діючої групи, помічника воєнкому загону з комсомольської роботи — 500 крб. Виплати таких сум здійснювалися за наявності у них засвідчених в УШПР документів³³⁵.

З виплатою коштів партизанам із числа військовослужбовців середнього, вищого командного складу і надстроковиків видавалися розрахункові книжки. Отримати нарахування військовослужбовці-партизани могли після повернення з загону. За вислугу років нараховувалася відсоткова надбавка. Не виплачувалися кошти за період перебування партизана в оточенні, а також у полоні — до моменту вступу в загін.

Особи з рядових і молодшого комскладу (крім надстроковиків) отримували грошовий атестат. Атестат видавався не більше ніж на шість місяців, а потім міг бути знову переоформлений, якщо командування партизанського загону підтверджувало факт перебування в його складі конкретного військовика.

Грошові атестати виписувалися на сім'ї надстроковиків, середнього і вищого командного складу, які перебували у партизанських загонах. Їх видавали на суму, що не перевищувала 75 % грошового

утримання беззаперечно належного військовослужбовцю. Грошові атестати надсилалися таємним порядком з описом у фінансове управління при НКО СРСР для перевірки і пересилки безпосередньо у РВК за місцем проживання сімей.

Піднесення боротьби у 1943 р. актуалізувало необхідність визначення статусу населення, яке долучилося до спротиву і не мало відношення до нього раніше й не отримувало жодних соціальних виплат. Постало питання ліквідації існуючого дисбалансу, зумовленого наявністю, з одного боку, чисельної групи нещодавно залучених колгоспників, осіб вільних професій, учнів без стипендій, а з іншого, — спеціально підготовлених і уповноважених на це підрозділів. Реалії життя в окупації змушували перших чинити опір окупантам незалежно від радянських структур. Зважаючи на цю обставину, секретар ЦК КП(б)У М. Хрущов 26 квітня 1943 р. адресував голові ДКО СРСР Й. Сталіну доповідну записку з пропозиціями щодо забезпечення грошовою допомогою й цих категорій партизан та їхніх родин. Вони проживали переважно на окупованій Україні, а тому і не могли користуватися такими ж преференціями, як учасники організованої боротьби. Становище ускладнювало те, що колгоспники не отримували заробітної плати: до війни оплата праці селянам здійснювалася шляхом нарахування трудоднів. За основу розрахунків не було чого брати.

М. Хрущов пропонував ліквідувати існуючі диспропорції, адже партизани з командного складу РСЧА мали більші заробітки, ніж командири загонів з рядових червоноармійців. Водночас партизанам нараховувалося більше грошей ніж керівництву їхніх загонів. Свої пропозиції він долучив до підготовленого і прикріпленого до листа проекту постанови ДКО СРСР «Про порядок забезпечення грошовою допомогою партизан і їхніх сімей»³³⁶.

Серед опрацьованих документів не вдалося знайти підтвердження того, що пропозиція М. Хрущова й актуалізовані ним питання були повністю вирішені. Деякі положення зазначеного проекту увійшли до постанови РНК СРСР «Про допомогу партизанам і їхнім сім'ям» від 15 травня 1943 р., яку було доведено всім наявним штабам партизанського руху і Кримському обкому ВКП(б). Згідно з нею, за згоди начальників республіканських і фронтових штабів, партизани мали право на відпустку, якщо перебували в лавах учасників організованої боротьби упродовж шести місяців. Така відпустка тривала не більше одного місяця.

Водночас партизани, відраховані з загону за станом здоров'я, могли претендувати на одноразову грошову допомогу (якщо перебували у лавах того чи іншого формування понад три місяці), або ж вийшовши після поранення чи хвороби зі госпіталю. Обсяг матеріальних виплат командному

складу становив 1 тис. крб., рядовому — до 500 крб. Окремим пунктом у проекті постанови ДКО СРСР, підготовленому М. Хрущовим, прописувалося безкоштовне харчове забезпечення партизан за нормами пайка червоноармійців під час їхнього перебування при штабі чи оперативній групі, але не більше одного місяця.

Крім певної матеріальної підтримки партизанів, держава періодично влаштовувала акції зі збору необхідних речей учасникам боротьби за лінією фронту. Зокрема 14 жовтня 1943 р. на засіданні Полтавського обкому КП(б)У було ухвалено постанову «Про збір святкових продуктових подарунків партизанам і підпільникам з нагоди 25-ї річниці ВЛКСМ». Виконання згаданого документа покладалося на місцеві райкоми партії, які мали відправляти зібране до обкому. При цьому рекомендувалося організувати показові «червоні» озоби з кращих комсомольців і активістів³³⁷.

Також вживалися заходи, спрямовані на покращання організації лікувальної роботи учасників організованої боротьби. Звісно, відсутність зв'язку з радянським тилом у багатьох формуваннях, брак літаків для транспортування хворих і поранених та інші фактори не давали змоги надавати повноцінну медичну допомогу. Та попри це, ті з партизанів, яких вдавалося вивести з окупованої території, все ж могли розраховувати на фахову допомогу радянських лікарів. Надавалася вона у відкритому для потреб партизанів госпіталі № 6061. Створено його було з ініціативи РНК УРСР і відповідно до наказу Наркомату охорони здоров'я СРСР № 524 від 14 листопада 1942 р. у м. Москві. На його потреби було виділено дві установи: колишній нервово-соматичний санаторій ім. Воровського (Ленінградське шосе, 224) та колишній санаторій «Либідь». Знаходилися вони практично поруч, на відстані 200 метрів. Спочатку госпіталь був розрахований на 200 ліжок, згодом його розширили до 500. Це стало можливим за рахунок нововідкритого філіалу в передмісті Москви м. Звенигороді. У ньому діяло три відділення: сортувальне, хірургічне, терапевтичне. Також при філіалі працювала Експертна військово-лікарняна комісія. Першим начальником госпіталю був військовий лікар 2-го рангу М. Неусихін. Коли було визволено Київ, партизанський госпіталь № 6061 у грудні 1943 р. разом з усім особовим складом та майном був передислокований до столиці УРСР, де проіснував до закінчення війни³³⁸.

Іншим видом підтримки учасників боротьби було преміювання значними сумами. Це робилося без урахування виплат, визначених нормативно-правовою базою. Зокрема на основі постанови РНК СРСР № 12305 с «Про видачу одноразової допомоги командирам і комісарам партизанських загонів і з'єднань» від 7 червня 1944 р. ЦК КП(б)У дозволив начальнику УШПР нагородити одноразово найбільш дієвих командирів

і комісарів. У затверджений список увійшли 54 особи. Найбільші виплати отримали С. Ковпак, С. Руднев, О. Сабуров, М. Наумов, Я. Мельник, О. Федоров — по 10 тис. крб. Одноразові допомоги іншим представникам командного складу партизанських формувань коливалися від 3 до 7 тис. крб.³³⁹.

Крім зазначеного, невід'ємною частиною державної підтримки учасників партизанського руху та боротьби в підпіллі були урядові нагороди. За успішне виконання важливих завдань, виявлений героїзм військово-політичне командування представляло партизан і підпільників до нагород: медалей і орденів. На початку війни спеціальних відзнак учасників організованого спротиву не було. За виконання наказів вони отримували медалі й ордени з нагородної системи РСЧА. Проект Указу Президії Верховної Ради СРСР про нагородження учасників боротьби було затверджено на засіданні Політбюро ЦК ВКП(б) 26 серпня 1941 р.³⁴⁰.

Процедура відзначення орденами та медалями відбувалася згідно з поданнями до Президії Верховної Ради СРСР. Присудження здійснювалося за рішенням вказаного колегіального органу з повідомленням про це у провідних державних і партійних виданнях.

Перші відзначення радянських партизан в Україні документи фіксують у липні-вересні 1941 р. під час оборони Києва. Відповідно до наказу Президії Верховної Ради СРСР від 26 серпня 1941 р. вісім учасників боротьби отримали орден Червоного Прапора, ще 21 — орден Червоної Зірки. Більшість із них — кадрові військові та працівники органів НКВС³⁴¹. Подання здійснювалося НКВС УРСР. До 5 березня 1942 р. лише зазначені 29 осіб були удостоєні нагород цього відомства³⁴².

Далі спостерігаємо більш як піврічну паузу в нагородженні. Причиною став провал організованої боротьби першого року війни, зумовлений, передусім, очевидною недооцінкою її значення і нерегульованістю керівництва нею.

Підготовлені подання до нагородження партизанів з боку НКВС УРСР відшуковуємо у літерних справах на той час діючих загонів. Однак далі діловодства наркомату вони не йшли. Так, нагородні листи на командира Путивльського партизанського загону С. Ковпака та членів штабу С. Руднева і Г. Базими було підготовлено ще в листопаді 1941 р., одразу після того, як керівництво 4-го відділу НКВС УРСР дізналося про їхню роботу. Однак до списку на отримання відзнак за поданням того ж наркомату їх було включено тільки 2 лютого 1942 р.³⁴³. Далі процес затягнувся на кілька місяців.

Подання НКВС УРСР до НКВС СРСР упродовж тривалого часу залишалися без розгляду. Так, у лютому — на початку березня 1942 р. було

надіслано матеріали на відзначення урядовими нагородами 120-ти партизанів діючих загонів під командуваннями Т. Євтушенка, М. Воронцова, С. Ковпака, О. Сабурова, О. Федорова та інших. Станом на 7 березня кількість поданих нагородних матеріалів складала 132³⁴⁴, на 10 травня того ж року — 217³⁴⁵.

На початку травня 1942 р. про результати розгляду і стадії процедури не було відомо ні в НКВС УРСР, ні в ЦК КП(б)У. Це змусило секретаря ЦК КП(б)У Д. Коротченка втрутитися в ситуацію і підготувати листа на адресу секретаря ЦК ВКП(б) Г. Маленкова. У ньому він повідомляв, що подальше ігнорування нагородження партизан безпосередньо впливає на їхній моральний стан і наголошував на необхідності прискорити вирішення цього питання³⁴⁶.

Кращою була ситуація з відзначенням за поданням на урядові нагороди від командування Південного і Південно-Західних фронтів РСЧА. За той самий період, із серпня 1941 р. до березня 1942 р., ордени і медалі отримали 57 «армійських» партизанів³⁴⁷. Д. Коротченко зазначав, що на одночасно надіслані нагородні матеріали на партизанів загону І. Копьонкіна — від НКВС УРСР та бійців загону Кулешова — від Військової ради Південно-Західного фронту у Москві відреагували по-різному. Так, арміїці відзнаки отримали відразу. Розгляд звернень їхніх колег з іншого відомства розтягнувся на кілька місяців, причому без інформування про те, коли питання вирішиться по суті³⁴⁸.

Лист Д. Коротченка, судячи з примітки на документі, не було надіслано до Москви: «т. Мартинов. Цей лист не пішов. На днях питання про нагороду вирішується позитивно. 17.5.[43]. Підпис»³⁴⁹. Очевидно, з Кремля надійшло позитивне підтвердження. Наприкінці травня 1942 р. кілька радянських партизанів України отримали відзнаки. У зв'язку з присвоєнням С. Ковпаку 19 травня 1942 р. звання Героя Радянського Союзу на його адресу надіслав поздоровлення нарком внутрішніх справ СРСР Л. Берія³⁵⁰. Станом на 15 червня 1942 р. Президія Верховної Ради СРСР нагородила орденами і медалями вже 245 партизанів³⁵¹.

Аби уникнути громіздкої процедури відзначення партизанів державними нагородами через Президію Верховної Ради СРСР та з метою «увічнення історичної ролі і значення народного партизанського руху у Великій Вітчизняній війні» з 2 лютого 1943 р. було запроваджено спеціальну нагороду — медаль «Партизану Вітчизняної війни» 1-го і 2-го ступенів. Початково право нагороджувати такими медалями мав лише П. Пономаренко, а з березня 1943 р. — Т. Строкач та М. Хрущов³⁵².

Упродовж 1941 р. — першої половини 1942 р. нагороджували поодиноких партизанів, і процедура ця була доволі тривалою. Істотно змінилася

ситуація в період піднесення боротьби 1943 р., коли відбулося значне кількісне зростання кадрового складу партизанських загонів і з'єднань.

Станом на 15 березня 1943 р. нагороджено вже 1 245 партизанів і співробітників УШПР, з них: Зіркою Героя Радянського Союзу — 7, орденом Леніна — 40, орденом Червоного Прапора — 168, орденом Вітчизняної війни 1-го ступеня — 25, орденом Вітчизняної війни 2-го ступеня — 47, орденом Червоної Зірки — 466, орденом «Знак Пошани» — 58, медаллю «За відвагу» — 233, медаллю «За бойові заслуги» — 142, медаллю «За трудову відзнаку» — 11, медаллю «Партизану Вітчизняної війни» 1-го ступеня — 18, медаллю «Партизану Вітчизняної війни» 2-го ступеня — 30. По лінії військових рад фронтів і армій нагороджено 147 осіб³⁵³.

Функціонери нелегального ЦК КП(б)У домагалися встановлення чіткої регламентації системи відзначення: за які подвиги і до яких нагород міг представлятися командний, політичний і рядовий склад партизанських загонів. Зокрема на вирішення вказаної проблеми скеровувався окремий пункт постанови «Про затвердження оперативного плану бойових дій партизанських загонів України на весняно-літній період 1943 року» від 7 квітня 1943 р.³⁵⁴. Робилося це з метою заохочення особистої ініціативи, активізації бойових дій партизанських загонів і кожного партизана у виконанні завдань.

Проте наявні документи не дають достатніх підстав стверджувати, що вдалося встановити чітку регламентацію системи нагородження. В окремих установах існували різні підходи до відзначення учасників боротьби. Так, начальник УШПР Т. Строкач у процедурі нагородження вбачав моральний стимул і визнання заслуг партизанів державою, тому, користуючись повноваженнями, «щедро» нагороджував медаллю «Партизану Вітчизняної війни». Однак це не схвалювали партійно-державні посадовці, яких, за словами А. Чайковського, дратувала відносна самостійність Т. Строкача й ініціативність поза контролем компартії. Так, голова Президії Верховної Ради УРСР М. Гречуха обурювався: «Замість попереднього розгляду й ретельної перевірки через апарат ЦК КП(б)У матеріалів на осіб, які заслуговують урядових нагород... тов. Строкач самочинно... нагороджує їх медаллю «Партизанові Вітчизняної війни» 1-го і 2-го ступенів... Перебуваючи в загонах, він роздав першого разу 500, а другого 1 000 штук цих медалей і цінні подарунки... І така його, м'яко кажучи, нескромність виявляється не лише в цьому...»³⁵⁵.

Щоб уникнути випадків недостатньо обґрунтованого нагородження партизанів, Президія Верховної Ради СРСР своїм рішенням від 2 травня 1943 р. ввела відповідальність за незаконне нагородження орденами і медалями СРСР. Таке попередження було позитивним і необхідним

кроком у практиці нагородження учасників руху Опору. Це мало сприяти уникненню несправедливих нагороджень вже існуючими відзнаками, та тими, які були запроваджено пізніше. Зокрема Указом Президії Верховної Ради СРСР від 10 жовтня 1943 р. для нагородження особового складу РСЧА, ВМФ, а також партизанів, які особливо відзначилися у боротьбі з німецькими окупантами, запроваджувалася нова нагорода — орден Богдана Хмельницького 1-го, 2-го і 3-го ступенів.

Документи фіксують, що наявність покровителів у вищих органах управління організованою боротьбою в тилу ворога дозволяла уникнути відповідальності за незаслужене нагородження, причому за рахунок ніде не облікованих учасників самоорганізованих стихійних формувань. Як приклад може слугувати присудження найвищої радянської нагороди — звання Героя Радянського Союзу О. Тканку, командирю організаційно-диверсійної групи УШПР, та Р. Клейну, колишньому лейтенанту-оточенцю з РСЧА, який у період окупації очолював районну МТС³⁵⁶.

Належне відзначення як представників організованої боротьби, так і окремих осіб з числа стихійного спротиву стало можливим після повернення радянської влади. Відповідно нагородження було можливим як по лінії УШПР, так і РСЧА.

Після винесення оперативним відділом УШПР схвального висновку про діяльність формування, або ж якщо керівництво представництва УШПР довіряло його командуванню, пропонувалося підготувати за встановленою формою нагородні листи. Начальник представництва УШПР при Військовій раді Південно-Західного фронту О. Асмолов доручив О. Тканку подати до нагородження орденами й медалями учасників самоорганізованого стихійного з'єднання ім. Чапаєва, оскільки він як керівник організаційно-диверсійної групи УШПР за документами штабу проходив як командир об'єданого формування із місцевого з'єднання ім. Чапаєва і загону ім. Щорса³⁵⁷. Складнощів типовий на той час ситуації, за якої виявлені самоорганізовані формування мали безумовно перейти під контроль уповноважених представників з радянського тилу, дало те, що командування самоорганізованого з'єднання, перебуваючи у представництві УШПР при Військовій раді Південно-Західного фронту, навідріз відмовлялося визнавати підпорядкування десантнику, оскільки за їх словами цього не було.

Нагороджувати партизанів з'єднання ім. Чапаєва намагалося його командування: командир І. Примак та комісар О. Ломако. Серед архівних документів з'єднання є 29 подань на відзнаки. Більшість із них заповнено олівцем на простих аркушах паперу, частина — на чистій стороні листів з трудових книжок колгоспника з означенням необхідних

пунктів, зовсім небагато — на офіційних бланках. Загалом із 600 партизанів з'єднання ім. Чапаєва до нагород командування представило 42 особи, відзнаки отримали всього 12–15 учасників боротьби проти окупантів³⁵⁸. Коли за дорученням штабу з'єднання партизанський лікар О. Крячок поїхав з'ясовувати питання належного нагородження на місці — у представництві при Військовій раді 3-го Українського фронту, то йому відповіли, що з'єднання ім. Чапаєва немає, а є з'єднання О. Тканка, «нехай і турбується командування про це». Тож партизани-чапаєвці свої перші нагороди здобували вже у складі Червоної армії. Водночас, діючи на базі з'єднання, члени диверсійно-організаційної групи УШПР, які разом зі стихійними партизанами брали участь в окремих операціях, отримали ордени Червоного Прапора³⁵⁹.

Організаторів з'єднання, за словами комісара О. Ломако, практично нічим не відзначили, навіть медаллю «Партизанові Вітчизняної війни». Командир диверсійної групи з'єднання А. Янцелевич пригадує: «7 листопада нам повинні були вручити медалі «Партизану Вітчизняної війни», але Тканко, дізнавшись про обурення чапаєвців його поведінкою, допоміг у тому щоб нам їх не дали»³⁶⁰. Про це розповідає і начштабу одного із загонів Л. Кузін. За його словами, командир з'єднання І. Примак переконував, що подавав Л. Кузіна до списків на нагородження орденом Великої Вітчизняної війни 1-го ступеня³⁶¹.

У Центральному архіві Міністерства оборони Російської Федерації зберігається нагородний лист на орден Червоного Прапора на ім'я І. Примака³⁶². Оформлений він 5 листопада 1943 р. в представництві УШПР при Військовій раді 3-го Українського фронту. На документі є позначка — 4 грудня 1943 р. — ймовірна дата нагородження. Однак подібний стимул, зважаючи на контекст подій — привласнення О. Тканком чужих результатів роботи зі створення і діяльності з'єднання ім. Чапаєва й подальше десантування І. Примака відразу після звітності в представництві УШПР — не відіграв значної ролі. О. Тканко після отримання звання Героя Радянського Союзу фактично перебував на відпочинку, очолюючи делегацію партизанів степової України у м. Ташкент Узбецької РСР³⁶³.

Водночас, відзначення партизанів нагородами можна трактувати як дійовий спосіб схилення їх до потрібної лінії поведінки чи особистих інтересів зацікавленої особи. Зокрема так сталося стосовно керівника Хоцьківської підпільної організації й командира партизанського загону в Переяславському районі Київської області В. Іванова. Він зазначав у листі до комісара О. Ломако, що О. Тканко, обіцяючи орден Великої Вітчизняної війни 1-го ступеня і медаль «Партизану Вітчизняної війни» 1-го ступеня, просив його написати про роботу своєї організації і вказати, що його загін

входив в оперативне підпорядкування командира диверсантів. З цього він резюмував: «[Тканко] пише, що Кляйн і Примак в тилу. Значить двох свідків позбулися, декілька чоловік посадили, декількох наклепом про крадіжку очорнили, а зі мною (на їхню думку, найбільш шкідливим для них і небезпечним) починають загравати. Подивимось, що вийде»³⁶⁴.

Після повернення радянської влади партизани почали активно домагатися справедливості. За матеріалами перевірки організаційно-інструкторський відділ ЦК КП(б)У підготував проект висновків і пропозицій щодо ситуації. Його працівники вважали за необхідне позбавити Р. Клейна звання Героя Радянського Союзу. Стосовно О. Тканка, на їхню думку, цього робити було не варто, оскільки він виконав поставлене завдання УШПР після десантування на Закарпаття у 1944 р.³⁶⁵

Загалом під час війни нагород були удостоєні небагато «народних месників». Зокрема станом на 28 лютого 1944 р. в Українській РСР нагороджено 9 278 партизанів. З них 5 380 отримали медалі «Партизану Вітчизняної війни» обох ступенів³⁶⁶. Виступаючи 14 жовтня на засіданні представників партійних, радянських і громадських організацій м. Києва з нагоди визволення України від нацистів, М. Хрущов доповідав про нагородження урядовими нагородами 22 954 партизанів і партизанок, з яких 32 отримали звання Героя Радянського Союзу³⁶⁷.

Відзначення нагородами набуло масовості після повноцінного відновлення роботи КП(б)У. Так, наприкінці 1945 р. 65 учасників організованої боротьби отримали звання Героя Радянського Союзу, близько 35 тис. осіб були нагороджені орденами й медалями, зокрема: 221 — орденом Леніна, 1 321 — орденом Червоного Прапора, 3 783 — орденом Вітчизняної війни 1-го і 2-го ступенів, 5 027 — орденом Червоної Зірки, 129 — орденом Слави 3 ступеня, 21 518 — медаллю «Партизану Вітчизняної війни» 1-го і 2-го ступенів. 6 командирів нагороджено орденом Суворова 1-го і 2-го ступенів і 140 — орденом Богдана Хмельницького 1-го, 2-го і 3-го ступенів³⁶⁸.

Нагородження партизанів і підпільників, виплата грошей, надання медичної і матеріальної допомоги — хоча й здійснювалися з численними колізіями — свідчили про підтримку держави, що перебувала в епіцентрі світової війни. Налагодивши роботу радянської влади у визволених областях, колишні учасники боротьби постали перед новим викликом — адаптацією до мирного життя у зруйнованій країні. До ЦК КП(б)У з різних областей надходили численні листи-скарги на місцеву партійно-державну владу. В них наводилися факти ігнорування звернень про допомогу сім'ям полеглих партизанів та інвалідів. Наприклад, у Сумській області допомоги потребувала родина партизана-орденоносця Ф. Сомка з села

Воргол Кролевецького району. Його було вбито 1942 р., батьків закатавали німці, брат не повернувся з Карпатського рейду. Дружина та троє дітей проживали без опіки, одягу, взуття, палива у землянці на 70 крб. пенсії. У Глухівському районі в с. Землянка виживали за скрутних матеріальних умов сім'ї братів-партизан Федора і Петра Голубів — організаторів місцевого загону, які полягли під час боротьби з гітлерівськими окупантами³⁶⁹.

Крім загального незадовільного матеріального становища траплялися випадки беззаконня стосовно недавніх учасників боротьби. Так, у селі Козин Миронівського району Київської області під час війни місцевий староста Шлапак відібрав у зв'язкової партизанського загону Т. Шевченко корову. Вирішити проблему у сільраді жінці не вдалося, оскільки колишній колабораціоніст, відповідно до листа-скарги, споював горілкою тодішнє керівництво населеного пункту. У Ржищівському райвиконкомі допомоги теж не надали й переадресували скаргу знову до села: «нехай вирішують на місці, там видніше». Відтак жінка, шукаючи допомоги, розповіла про свої поневіряння знайомим учасникам руху Опору. Колишній командир А. Янцелевич надіслав листа до ЦК КП(б)У з проханням втрутитися у ситуацію³⁷⁰.

Схожі випадки траплялися і в Кіровоградській області. Матері убитого підпільника Ю. Романишина, яка звернулася за допомогою у Смілянський міськком КП(б)У, секретар Бондар відмовив, окресливши свою позицію словами: «Бачите, ми б його теж розстріляли, бо ж він потрапив у Київське оточення»³⁷¹]. Про подібне згадував і підпільник В. Крамаренко: «[...] тоді в моді було знаходити все негативне і дивитися на всіх із зневагою, хто опинився на тимчасово окупованій ворогом території»³⁷².

Хату Є. Солонець, де проживав В. Іванов — керівник підпілля с. Хоцьки, окупанти спалили найпершою. Після вигнання ворога селянка дуже бідувала, ночувала в будинках знайомих, не маючи можливості збудувати собі власне житло. З усього господарства залишилася корова, яку утримувала просто неба прив'язаною до кілка. Ще й хоцьківчани насміхалися: «Ось тобі, допомагала Діду-партизану (конспіративне прізвисько підпільника. — І. К.), так ось тобі і подяка»³⁷³.

Велика кількість відмов місцевих партійних і радянських органів влади в допомозі партизанам і їхнім сім'ям спонукала завідувача сектору інформації відділу пропаганди і агітації ЦК КП(б)У І. Слинька звернутися до секретаря ЦК КП(б)У Д. Коротченка. Він просив партійного високопосадовця допомогти вирішити проблему, що ніяк не можна було обґрунтувати триваючою війною чи іншими обставинами. У своїй доповідній записці І. Слинько вказує, що наявні матеріальні цінності не потрапляють до тих, хто їх справді потребує, і наводить приклади: направлену в Путивльський

район Сумської області американську гуманітарну допомогу було розподілено не між партизанами і тими, хто її дійсно потребував, а переважно між тими, хто перебував при владі — секретар райради А. Требісов у травні 1944 р. одержав 18 комплектів одягу і взуття³⁷⁴.

Існували й інші проблеми. Так, родичі загиблих керівників партизанських загонів, організованих партійними органами в 1941 р., займали привілейоване становище. Зокрема в 1944 р. будинок дружини командира Слов'янського партизанського загону О. Карнаухової було відремонтовано коштом місцевого підприємства. У 1945 р. закінчено ремонт веранди, збудовано сарай і паркан. Коли жінка переїхала у м. Слов'янськ, міськфінвідділ безкоштовно видав їй меблі: шифон'єр, буфет, м'який диван, роляль, тумбочку, три столи, два ліжка і три стільці. О. Карнаухова отримувала хлібну і продуктову картки, була закріплена за спецмагазином відділу робітничого постачання керамічного заводу, де першочергово забезпечувалася продуктами харчування і промтоварами. За необхідності отримувала паливо і взуття. Крім цього, за нею закріплювалася республіканська пенсія 400 крб. і щомісячно 50 крб. за атестатом сина³⁷⁵. Для порівняння наведемо приклад отримання державної допомоги сім'єю загиблого командира стихійного з'єднання №8 ім. Чапаєва І. Примака. Родиною партизана переймався І. Сльнко. 9 липня 1945 р. на його запит щодо умов, у яких проживають рідні І. Примака, з Київського обкому КП(б)У надійшла відповідь. У ній повідомлялося, що Миронівським райкомом КП(б)У було здійснено перевірку умов, у яких проживала родина І. Примака. Вона засвідчила, що сім'я партизана складається з трьох осіб: матері та двох дітей 4-х і 8-ми років. З майна у них — 0,30 га землі та корова. Як «допомогу» місцевий відділ держзабезпечення виділив родині І. Примака два платки³⁷⁶.

Однак насправді ситуація із сім'єю І. Примака була ще трагічнішою. За словами рідної племінниці І. Примака Ольги Рахманової держава виділила «допомогу» не його рідній матері та дітям, а мачусі та зведеним сестрам. О. Рахманова пригадує: «Іван Примака — старший син, всього було п'ять. У тридцятих роках виїхав на заробітки, далі вчився. Повернутися додому не було куди. Сім'ю розкуркулили, батька Кузьму відправили на примусові роботи, молодші двоє вмирають з голоду, 1933 рік. Мати Марія Савченко (дівоче прізвище, з П'ятихаток) збирає вузлик, кладе останнє, що є і відправляє середніх двох дівчаток на велику дорогу. Марія Примака-Савченко вмирає з голоду, після війни сусіди розповіли Уляні. Старша Олександра з вузликом кудись поділася, а Уляна потрапляє до дитбудинку. Починається війна. Дитбудинок евакуюють, склад бомблять, німці прямо з документами дитбудинок відправляють до Німеччини. Батько Кузьма Примака перед війною повертається в село Юхни, одружується, ось цю

сім'ю прийняли за сім'ю І. Примака після війни. Коли за І. Примака німці встановили великий викуп, хтось доповів і батька Кузьму повісили на перекладині воріт, теж після війни розповіли сусіди Уляні. Про батька соратники не знали, він не згадується. Після війни Уляна повернулася в село, її не прийняла родина батька. Так, була жінка і дві дівчинки. Уляні довелося піти в П'ятихатки, там жили всі родичі матері, дядько і дві сестри — активно допомагали партизанам»³⁷⁷.

Надавали підтримку родинам своїх загиблих співробітників, які боролися в підпіллі, в межах своєї компетенції й органи радянської держбезпеки. Часом вона була епізодичною через юридичні нюанси, які перешкоджали здійсненню виплат. Так, А. Куценко — матері загиблого резидента І. Кудрі, згідно з затвердженим міністром НКДБ УРСР генерал-лейтенантом С. Савченком рапортом, було надано одноразову допомогу в сумі 1,5 тис. крб.³⁷⁸. Жінці не було призначено пенсію за загиблого, оскільки у неї з трьох синів був ще живий і працездатний четвертий, який відбував службу на флоті³⁷⁹.

Значно гіршим було матеріальне забезпечення родичів тих громадян, які з власної ініціативи допомагали радянським спецслужбам і яких було вбито противником. Адже аргументовано довести свою причетність до підпільної роботи органів держбезпеки у разі загибелі основного керівника було доволі складно.

З відновленням радянської влади з цим зіткнулися родини членів викритої групи Д. Соболева у Києві. Наприклад, у розстріляної М. Гордієнко залишилася мати та малолітня дочка, у С. Дудки — дві дитини, у М. Терпила — син. Членів групи Д. Соболева після окупації не було визнано учасниками підпільної боротьби, відповідно і члени їхніх родин, перебуваючи у важких матеріально-побутових умовах, не мали підстав на отримання державної допомоги. Окремі з них (дочка С. Дудки, мати М. Гордієнко) ще у 1945 р. подали до МДБ УРСР письмові заяви з проханням прискорити розгляд їх розгляд. Однак станом на 30 січня 1947 р. вони залишилися без відповіді³⁸⁰.

Усвідомлюючи скрутне становище партизанів та їхніх родин, намагаючись хоч якось його покращити, І. Слинько звернувся до секретаря ЦК КП(б)У Д. Коротченка. У листі від 12 січня 1945 р. він запропонував можливі шляхи розв'язання проблеми. Для цього, на його думку, на основі підготовленого ним проекту, прикріпленого до листа, необхідно було ухвалити рішення РНК УРСР і ЦК КП(б)У. Розробленим документом І. Слинько намагався вирішити такі питання: упорядкування обліку партизан та їхніх сімей; надання централізованої адресної допомоги; увічнення пам'яті про партизанський рух³⁸¹. Викладені пропозиції назріли вже давно й були

дуже слухними, оскільки органу, який би займався справами партизанів, на той час не існувало.

Опіка справами колишніх партизанів, згідно з рішенням ЦК КП(б)У від 20 червня 1945 р., покладалася на групу при ЦК КП(б)У. Цей підрозділ одночасно мав завершити ліквідацію УШПР, розформованого 1 січня 1945 р. Основу його штату становили недавні співробітники ліквідованого штабу — 25 осіб офіцерського та вільнонайманого складу. До компетенції групи входило проведення повного обліку всіх партизанів України, оформлення й видача посвідчень про перебування в партизанських лавах; розгляд нагородного матеріалу, оформлення й підготовка документів для вручення нагород; облік загиблих і зниклих безвісти партизанів і сповіщення сімей про загибель; розгляд листів партизанів і їхніх сімей, підготовка й відправка листів і довідок на запити; грошовий розрахунок з партизанами за час перебування у загоні; підготовка атестаційного матеріалу для офіцерського складу³⁸². Завдяки роботі групи партизани почали одержувати підтримку від держави, зокрема, й довгоочікувані нагороди. Станом на 21 січня 1946 р. кількість відзначених зроста майже на 2 тис. — до 36 756³⁸³.

Проте вже 13 вересня 1946 р. союзний уряд пішов на досить суперечливий крок. Видане того дня розпорядження за № 1162 припиняло подальше фінансування з союзного бюджету групи з розрахунків із партизанами та їхніми сім'ями. Це означало фактичну ліквідацію органу, який займався справами колишніх учасників «малої війни». Юридично припинення діяльності групи відбулося відповідно до постанови ЦК КП(б)У від 28 вересня 1946 р. Зважаючи на це, начальник групи В. Сперанський передав наявний нагородний матеріал до Президії Верховної Ради УРСР, майно та інші матеріальні цінності — Управлінню справами ЦК КП(б)У, а документацію, зокрема списки й картотеку особового складу загонів і з'єднань, таємне діловодство, документи фінансової і матеріальної цінності, а також приміщення УШПР — Комісії з історії Вітчизняної війни АН УРСР³⁸⁴.

На момент ліквідації групи ЦК КП(б)У залишилася невирішеною низка питань щодо забезпечення повоєнного життя колишніх партизанів і їхніх родин. Зокрема, не було видано документів та здійснено грошового розрахунку (на 14 000 осіб), не оформлено і не розіслано повідомлень родинам загиблих і зниклих безвісти (на 1 500 осіб), не завершено остаточне оформлення матеріалів про представлення до урядових нагород партизан, які відзначилися у боротьбі (на 8 935 осіб). Окрім цього, на ім'я групи продовжували надходити численні запити довідкового порядку як від організацій, так і колишніх учасників руху Опору та їхніх сімей: щомісячно 500–800 листів³⁸⁵.

З ліквідацією групи на тривалий час припинилася виплата грошового утримання, видача та обмін довідок про участь у боротьбі³⁸⁶. Тож аби отримати зарплату, партизани почали звертатися до воєнного відділу ЦК КП(б)У. За відсутності механізму задоволення запитів, вимоги партизанів і підпільників УРСР звітти переадресовувалися до фінансового управління Міністерства збройних сил СРСР³⁸⁷. Там питання вирішувалися через місцеві РВК, від яких колишні партизани отримували сповіщення щодо своїх звернень.

Частину функцій групи з розрахунків з партизанами при ЦК КП(б)У партія переклала на Комісію з історії Вітчизняної війни в Україні при АН УРСР. Їй доручалося надавати довідковий матеріал про колишніх партизанів на запити організацій та родин учасників боротьби. Однак, судячи зі змісту доповідної записки від 22 березня 1947 р. завідувача оргінструкторським відділом ЦК КП(б)У А. Зленка до першого секретаря Л. Кагановича, Комісія з цим завданням повною мірою не справлялася, а тому партійний функціонер запропонував, аби навести порядок, створити при ній спеціальну групу, яка б безпосередньо займалася розрахунками. Питання нагороджень радив вирішити терміново і для цього ухвалити підготовлені проекти указів про відзначення орденами і медалями. Л. Каганович докладно ознайомився з пропозицією і наклав резолюцію: «На засідання оргбюро в четвер»³⁸⁸.

Із затримкою розгляду нагальних проблем партизанів, їх кількість лише збільшувалася. Станом на 26 травня 1947 р. в оргінструкторському відділі ЦК КП(б)У перебували клопотання та нагородні матеріали обкомів КП(б)У і колишніх командирів з'єднань та загонів щодо нагородження орденами і медалями СРСР понад 3 тис. колишніх партизанів і підпільників. Задля вирішення ситуації заступник завідувача організаційно-інструкторським відділом ЦК КП(б)У В. Алідін вдруге запропонував першому секретарю Л. Кагановичу виступити з клопотанням перед Президією Верховної Ради СРСР про нагородження орденами і медалями «учасників більшовицьких підпільних організацій і партизанських загонів, що діяли в роки Великої Вітчизняної війни на території УРСР». На повторну пропозицію Л. Каганович вчергове наклав резолюцію: «Важливо. т. Коротченко. Прошу зайнятися цим питанням. Треба обговорити на оргбюро»³⁸⁹. Однак про швидке виконання говорити знову не доводиться.

В подальшому й надалі спостерігається ігнорування нагальних проблем простих партизанів та їх родин що постали перед ними в мирному житті. Більше того, подальші кроки радянського уряду погіршували їх життя. Наприклад, якщо до 1 січня 1948 р. партизани і підпільники, відзначені орденами й медалями впродовж війни і по її закінченню, додатково

отримували грошові виплати за нагороди і могли користуватися пільгами, встановленими і затвердженими Постановою Центрального виконавчого комітету № 56 і РНК СРСР № 812 «Про затвердження «Спільного положення про ордени Союзу РСР» від 7 травня 1936 р. (щомісячне нарахування визначених за відзнаки коштів, знижка при оплаті за житло, безоплатний проїзд залізничним, водним транспортом та в трамваї). То з 1 січня 1948 р. Президія Верховної Ради СРСР своїм Указом «Про пільги і переваги, надані нагородженим орденами і медалями СРСР» від 10 вересня 1947 р. скасувала й до того незначну державну підтримку, право на яку давали урядові відзнаки³⁹⁰. Формальним приводом стало, як зазначається у документі, звернення відзначених ветеранів про необхідність коштів на відновлення народного господарства СРСР. Цей крок суспільством був сприйнятий неоднозначно. Письменник-фронтовик Г. Бакланов пригадував: «Після війни ветеран війни, той, хто воював на фронті і повернувся, — це були найбільш шановані люди. І перший, звичайно, удар по них завдав геній всіх народів, наш вождь і вчитель, який років через два після війни скасував гроші за ордени. За «Зірку» платили 10 карбованців, за «Вітчизняної війни» — 15, за орден «Червоного Прапора» — 20... Для колгоспника це було багато. І навіть ось я був студент, місяців два не отримуєш, прийдеш — це гроші. Але справа не в грошах — це було завдано удару по честі. Ви, мовляв, тепер непотрібні, відвоювали і все, гуляйте хлопці»³⁹¹.

Частково вирішити нагальні проблеми колишніх партизанів і підпільників мала створена 8 червня 1948 р. Комісія у справах колишніх партизанів Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. при Президії Верховної Ради УРСР. До її складу увійшли колишні очільники партизанської боротьби та партійні функціонери: С. Ковпак (голова), Т. Строкач, В. Нижник (секретар), Ф. Ананченко, Я. Іванов та Л. Дрожжин. До її обов'язків увійшло впорядкування особових справ партизанів, розгляд матеріалів про матеріально-побутове забезпечення, увічнення пам'яті, заміна наявних тимчасових документів на постійні та інші питання повоєнного повсякденного життя учасників організованої боротьби³⁹².

Суттєво впливало на результативність Комісії у справах колишніх партизанів впливало те, що робота для більшості її членів не була основною. Більшість кадрів перебували поза штатом. Зокрема С. Ковпак одночасно працював заступником голови Президії Верховної Ради УРСР, В. Нижник — секретарем Президії Верховної Ради УРСР, Т. Строкач обіймав посаду міністра внутрішніх справ УРСР. На той час Комісію обслуговував лише один консультант апарату Верховної Ради УРСР, який не встигав навіть своєчасно розглядати звернення учасників боротьби на окупованій території та відповідати на них. Робота Комісії в основному

здійснювалася безпланово і не була постійною, важливі проблеми вчасно не вирішувалися³⁹³.

Таким чином, можна констатувати, що керівництво країни намагалося підтримувати учасників організованих підпільних організацій і партизанських формувань. Це здійснювалося шляхом надання соціальних гарантій, відзначення нагородами, матеріального забезпечення та нарахування грошових виплат. При формуванні перших партизанських загонів та підпільних організацій окремої нормативно-правової бази, що регулювала б ці питання, не існувало. Тому соціальна підтримка на першому етапі здійснювалася відповідно до норм, чинних для бійців і командирів Червоної армії. Подальше розгортання структур управління партизанською боротьбою, збільшення кількості партизанів зумовлювало необхідність розробки окремої нормативно-правової бази, що урегульовувала б потреби учасників партизанських формувань. Відбувалося удосконалення законодавства відповідно до нових умов. Однак система соціальної підтримки партизанів працювала неефективно і подекуди була дискримінаційною стосовно колгоспників.

Здійснений вище аналіз дає можливість дійти висновку про недооцінку керівництвом СРСР значення нагород для учасників партизанської і підпільної боротьби. Списки найбільш гідних партизанів, подані на відзначення восени 1941 р. — весною 1942 р., тривалий час необґрунтовано залишалися нерозглянутими. Істотно змінилася ситуація з нагородженням під час піднесення боротьби 1943 р. Процедура істотно прискорилася, відзначати почали ширші маси населення, водночас почастішали випадки незаслуженого нагородження багатьох громадян, у тому числі, й найвищим званням — Героя Радянського Союзу.

4.2. Увічнення пам'яті про партизанів та підпільників

Легітимація підпільних організацій та партизанських формувань не лише гарантувала державну підтримку та допомогу, а й давала можливість їх членам бути увічненими в історії.

Перші теоретичні та практичні кроки радянської влади в напрямку меморіалізації пам'яті про партизанів і підпільників були зроблені ще в роки війни, але активного розвитку цей процес набув після визволення території України. На довгі роки у радянських людей засадничим виданням для розуміння подій 1941–1945 рр. стала книга Й. Сталіна «Про Велику Вітчизняну війну Радянського Союзу»³⁹⁴. З неї до громадян доводилася

думка про партизанів як керовану комуністичною партією організовану бойову силу, що виступала за тодішній суспільно-політичний лад. Для кращого вивчення і політично правильного розуміння праці Й. Сталіна публікувалась спеціалізована література, що додатково пояснювала вміщені в книзі матеріали³⁹⁵. Активна пропаганда видання серед населення розпочалася майже одночасно з відновленням більшовицької влади. Так, м. Полтаву було визволено 23 вересня 1943 р., а вже 16 жовтня Полтавський обком КП(б)У спрямовує місцевим осередкам партії на виконання постанову «Про вивчення трудящими Полтавської області книги товариша Сталіна «Про велику Вітчизняну війну Радянського Союзу». У постанові вказувалося, що опрацювання книги має виняткове значення, а тому від секретарів міськкомів і райкомів вимагалось вжити заходів для цього, залучивши весь партійний, радянський, комсомольський та господарський актив, який мав проводити масові навчально-просвітницькі бесіди з пересічними громадянами. Кваліфіковані пропагандисти з числа перелічених категорій функціонерів повинні були керувати гуртками, організованими для широких верств населення на виробництвах, в установах, колгоспах, радгоспах, МТС. Здійснювалися постійні консультації при парткабінетах міськкомів і райкомів для тих, хто вивчав книгу самостійно. Так само передбачалося проведення інструктивних семінарів та нарад із керівниками гуртків. План занять затверджувався у відділі пропаганди й агітації. Партійні організації мали регулярно звітувати обкому про виконання постанови³⁹⁶.

Активна пропагандистська робота з донесення до населення офіційної інтерпретації подій, що відбувалися на території УРСР і СРСР в роки німецько-радянської війни, доповнювалася іншими заходами. Для прикладу, керівництво Полтавського обкому КП(б)У зобов'язало місцеві райкоми під час збору подарунків восени 1943 р. широко розгорнути масово-політичну діяльність серед населення, організувати доповіді, бесіди, лекції про боротьбу партизанів, підпільної організації «Молода гвардія», провести зустрічі з учасниками руху Опору³⁹⁷.

Однією зі складових увічнення пам'яті про радянську боротьбу на окупованій противником території була також робота зі створення та збору документальної бази, що згодом лягла в основу меморіальних заходів партійно-державної влади в УРСР. Щоб зібрати документальні матеріали часів німецько-радянської війни, у ЦК КП(б)У наприкінці 1942 р. було прийнято рішення про створення у своєму складі нового підрозділу — постійно діючої Комісії з історії Вітчизняної війни в Україні. Установа повинна була займатися також інтерпретацією зібраного матеріалу, передусім, щодо таких проблем: підготовка резервного складу Червоної армії та загалом оборонних заходів у радянському тилу (робота робітників,

колгоспників, інтелігенції на потреби фронту); партизанська боротьба; звірства окупантів в Україні і знищення ними національних та культурних святинь українського народу³⁹⁸.

Комісія з історії Вітчизняної війни з моменту створення структурно перебувала під контролем відділу агітації і пропаганди ЦК КП(б)У. Відповідно до затвердженого штату її головою став секретар агітаційно-пропагандистського органу партії К. Литвин, заступником — М. Супруненко, вченим секретарем — Д. Гак. Від 12 лютого 1944 р. Комісія почала діяти при АН УРСР.

У своїй діяльності Комісія з історії Вітчизняної війни керувалася рекомендаціями, що надходили з Москви. Так, 22 січня 1943 р. начальник управління пропаганди і агітації ЦК ВКП(б), а за сумісництвом один з керівників Комісії з історії Великої Вітчизняної війни при АН СРСР Г. Александров, надіслав секретарю з пропаганди і агітації ЦК КП(б)У К. Литвину інструкцію щодо роботи місцевих комісій, якою українські колеги мали послуговуватися у своїй діяльності. Окремим положенням визначалося, що «комісії нацреспублік і областей після їх оформлення встановлюють тісний зв'язок з Московською комісією»³⁹⁹.

Проте розгорнути активну роботу 1943 р. Комісії не вдалося через відсутність належного фінансування і затверджених штатів⁴⁰⁰. Серед інших документів збереглося одне зі звернень заступника голови Комісії М. Супруненка до голови Комісії К. Литвина від 27 грудня 1943 р. з проханням сприяти вирішенню питань, пов'язаних з фінансуванням установи.

Активний період роботи Комісії з історії Вітчизняної війни, упродовж якого її співробітникам вдалося створити багатий документальний фонд, припадає на 1944 р. — першу половину 1946 р. Власне, вже у 1946 р. Комісія почала систематизувати зібрані документи і матеріали. Було покладено початок науковій розробці проблем німецько-радянської війни⁴⁰¹.

Своєю діяльністю Комісія охопила всю Україну. Їй надавали допомогу місцеві дослідники, вчителі, ініціативні патріотичні групи та державні органи. Зокрема 28 травня 1946 р. Київський обком КП(б)У своїм рішенням зобов'язав бюро райкомів утворити і затвердити склад комісії зі сприяння вивченню історії Вітчизняної війни. Влітку 1946 р. такий підрозділ був організований у Рокитнянському районі. До його складу входили другий секретар райкому КП(б)У (керівник), заввідділу пропаганди й агітації райкому, редактор райгазети, директор-секретар партосередку школи, секретар партосередку одного з колгоспів, начальник райвідділу МДБ, завідувач відділу районної освіти. Про утворення комісії зі схожим складом 28 серпня 1946 р. звітувався Тальнівський райком КП(б)У перед Київським обкомом. Щойно сформовані структури мали розпочати збір

свідчень про бойові дії Червоної армії, партизанських загонів, підпільників, листів репатріантів та інших документальних матеріалів⁴⁰².

Завдяки зусиллям співробітників Комісії з історії Вітчизняної війни та їхніх помічників 1948 р. було опубліковано першу книгу збірки нарисів «Герої партизанської боротьби на Україні», до якої увійшло 27 стислих біографій бійців і командирів загонів С. Ковпака та О. Федорова⁴⁰³. Також було зібрано матеріал для другої книги нарисів з життєписами партизанських ватажків О. Сабурова і М. Наумова та інших. Здійснювалася активна розробка проблематики партизанської боротьби у різних областях і районах УРСР⁴⁰⁴. Наприкінці 1945 р. за вказівкою ЦК КП(б)У Комісія з історії Вітчизняної війни розробила план багатотомного документального збірника «Партизанський рух на Україні в роки Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу» і приступила до відбору документів та матеріалів для видання. Рішенням від 28 вересня 1946 року ЦК КП(б)У запропонував Комісії і Держполітвидаву України упродовж 1946–1950 рр. видати шість томів цієї серії обсягом 100–120 друкованих аркушів.

Перший том видання мав побачити світ уже 1946 р. під назвою «Партія Леніна–Сталіна — організатор і натхненник партизанського руху на Україні»⁴⁰⁵. Другий том документів «Масово-політична робота партійних організацій серед партизанів і населення на тимчасово окупованій німецько-фашистськими загарбниками території Радянської України» планувалося передати до видання не пізніше 1 листопада 1947 р. У 1947 і 1948 роках планувалося опублікувати томи: «Бойова діяльність українських партизанів» (обсяг 30 д. а.) та «Партизанський рух у Великій Вітчизняній війні — яскрава демонстрація єдності, сили і непорушної дружби народів Радянського Союзу» (обсяг 20 д. а.)⁴⁰⁶. За задумом, багатотомне видання мало показати в документах і матеріалах керівну роль компартії, всенародний характер партизанського руху, допомогу радянських людей партизанам у тилу противника і на неокупованій частині СРСР, високу організованість, відсутність стихійності у партизанському русі⁴⁰⁷. Книги були зорієнтовані на широкі кола істориків-дослідників, викладачів, партійний актив⁴⁰⁸.

У 1947 р. оргбюро ЦК КП(б)У дозволило Держполітвидаву видати уже підготовлений до друку перший том збірника «Партія Леніна–Сталіна — організатор і натхненник партизанського руху на Україні» в кількості 10 000 екземплярів⁴⁰⁹. Видання присвячувалося 30-річчю Жовтневої революції⁴¹⁰. Однак підготовка до друку багатотомного збірника затягнулася на довгі роки. Перший том пройшов обговорення на нарадах у відділі пропаганди і агітації ЦК КП(б)У, рецензування в Інституті історії АН СРСР, а також розглядався окремими працівниками ВКП(б). Після врахування

всіх зауважень і побажань він отримав позитивну оцінку. Одна з нарад в управлінні пропаганди і агітації ЦК КП(б)У з цього приводу відбулася 9 серпня 1948 р. На ній були присутні відповідальні науковці та партійні функціонери-замовники. Зі слів останніх, ЦК КП(б)У цікавили такі аспекти: видання збірника українською мовою⁴¹¹; створення купюр на документах із оцінкою бойових дій союзників по антигітлерівській коаліції⁴¹²; вилучення звернень учасників мітингів у період війни, у яких, на думку партфункціонерів, «деякі питання [...] трактувалися з не зовсім принципних позицій, роблячи акцент на національному моменті, на національних почуттях», оскільки «у своїх зверненнях інтелігенція закликає народ йти шляхом Гонти, Залізняка, не пов'язуючи своїх закликів із більшовизмом»⁴¹³; здійснення скорочень у текстах, що стосуються Югославії⁴¹⁴. Громадськість, у тому числі відомих партизанів, зі змістом збірника було вирішено не ознайомлювати, оскільки, за словами партійця Шевченка, наприклад, С. Ковпак та О. Федоров могли вплинути на об'єктивність. Тому розглядати працю і вирішувати її долю мали тільки в ЦК КП(б)У.

У 1948 р. Головліт підписав до друку перший том збірника, але на тому справа зупинилася. У зв'язку з тим, що вихід книги затягнувся, друкарня розсипала набір збірника.

У першій половині 1949 року Комісія за вказівкою ЦК КП(б)У відновила текст першого тому збірника «Партія Леніна–Сталіна — організатор і натхненник партизанського руху на Україні», однак, при розгляді плану Держполітвидаву України на 1950 р. сектор друку відділу пропаганди і агітації ЦК КП(б)У не включив його до виробничого плану видавництва і переніс видання праці до резерву. Бажаючи оприлюднити результати роботи Комісії, її голова І. Слинко змушений був звернутися до секретаря ЦК КП(б)У І. Назаренка, аби той дав безпосередні вказівки щодо видання Держполітвидаву⁴¹⁵. Проте і таке звернення не допомогло. У 1950 р. збірник пройшов уже другу верстку і мав піти в масовий тираж, але за незрозумілих обставин його друк знову відклали⁴¹⁶. Вірогідно, причиною такого розвитку подій були політичні мотиви: тогочасне згоргання партійного інтересу до комплексного, об'єктивного висвітлення проблематики Другої світової війни на основі документів. Сьогодні макет першого тому книги зберігається серед неопублікованих матеріалів Комісії в ЦДАГОУ⁴¹⁷.

Водночас, непартійні видання проходили ретельну цензуру. Так, оцінюючи підготовлену колишнім начальником представництва УШПР при 4-му Українському фронті генерал-майором В. Андрєєвим книгу «Партизани України», завідувач сектору інформації відділу пропаганди і агітації ЦК КП(б)У І. Слинко до недоліків, окрім неточностей у цифрах, помилок у написанні прізвищ, відніс відсутність акцентів на ролі

партійних організацій і окремих комуністів безпосередньо в загонах і серед населення окупованих районів України, допомогу радянського тилу партизанам. У зв'язку з цим він рекомендував змінити назву на таку: «З питань історії партизанського руху в Україні»⁴¹⁸.

У 1948–1949 рр. в Україні розгорнуло роботу «Товариство для поширення політичних і наукових знань». Його першим головою було призначено Президента Академії наук УРСР академіка О. Палладіна. Організація мала стати провідником політики партії, надати новий імпульс пропаганді і утвердженню комуністичної ідеології⁴¹⁹. Товариство видавало брошури, що висвітлювали провідну роль в організації боротьби КП(б) У і ЛКСМУ⁴²⁰.

Теоретичні і практичні напрацювання дослідників партизанської і підпільної боротьби в Україні знаходили своє матеріальне втілення також у музейних експозиціях та пам'ятниках архітектури. Після нападу армії А. Гітлера та його союзників на Радянський Союз вищим керівництвом країни було проголошено «Велику Вітчизняну війну» та її складову — «всенародну боротьбу радянських партизанів і підпільників», що мала бути ілюстрацією подій у тилу противника. Власне показу героїчної війни під керівництвом ВКП(б), жертвності народу під керівництвом його авангарду — комуністів і комсомольців — заради збереження пануючого суспільного ладу й підпорядковувалися меморіальні заходи.

Уже в перші місяці війни стало відомо про політико-ідеологічну концепцію майбутніх експозицій. Думку про існування у недалекому майбутньому музею «Великої Вітчизняної війни» висловив у грудні 1941 р. радянський публіцист Б. Горбатов. Він поділився також міркуванням про пам'ятки, які там будуть зберігатися. Зокрема вказав на предмети з описаного ним подвигу політрука М. Шандора і бійця І. Винокурова, пронесені через усі бойові випробування, — партійні квитки: «Ці партійні квитки розкажуть нашим нащадками про те, що ніколи на землі не було більш стійких і більш вірних людей, ніж воїни-більшовики»⁴²¹.

Перші спроби монументального увічнення окремих подій німецько-радянської війни документи фіксують 1942 р. На спеціальній нараді 23 червня у Голови Президії Верховної Ради СРСР М. Калініна за участю інших високопосадовців перед радянськими органами ставилося завдання: запропонувати обґрунтовані пропозиції щодо спорудження пам'ятників, а також вжити конкретних заходів з їх проектування. Зокрема передбачалося спорудити пам'ятники кільком Героям Радянського Союзу. У першу чергу, увічненню підлягали молоді комсомольці партизани і партизанки, які героїчно загинули, — З. Космодем'янська, Л. Чайкіна, О. Чекалін⁴²².

У період переможних боїв під Сталінградом М. Хрущов давав вказівки партизанам України «збирати, старанно зберігати і відправляти у радянський тил різні експонати», що відображали б героїчну боротьбу радянських партизанів в Україні.

Питання збереження пам'яті про події воєнного лихоліття в Україні піднімали перед партійно-радянським керівництвом не тільки політики, але й знані науковці та інтелігенція. Одним із першим про це заговорив письменник О. Довженко.

У листі до голови РНК УРСР Л. Корнійця від 17 квітня 1943 р. він зауважував: «Негаразд було б, коли б ми, сучасники і автори найбільших в історії подій, не подбали вже сьогодні про нащадків своїх, беручи приклад із славних прадідів наших запорожців, од яких майже нічого не лишилось після того, як погнили їх онучи й клейноди і потрухли горілчані боклаги. Така вже наша українська вдача, — не любимо ми, казав той, виставлятися перед світом ні в цілому вигляді ні в пораненому. З давніх-давен так вже повелося в нашому народі, — не дбаємо про пам'ятники історії своєї, через найтяжчу оцю сумісну рису свого характеру»⁴²³. Олександр Довженко просив партійного функціонера доручити відповідним урядовцям створити музей Вітчизняної війни, орієнтуючись на наявні приклади, зокрема, існування із зазначеної проблематики відділу Білорусі при Історичному музеї СРСР у Москві.

Слова відомого митця почули. Його лист переадресували секретарю ЦК КП(б)У М. Хрущову. Ідея набула виразно політичного змісту, поставивши за завдання музею «на основі марксистсько-ленінської методології показати героїчну боротьбу українського народу за визволення України, його участь у вітчизняній війні в тісному зв'язку з народами Радянського Союзу проти німецьких загарбників, за свою соціалістичну батьківщину»⁴²⁴.

Завідувач організаційно-інструкторського відділу ЦК КП(б)У К. Литвин запропонував негайно розпочати роботу музею зі створення виставки «Боротьба українського народу проти німецько-фашистських загарбників». Вона мала б відкритися до 22 червня 1943 р. — 2-ї річниці нападу Німеччини на Радянський Союз. Республіканська парторганізація клопоталася перед ЦК ВКП(б) щодо надання необхідного місця для розміщення експозиції при Державному музеї Революції СРСР (м. Москва). За попередніми підрахунками, капіталовкладення на розгортання робіт і створення виставки оцінювалися у 293 000 крб.⁴²⁵

Ухвалена 12 червня 1943 р. на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У постановою «Про утворення музею Вітчизняної війни українського народу» стала першим кроком до створення меморіального комплексу про події

в УРСР під час німецько-радянської війни⁴²⁶. На посаді директора музею було затверджено Г. Кравченко⁴²⁷.

Одночасно з відновленням радянської влади у визволених районах УРСР налагоджувалася робота з відновлення музейної справи. Перед співробітниками музеїв постало завдання упорядкувати документи й речові реліквії, залишені під час відступу нацистів, пошук їх серед руїн, вилучення потенційних експонатів, привласнених населенням. Водночас, в умовах війни перед ними партійними органами ставилося завдання проводити політосвітню роботу, за якою у найближчий час на нових матеріалах мали бути сформовані виставки на тему «Велика Вітчизняна війна радянського народу проти німецько-фашистських загарбників». При цьому йшлося не лише про стаціонарні, а й про пересувні виставки, з обов'язковим залученням до експозиції місцевого матеріалу, що мав доповнювати офіційну інтерпретацію подій⁴²⁸.

Музейна галузь УРСР в роки війни зазнала відчутних руйнувань та пограбувань. Станом на 1 жовтня 1944 р. в республіці на обліку в Наркоматі просвіти було 92 музеї меморіального і краєзнавчого спрямування⁴²⁹. Тому робота з відтворення у збережених пам'ятках необхідного узагальнюючого образу Великої Вітчизняної війни проходила разом із відбудовою музеїв. Так, у щойно відновленому філіалі музею В. Леніна у м. Києві планувалося розпочати роботу зі створення експозиції «Український народ в боротьбі з фашистськими загарбниками», яка мала відкритися 1 травня 1944 р. Мета експозиції — відобразити бурхливий соціально-економічний розвиток України до війни, раптовий напад Німеччини, героїчну боротьбу українців за звільнення з-під окупації, звірства нацистів, злочинну роль українських націоналістів, героїчну Червону армію, відбудову народного господарства, дружбу народів СРСР, постать Сталіна як «друга українського народу», провідну роль у перемозі та всіх суспільно-політичних процесах більшовицької партії⁴³⁰.

Масштабна і важлива робота зі створення музею Вітчизняної війни виходила далеко за межі функціонування київського філіалу музею В. Леніна, а його напівзруйноване приміщення по вул. Короленка⁴³¹, 57 не могло вмістити всі необхідні для висвітлення проблематики експонати. Тому Політбюро КП(б)У постановою від 19 травня 1944 року зобов'язало державні органи створити за затвердженням тематичним планом окрему республіканську виставку «Партизани України у боротьбі проти німецько-фашистських загарбників»⁴³². Для контролю над реалізацією ідеї було сформовано республіканську виставкову комісію. Її очолив секретар відділу пропаганди і агітації ЦК КП(б)У К. Литвин. До її складу також увійшли представники партійної і радянської влади: А. Зленко, О. Пащенко, І. Золотоверхий,

М. Бажан⁴³³. Директором майбутньої республіканської виставки був призначений Л. Кизя. 20 жовтня 1944 р. в ЦК КП(б)У розглянули і затвердили розроблений комісією проект⁴³⁴.

Під розміщення виставкових експозицій відводилися кращі будинки м. Києва. Спочатку вони мали б розташуватися у приміщенні Кіровського райкому КП(б)У. Однак, враховуючи відсутність необхідної площі, ця ідея була відкинута⁴³⁵. Натомість роботи з розміщення експозиції розпочали проводити у будинку № 19 по вул. Кірова^{436, 437}. В особняку були створені належні умови для зберігання музейних експонатів. Довелося укрупнити кілька приміщень, об'єднавши суміжні кімнати, посилити несучі можливості міжповерхового перекриття⁴³⁸.

Попередній тематичний план підготували І. Слинько і Башмак⁴³⁹. Старший науковий співробітник Української філії Академії Архітектури СРСР Є. Коліко і художник Академії А. Колісніченко на основі отриманої попередньої наукової розробки склали проект архітектурно-художнього оформлення виставки із графіком руху відвідувачів⁴⁴⁰. Після ознайомлення з документом секретаря з пропаганди і агітації ЦК КП(б)У К. Литвина і секретаря з кадрів ЦК КП(б)У О. Кириченка документ було повернуто на доопрацювання. У результаті, було додано два нові виставкові приміщення: «Зала вічної слави полеглих героїв» і «Партизанський рух братських республік»⁴⁴¹.

Для практичної реалізації концепції виставки було залучено майже 100 художників і скульпторів з багатьох міст Радянського Союзу. Із зібраних близько 15 тис. експонатів колектив наукових співробітників сформував експозиції, що включали: документи, живопис, скульптури, фото, особисті речі героїв-партизанів тощо.

Виставка прийняла перших відвідувачів 30 квітня 1946 р.⁴⁴². після короткого урочистого мітингу за участю секретаря ЦК КП(б)У Д. Коротченка, голови Верховної Ради УРСР М. Гречухи, заступника голови Раднаркому УРСР Д. Мануїльського. Перші відгуки про неї були опубліковані у друкованому органі ЦК КП(б)У — газеті «Правда України». Зокрема своє враження про ключову ідею виставки залишив колишній партизанковпаківець С. Тутученко, наголошуючи, що вона показує, «як за покликом великого вождя І. Сталіна піднявся український народ на захист своєї соціалістичної батьківщини». Колишній головний хірург партизанського з'єднання О. Федорова Т. Гнедаш поділився такими враженнями: «Виставка наочно показує, що німці не відчували себе господарями становища на окупованій Україні. Справжніми господарями були радянські люди»⁴⁴³. Однак, незважаючи на такі позитивні відгуки представників організованої боротьби, учасники стихійного спротиву були обійдені увагою.

Виставка мала важливе суспільно-політичне значення, оскільки її було створено і відкрито в стислі терміни, за ще не написаної історії Вітчизняної війни. Тому її ретельний аналіз якнайкраще передає концепцію офіційної політики пам'яті часів Й. Сталіна щодо радянської партизанської і підпільної боротьби. Тільки за перші два місяці роботи виставку відвідали 19 194 громадяни⁴⁴⁴.

У жовтні 1946 р., зважаючи на важливе ідеологічно-пропагандистське значення виставки, її було прирівняно до музею 1-ї категорії⁴⁴⁵.

У пояснювальній записці до проекту виставки зберігся її опис. На вході до вестибюлю мали розміщувалися дві декоративні скульптури, що зображували партизана і партизанку. Прокладена від дверей на другий поверх широка плюшева доріжка вела до скульптури В. Леніна, встановленої на міжповерховому майданчику, на червоному фоні з шовку «для кращого виявлення»⁴⁴⁶.

Провідна ідея виставки полягала в тому, що організовуючою і керівною силою у боротьбі партизанів виступала ВКП(б) на чолі з Й. Сталіним, який «підняв на вищий ступінь, по-новому розробив теоретичні питання партизанського руху, які були блискуче реалізовані нашим народом на практиці у період Вітчизняної війни». Керівниками партизанської боротьби в Україні визнавалися секретар ЦК КП(б)У Д. Коротченко разом з іншими членами ЦК КП(б)У, які «перебуваючи в тилу ворога», брали безпосередню участь у боях проти ворога⁴⁴⁷.

Експонати розміщувалися у 19-ти тематико-проблематичних залах відповідно до хронологічної послідовності. Перший із них — «Україна напередодні війни» мав переконати відвідувачів у надзвичайному піднесенні довоєнного добробуту українського народу, небувалого розвитку промисловості і сільського господарства, культури і науки завдяки продуманій плановій політиці партії і керівній ролі «учителів і вождів робітничого класу Леніна і Сталіна, партії більшовиків»⁴⁴⁸. З цієї тези виходить один із причинних елементів концепції всенародної війни: могутньому піднесенню почуття патріотизму радянських людей, успішній боротьбі українських партизанів проти окупантів сприяли історичні традиції дружби народів, економічні і політичні передумови⁴⁴⁹.

Другий зал — «Вірломний напад гітлерівської Німеччини на Радянський Союз» — вказував на раптовість агресії, «згуртованість людей навколо ленінсько-сталінської партії» у перші дні війни⁴⁵⁰.

Центральну стіну третього залу «Український народ піднімається на захист Батьківщини» займала єдина композиція: зображення Й. Сталіна під час виголошення промови по радіо 3 липня 1941 р., текст виступу і серії малюнків, що показували радянських людей, які слухали вождя

у різних куточках Радянського Союзу. Власне, заклик «вождя всіх країн і народів», за задумом організаторів виставки, мав продемонструвати висхідну точку, починаючи з якої на боротьбу «піднялися багатомільйонні маси»⁴⁵¹. Експонати мали переконати, що на всіх етапах розвитку всенародного руху його організувала й очолювала партія Леніна–Сталіна⁴⁵².

У четвертій виставковій кімнаті «Партійне і комсомольське підпілля», висвітлювався героїзм заздалегідь підготовлених радянських збройних формувань і їх діяльність під час нацистської окупації, акцентувалася увага на членах компартії і комсомолу як на невичерпному джерелі нових резервів для партизанського руху України⁴⁵³.

П'ятий і шостий зали були присвячені першому етапу партизанської боротьби й зосереджували увагу на злочинах нацистів, героїзмі партизанів і всебічній підтримці населення, захисниками якого й виступали «народні месники»⁴⁵⁴.

У сьомому залі було проілюстроване небувале піднесення всенародної боротьби, попри труднощі у 1942 р. Експозиція свідчила про широке розгортання партизанської боротьби у всіх регіонах республіки.

В експонатах восьмого залу «Прийом командирів українських партизанів товаришем Сталіним. Сталінські рейди» простежувалася думка про виключну роль Й. Сталіна як теоретика і організатора партизанського руху⁴⁵⁵. Тотожна теза, щоправда з іншим наповненням, була закладена в експозицію дев'ятого залу «Партійно-політична робота в тилу ворога», де відвідувач дізнається, що «за допомогою засобів пропаганди і агітації більшовики виховували народ у дусі радянського патріотизму. Натхненні ідеями Леніна–Сталіна, люди тисячами підіймалися на боротьбу за визволення своєї Вітчизни»⁴⁵⁶. Генеральна схема радіозв'язку ЦК КП(б)У з партизанськими загонами мала свідчити про постійний зв'язок і підтримку «Великої землі»⁴⁵⁷.

У десятому залі — «Бойові дії навесні і влітку 1943 року» ключовою ідеєю став показ масової і результативної боротьби: «як відповіли партизани на наказ вождя». За задумом організаторів, доповнювати вказану експозицію мали матеріали з сусідньої кімнати. У ній розміщувалися експонати, що повинні були дискредитувати національно-визвольну боротьбу українських патріотів, або ж, згідно з тодішньою термінологією, «боротьбу проти українсько-німецьких націоналістів». Вони, на думку організаторів, «намагалися розірвати узи братської дружби українського народу з великим російським, щоб цим послабити український народ і полегшити перемогу Німеччини»⁴⁵⁸.

Одинадцятий зал називався «Допомога партизанів наступаючій Радянській Армії». Розміщені в ньому експонати спрямовувалися на зображення

ефективної і дієвої допомоги партизан арміям, утвердження думки про те, що «перемога над ворогом була досягнута не тільки боротьбою регулярної армії, а й широким всенародним партизанським рухом»⁴⁵⁹.

Дванадцятий зал — у матеріальних пам'ятках відтворював взаємодію партизанів з братніми слов'янськими народами у боротьбі проти німецько-фашистських загарбників. У тринадцятому було зображено диверсійну діяльність на комунікаціях противника. У чотирнадцятому представлені експонати, що показували партизанський рух у союзних республіках. Головним завданням п'ятнадцятого залу було показати зразковий побут, дозвілля, медичне обслуговування у партизанських формуваннях попри негаразди війни. Шістнадцятий зал підсумовував бойову діяльність 2 145 партизанських груп, загонів і з'єднань, що об'єднували 200 тис. партизанів і партизанок. Сімнадцятий зал мав символічну назву — «Перемога Радянського Союзу у Великій Вітчизняній війні». Завершував виставку вісімнадцятий зал — «Початок мирного розвитку».

Окрім перелічених експозиційних площ, відповідно до проекту, на першому поверсі розміщувалося спеціальне приміщення з кінокамерою, розраховане на 80 глядачів. Його призначення — трансляція кіносеансів на актуальну тематику, проведення різного роду тематичних акцій і вечорів-спогадів діячів партизанського руху в Україні, вечорів-зустрічей та інших видів масової роботи із глядачем⁴⁶⁰.

На виставці було представлено також незначну кількість матеріалів із степових областей республіки. Зважаючи на багаторазові запити до обкомів партії, відомості про партизанський рух у цих регіонах не надходили, а зібрати такий матеріал власними зусиллями колектив установи не міг. На стендах 4-го залу були представлені портрети героїв. Серед вихідців із Києва — секретар Залізничного райкому О. Пироговський, парторг В. Кудряшов, секретарі підпільного міськкому С. Бруз, Ф. Ревуцький. Із Полтавщини — О. Убийвовк⁴⁶¹.

Щорічно республіканську виставку-музей відвідувало майже 90 тис. чоловік, а колекція налічувала до 13 тис. експонатів⁴⁶². Фактично вона стала першим масштабним заходом радянської влади, спрямованим на меморіалізацію партизанського руху, а точніше — на обґрунтування концепції всенародної боротьби під керівництвом КП(б)У шляхом ідейної організації матеріальних реліктів, пов'язаних з цим явищем.

Подальші ініціативи щодо масштабного увічнення пам'яті про учасників Опору не знаходили втілення. Так, ЦК і Луганський обком ЛКСМУ підготували на розгляд керівництва УРСР проект створення унікального архітектурно-скульптурного комплексу, присвяченого краснодонській підпільній організації «Молода гвардія». У 1946 р. шість варіантів

майбутнього пам'ятника центральної експозиції у м. Краснодон були представлені на розгляд громадськості й серед них визнано найкращий — під гаслом «Клятва». Відповідно до проекту також планувалося спорудити скульптурну групу — на місці страти підпільників біля ствола шахти № 5, надгробків на їх братській могилі у м. Краснодон та на окремих похованнях убитих у м. Ровеньки молодогвардійців О. Кошового і Л. Шевцової. 16 пам'ятних дошок мали бути там, де проживали, вчилися, звершували подвиги підпільники. Проект передбачав спорудження об'єктів соціально-культурного призначення, музеїв, молодіжного центру та інших меморіально-освітніх об'єктів. Кошторис будівництва сягав до 10 млн крб.⁴⁶³. Рада Міністрів УРСР, ЦК ЛКСМУ декілька разів зверталися до керівництва СРСР з проханням виділити кошти на спорудження меморіалу, але за правління Й. Сталіна питання не було вирішене: пам'ятник «Клятва» був відкритий лише після смерті вождя⁴⁶⁴.

Загалом упродовж 1944–1949 рр. на території України було споруджено понад 300 пам'ятників учасникам Другої світової війни, переважна більшість з яких — загиблим бійцям РСЧА⁴⁶⁵.

На початку 50-х років відбулися суттєві зміни у процедурі меморіалізації радянської боротьби. Республіканську виставку-музей «Партизани України у боротьбі проти німецько-фашистських загарбників» було розформовано, її експонати передано у фондосховища Державного історичного музею⁴⁶⁶. 1950 р. була також ліквідована Комісія з історії Вітчизняної війни, а документи УШПР, з'єднань, загонів та груп партизанів було передано в архів Інституту історії партії при ЦК КП(б)У. Невдовзі, у 1952 р. розформовано також укомплектований із колишніх співробітників Комісії, провідний дослідницький підрозділ республіки з цієї проблематики — воєнно-історичний відділ Інституту історії України АН УРСР. Причини такої ситуації можна вбачати в тому, що влада не була зацікавлена в системних і об'єктивних дослідженнях, а мала інтерес до зміцнення особистого культу воєнно-політичного «генія» Й. Сталіна.

Таким чином, увічнення пам'яті про партизанів та підпільників відбувалося відповідно до офіційного партійно-державного бачення візії боротьби на окупованій території України. У ній не було місця для стихійних учасників спротиву, провідні місця відводилися заходам партії, її керівникам та уповноваженим відповідальним співробітникам.

Отже, набуття офіційного статусу учасника боротьби давало можливість отримувати допомогу від держави й бути увічненим в історії.

Державна допомога надавалася у вигляді соціальних гарантій, учасників боротьби відзначали нагородами та матеріально підтримували. Впродовж війни система державної підтримки пройшла складний період

розвитку через відсутність необхідної нормативно-правової бази, що відповідала б усім соціальним викликам, які постали перед партизанами та підпільниками. Її ефективному становленню заважала недооцінка військово-політичним керівництвом СРСР «малої війни» в тилу противника в перший рік війни. Найбільш виразно це проявилось у довготермінових затримках нагороджень кращих партизанів урядовими орденами та медалями. Після появи розуміння значення боротьби на окупованій території відзначення державними нагородами сягнуло великих масштабів, навіть зростає кількість незаслужено нагороджених громадян. І хоча державна підтримка була недостатньою, не завжди послідовною, не для всіх однаковою, не поширювалася на стихійних учасників боротьби, яким було складно довести свою участь у спротиві на окупованій території, але сам факт її існування за умов війни був важливим.

Здійснений аналіз також дає підстави стверджувати, що керівництво УРСР з першого року війни докладало значних зусиль для накопичення документальних матеріалів про німецько-радянське протистояння, опікувалося їх політично вигідною інтерпретацією.

Створена для цих потреб Комісія з історії Вітчизняної війни початково перебувала під контролем відділу пропаганди і агітації ЦК КП(б) У. Накопичений її співробітниками фактологічний матеріал ліг в основу увічнення й героїзації керованих центральними органами партизанських формувань і підпільних організацій. У цьому процесі не було відведено місця учасникам стихійної боротьби.

На створення необхідної суспільно-політичної думки скеровувалися всі можливі ресурси республіки. Важливе значення мало створення тематичних музеїв з ідеологічно витриманим наповненням. Провідним меморіальним закладом з історії німецько-радянської війни стала виставка «Партизани України у боротьбі проти німецько-фашистських загарбників». Із представлених на ній експонатів постала та версія спротиву на окупованій території, що була вигідною партійно-державній владі. Зокрема головним організатором, натхненником й керівником руху Опору вважалася компартія, підлягали прихованню робота на окупованій території органів НКВС–НКДБ, спецслужб, їх внутрішньовідомча термінологія нівелювалася ідеологемою «всенародна боротьба», у якій резидентури ставали партизанськими загонами, негласні співробітники з агентурно-інформаційної мережі — радянськими патріотами, здійснені диверсії, терористичні акти — «народною війною» тих самих «радянських патріотів». Стихійно утворені партизанські формування завдяки процедурі легітимації були кооптовані до організованої боротьби, в контексті останньої вони й позиціонувалися в ідеологічному і науковому дискурсі.

Можна констатувати, що організаційні заходи КП(б)У, НКВС, Червоної армії, діяльність патріотично налаштованого населення та жителів України, які вимушено перейшли до різних форм ведення руху Опору, були єдиним процесом. Його кінцевою метою стало вигнання нацистських окупантів із рідної землі. Проте специфіка радянської системи влади і особливо найбільш кризового, воєнного періоду її існування, висувала ряд вимог до учасників боротьби. Передусім вони мали виступати як представники радянської влади та носії панівної більшовицької ідеології. Тим, хто не належав до таких, було складно довести свою причетність до боротьби проти окупантів. Незрідка знаходження уповноваженими органами зв'язків з українськими націоналістами чи інших компрометуючих фактів ставало причиною не для відзначення за підпільну чи партизанську роботу, а для застосування репресивних заходів. Учасникам стихійного спротиву не було місця в меморіалізаційних практиках радянської влади, оскільки перевага надавалася увічненню організованих «згори» форм боротьби, до якої перші також кооптувалися.

Висновки

За час існування Радянського Союзу в радянській історіографії активно пропагувалася думка про «всенародний характер» партизанського та підпільного руху на окупованій території УРСР. Але процедура офіційного визнання учасників руху Опору в повоєнний час показала, що радянська влада найбільше боялася цієї стихійної народної боротьби, виявів ініціативи «знизу» та воєнних й організаційних успіхів її учасників. Тому бійці та командири «диких» партизанських загонів зазнали найбільших труднощів під час легітимації своєї діяльності на окупованій території, а то й понесли незаслужене покарання.

Аналіз стану розробки теми дає підстави констатувати, що узагальнюючі праці, в яких розглядаються проблеми становлення і розгортання радянського руху Опору у зв'язку з подальшим офіційним визнанням його учасників та меморіалізацією, відсутні. Сама процедура офіційного оформлення результатів діяльності та визнання особового складу підпільних організацій і партизанських формувань у вітчизняній історіографії спеціально ніколи не висвітлювалася. До того ж, майже не вивчалися в спеціальній літературі заходи керівництва УРСР і СРСР щодо процесу формування офіційної політики пам'яті про партизанський рух. Натомість, існує досить потужний репрезентативний комплекс джерел з вітчизняних та зарубіжних архівів, опублікованих праць, що створює належне підґрунтя для вирішення поставлених наукових завдань.

Вивчення широкого кола документів дає можливість перекоонатися, що процес становлення радянської організованої боротьби на окупованій території України мав свою специфіку. На самому початку збройної боротьби в тилу противника не існувало єдиної державного органу, який би мав усі повноваження і відповідальність за організацію такої роботи. Це зумовлювалося пануванням у керівництва СРСР наступальної концепції ведення війни і непередготовленістю для оборони власної території. Тому створення бойових підрозділів у тилу противника відбувалося

у складному протистоянні задіяних в організації спротиву установ та відомств: партії, армії, НКВС–НКДБ. Їх функції перетиналися, дублювалися, а самі інституції часом не знаходили порозуміння. Кожна з них мала власне бачення щодо мети, цілей і засобів ведення війни на окупованій території УРСР. Різнилися і їх можливості. Так, домінування у цій справі перебувало за ЦК КП(б)У. Матеріально-технічну базу, військовий і конспіративний досвід мали кадри НКВС–НКДБ і РСЧА. Поступово загальний контроль перебрали на себе співробітники НКВС–НКДБ й надалі у своїй роботі підпорядковувалися ЦК КП(б)У та працювали на базі РСЧА. Вони склали кадрову основу для створеного у червні 1942 р. Українського штабу партизанського руху. Паралельно з організацією централізованої структури керівництва радянським партизанським рухом, на окупованих територіях «несанкціоновано» розгортався стихійний рух Опору. До певного часу вони діяли незалежно один від одного, а після встановлення контактів та налагодженні спільної взаємодії самоініційовані організації і формування здебільшого поглиналися державними структурами радянської влади, уповноваженими на ведення спротиву. Після цього вони діяли як ланка у централізованій загальносоюзній системі, спрямована на організацію ефективної боротьби в тилу противника.

Встановлено, що стихійний рух Опору був спричинений кількома факторами. Деякі з них перебували в діаметрально протилежних площинах. Поділяються вони на вимушені та добровільні. До добровільних належить патріотизм тієї частини громадян, яка вирізнялася активною суспільно-політичною позицією і не могла змиритися з антигуманною політикою противника. До вимушених — небезпека для власного життя, що виходила від нацистської окупаційної влади; страх перед поверненням більшовиків та побоювання через подальші ймовірні репресії за перебування на окупованій території стосовно того чи іншого громадянина, його родини. Значною мірою стимулом до боротьби виступала сукупність зазначених причин. Це сприяло налагодженню масової керованої з центру боротьби під управлінням радянських спецслужб.

До механізмів підпорядкування самоутворених партизанських загонів партійно-державним органам належать такі: залучення партизанів-патріотів до вже існуючої вертикалі підконтрольного спротиву; створення спільних органів управління і подальша співпраця; невтручання в роботу з паралельним сповіщенням свого командування про дії виявлених учасників боротьби; повне підкорення, в тому числі з проведенням у разі непокори суворих репресивно-каральних заходів.

Процедура обліку, перевірки та визнання результатів діяльності партизанських формувань, їх особового складу та окремих учасників стала

важливим сегментом роботи радянської влади. Вона була багатоступеневою й початково проходила в органах, відомствах і установах, залучених до організації й керівництва організованим рухом Опору на окупованій території. Упродовж війни ця діяльність відбувалася в УШПР як основному органі ведення війни в тилу ворога. Після виявлення учасників стихійної боротьби їх зараховували до штату керованих з центру формувань партизанів. В Українському штабі партизанського руху співробітники контррозвідки здійснювали спеціальну перевірку учасників руху Опору. Остаточне затвердження списків учасників та результатів діяльності було можливе лише після виходу партизанів у радянський тил. У штабі вирішувалася і подальша доля колишніх партизанів, яких або залишали працювати у місцевих органах влади, або спрямовували до лав партизанських з'єднань чи діючої армії. Ті ж, хто підозрювався у зраді чи в антирадянській діяльності, етапувалися для більш ретельної перевірки до фільтраційно-перевірочних таборів, звідки (залежно від її результатів) учорашніх партизанів могли відправити до штрафних частин радянської армії чи місць позбавлення волі.

Юридичною підставою для визнання партизанських з'єднань, загонів та груп вважалися звіти і списки особового складу, складені їхнім командуванням. Оскільки обмежені можливості УШПР під час війни не давали змоги встановити достовірність усіх даних, наведених командирами партизанських формувань, зокрема і стихійних, у підсумкових документах, виникав сприятливий ґрунт для численних зловживань. Непоодинокими були випадки присвоєння представниками радянської влади результатів діяльності самоініційованих формувань, з іншого боку, учасникам боротьби було складно довести власні результати боротьби. Щодо окремих партизанських формувань УШПР так і не дійшов остаточних висновків, які б надавали офіційний статус учасника руху Опору. У повоєнні роки легітимаційна функція поступово перейшла до партійних органів.

Процес легітимації у КП(б)У мав свої особливості. По-перше, процедура визнання при перевірці подекуди мала суб'єктивний характер і була тісно пов'язана з партійно-політичною заангажованістю. По-друге, вона значно ускладнювалася спочатку продовженням бойових дій, згодом — умовами повоєнної відбудови. Крім того, об'єктивне встановлення реальної картини зумовлювалося суб'єктивними факторами, коли вивчення результатів діяльності та особового складу підпільних організацій і партизанських формувань покладалося на партійців, які не мали жодного відношення до боротьби чи взагалі саботували її. По-третє, існувала велика кількість громадян, які видавали себе за партизанів та фальсифікували відомості про обставини свого життя в роки окупації з метою покращити

своє соціальне та матеріальне становище або задля уникнення відповідальності за скоєні злочини чи бездіяльність. По-четверте, учасникам стихійної боротьби було складно довести участь у спротиві через специфіку діяльності в підпіллі чи партизанському русі, тому інколи функціонери, які проводили перевірку, не брали до уваги їхніх аргументів. Це стосувалося також тих, хто вів антинацистську діяльність з власної ініціативи від імені компартії. По-п'яте, підлягали відрахуванню зі списків особового складу колишні колабораціоністи, які становили певну частину партизанських формувань. По-шосте, зв'язки окремих осіб з українськими націоналістами могли стати на заваді визнанню підпільної чи партизанської роботи, а також причиною застосування радянською владою репресивних заходів.

Формування статусу учасника партизанського руху, державна підтримка та меморіалізація впродовж війни та у повоєнний час мали свою специфіку. Керівництво країни намагалося підтримувати партизанів та їхні родини через систему соціальних гарантій, матеріального забезпечення, преміювання та надання інших грошових виплат. На відміну від учасників організованої боротьби представники стихійних формувань часто взагалі ніякої допомоги не мали, оскільки не могли довести своєї причетності до партизанського руху.

Преміювання та відзначення державними нагородами стало невід'ємною частиною вибіркової державної підтримки окремих учасників радянського руху Опору. Упродовж війни відзначення нагородами учасників боротьби мало мінливу специфіку. У перший рік розгортання партизанського руху керівництво СРСР недооцінювало значення нагород для мотивації партизанів. Впродовж вересня 1941 р. — травня 1942 р. подані від НКВС УРСР до ЦК ВКП(б) списки на відзначення партизанів, які найкращим чином проявили себе у боротьбі, довгий час не виносилися на затвердження Президії Верховної Ради СРСР.

Суттєві зміни відбулися з усвідомленням керівництвом СРСР важливості боротьби в тилу противника, що настало з часом активних наступальних операцій Червоної армії 1943 р.

Процедура відзначення набула масового характеру. Серед нагороджених перебували й ті, хто отримав відзнаки безпідставно, при цьому учасникам стихійних формувань було досить проблематично претендувати на визнання державою їхніх бойових заслуг. Почастішали випадки нагородження осіб, наближених до керівництва, а не справжніх партизанів, — які проявили себе в боротьбі, зокрема, й найвищим званням Героя Радянського Союзу.

Теоретичні пропозиції щодо увічнення пам'яті про рух Опору були озвучені радянською інтелігенцією вже в перший рік війни. Поступове

визволення території УРСР від німецьких окупантів дало змогу перейти від теоретизування до практичної реалізації задумів.

Державна політика пам'яті щодо боротьби в тилу противника формувалася відповідно до загальних ідеологічних концептів Комуністичної партії. У своїй діяльності в цій сфері влада республіки керувалася рекомендаціями, що надходили з союзного центру. Заплановані та реалізовані видання, музейні експозиції, робота спеціально створеної історичної комісії, зразки монументального та образотворчого мистецтва спрямовувалися на апологетику передусім керівної ролі Комуністичної партії та організованого нею руху Опору. Наочним втіленням офіційної політики пам'яті стосовно радянських партизанів і підпільників стала республіканська виставка-музей «Партизани України у боротьбі проти німецько-фашистських загарбників». Вона презентувала бажані для ВКП(б) вектори історичної пам'яті. Несучими конструкціями цієї концепції стали єдність населення і компартії; переваги соціалістичного способу виробництва; раптовість нападу на СРСР Німеччини та її союзників; підняття населення на боротьбу за першим покликом партії; провідне місце партії та комсомолу у керівництві підпільними організаціями та партизанськими формуваннями; всебічна підтримка партизанів з боку українського населення; вплив Й. Сталіна на розвиток боротьби на окупованій території України; допомога радянських партизанів Червоній армії та слов'янським народам у боротьбі проти нацистів; взаємозв'язок зі спротивом в інших республіках СРСР; зразковий побут та дозволя партизанів в окупації; висока ефективність й результативність діяльності партизанських і підпільних формувань; перемога СРСР у війні й поступове налагодження мирного життя.

Досліджені аспекти боротьби на окупованій території України, проблеми організації, легітимації, меморіалізації та вирішення сформульованих завдань дають змогу наблизитись до глибшого розуміння складного явища — збройного радянського руху Опору окупантам. Вивчення спротиву радянських партизанів і підпільників й надалі залишається одним із пріоритетних завдань історичної науки. Воно потребує детальнішого аналізу, зокрема, задля уникнення помилок у сфері політики пам'яті для нинішніх та наступних поколінь.

Примітки

- ¹ *Дубина К. К.* Варвари ХХ сторіччя / К. К. Дубина. — Саратов : Укрвидав при ЦК КП(б)У, 1942. — 16 с.; *Зленко А. Н.* Большевистское подполье в тылу немцев на Украине / А. Н. Зленко // Партийное строительство. — 1942. — № 7. — С. 35–37; *Строкач Т. А.* Партизани України / Т. А. Строкач. — М. : Укрвидав ЦК КП(б)У, 1943. — 40 с.; *Супруненко М. І.* З досвіду піврічної боротьби радянських партизан проти німецьких окупантів / М. І. Супруненко // Наукові записки Інституту історії і археології АН УРСР. — Кн. 1. — Уфа, 1943. — С. 32–52 та інші.
- ² *Данилюк М. З.* Огляд дисертацій, присвячених підпільній боротьбі і партизанському руху на Україні в роки Великої Української війни / М. З. Данилюк, Є. В. Сафонова, А. П. Черченко // Український історичний журнал. — 1958. — № 6. — С. 103–110.
- ³ *Бедзик Д. І.* Плем'я нескоримих : нариси про комсомольське підпілля на Україні в дні Великої Вітчизняної війни / Д. І. Бедзик. — К. : Державне видавництво дитячої та юнацької літератури України «Молодь», 1949. — 75 с. — С. 7; *Кузовков Г. В.* Партизанський рух на Україні в період Великої Вітчизняної війни : стенограма публічної лекції / Г. В. Кузовков. — К., 1951. — 36 с. та інші.
- ⁴ Історія міст і сіл Української РСР. Полтавська область / [гол. ред. кол. тому Буланій І. Т. (голова), Бардик Г. С. (заст.), Бевз О. А. та ін.]. — К. : Головна редакційна колегія української радянської енциклопедії АН УРСР, 1967. — 352 с.; Історія міст і сіл Української РСР. Черкаська область / [гол. ред. кол. тому Стешенко О. Л. (голова), Тканко О. В. (заст.), Горкун А. І. та ін.]. — К. : Головна редакційна колегія Української радянської енциклопедії АН УРСР, 1967. — 787 с. та інші.
- ⁵ *Супруненко Н. І.* Украина в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941–1945 гг.) / Н. И. Супруненко. — К. : Госполитиздат УССР, 1956. — 472 с.; *Клоков В.* Народна боротьба на Україні в роки Великої Вітчизняної війни / В. Клоков, І. Кулик, І. Слїнько. — К. : Видавництво Академії наук Української РСР, 1957. — 220 с.;

- Слинько І. І.* Підпілля і партизанський рух на Україні (на завершальному етапі визволення. 1944 р.) / І. І. Слинько. — К. : Наукова думка, 1970. — 173 с.; *Григорович Д. Ф.* Коммунистическая партия Украины в годы Великой Отечественной войны / Д. Ф. Григорович, В. А. Замлинский, В. Н. Немятый. — К. : Политиздат Украины, 1980. — 335 с.; *Немятый В. Н.* В борьбе за срыв грабительских планов фашистской Германии / В. Н. Немятый. — К. : Политиздат Украины, 1982. — 230 с.; *Жученко И. Я.* Поднимая партизан в атаку: Партийное руководство деятельностью партизанских формирований Украины в годы Великой Отечественной войны / И. Я. Жученко, П. А. Савчук. — К. : Политиздат Украины, 1984. — 220 с.; *Зенина А. Н.* Боевое содружество советских партизан в годы Великой Отечественной войны 1941–1944 / А. Н. Зенина. — К. : Наукова думка, 1985. — 207 с.; *Кучер В. І.* Бойова діяльність антифашистського підпілля на Україні 1941–1944 / В. І. Кучер. — К. : Наукова думка, 1983. — 240 с.; *Кучер В. І.* Партизанські краї і зони на Україні в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1944) / В. І. Кучер. — К. : Наукова думка, 1974. — 144 с.; *Клоков В. І.* Действия партизан на железнодорожных коммуникациях в тылу фашистских войск / В. І. Клоков. — К. : Наукова думка, 1984. — 168 с.; *Коваль М. В.* Борьба населения Украины против фашистского рабства / М. В. Коваль. — К. : Наукова думка, 1979. — 136 с.; *Зинченко Ю. И.* Боевое взаимодействие партизан с частями Красной Армии на Украине, 1941–1944 / Ю. И. Зинченко. — К. : Наук. думка, 1982. — 186 с. та інші.
- ⁶ Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине, 1941–1944. В 2-х книгах. Кн. 1. Борьба в подполье / [В. Н. Немятый, Д. Ф. Григорович, В. А. Замлинский и др.]. — К. : Наукова думка, 1985. — 399 с. — С. 77–78; Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине, 1941–1944. В 2-х книгах. Кн. 2. Партизанская борьба / [Ю. В. Бабко, Д. Ф. Григорович, И. Я. Жученко и др.]. — К. : Наукова думка, 1985. — 431 с.
- ⁷ *Куманев Г. А.* Чекисты стояли насмерть / Г. А. Куманев, А. С. Чайковский. — К. : Политиздат Украины, 1986. — 236 с.
- ⁸ *Курас И. Ф.* Штаб непокоренных : (Украинский штаб партизанского движения в годы Великой Отечественной войны) / И. Ф. Курас, А. В. Кентий. — К. : Политиздат Украины, 1988. — 328 с.
- ⁹ *Коваль М. В.* Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.) : спроба сучасного концептуального бачення / М. В. Коваль. — К., 1994. — 58 с.; *Коваль М. В.* Друга світова війна і Велика Вітчизняні війни та сьогодні : роздуми історика / М. В. Коваль // Український історичний журнал. — 1995. — № 3. — С. 3–22;

- Коваль М. В.* Україна : 1941–1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії / М. В. Коваль. — К. : Вища школа, 1995. — 194 с. *Коваль М. В.* Друга світова війна і Україна (1939–1945 рр.) : історіософські нотатки / М. В. Коваль. — К., 1999. — 75 с.; *Коваль М. В.* Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.) / М. В. Коваль. — К. : Видавничий дім «Альтернативи», 1999. — 336 с.
- ¹⁰ *Чайковський А. С.* Невідома війна (Партизанський рух в Україні 1941–1944 рр. мовою документів, очима історика) / А. С. Чайковський. — К. : Україна, 1994. — 256 с.
- ¹¹ *Кентій А. В.* Війна без пощади і милосердя : Партизанський фронт у тилу вермахту в Україні (1941–1944) / А. В. Кентій, В. С. Лозицький. — К. : Генеза, 2005. — 408 с.
- ¹² *Тронько П. Т.* Увічнена історія України / П. Т. Тронько, В. А. Войналович; Інститут історії України АН України. — Київ : Наукова думка, 1992. — 275 с. — С. 122–139.
- ¹³ *Денисенко Г. Г.* Воєнна історія України в контексті дослідження і збереження культурної спадщини / [відп. ред. В. Горбик]. — К. : Інститут історії України, 2011. — 289 с. — С. 188–211.
- ¹⁴ *Слободянюк М. А.* Тематика дисертаційних досліджень з історії руху Опору в Україні 1949–2009 рр. / М. А. Слободянюк // Сторінки воєнної історії України : зб. наук. ст. — Київ : Інститут історії України, 2011. — Вип. 14. — С. 56–64. — С. 58.
- ¹⁵ *Берковський В. Г.* Радянський рух Опору на теренах Славутського району (1941–1944) : нове бачення / В. Г. Берковський // Історія України. Маловідомі імена. події, факти: зб. статей. — Київ, etc, 2004. — Вип. 28. — С. 55–64; Джерела до історії партизанського з'єднання ім. Ф. М. Михайлова. Збірник документів / упорядкування, передмова та коментарі В. Г. Берковського. — Київ–Хмельницький: ПП Поліграфіст-2, 2015. — 440 с.
- ¹⁶ *Вронская Т. В.* Особенности военного правосудия в первый период Великой Отечественной войны / Т. В. Вронская, А. Е. Лысенко // Новая и новейшая история. — 2011. — № 4. — С. 133–145; *Вронська Т. В.* Наукове дослідження радянського руху Опору на окупованій території України / Т. В. Вронська // Архіви України. — 2011. — № 1. — С. 223–226; *Вронська Т. В.* Система підготовки кадрів органів державної безпеки у роки Великої Вітчизняної війни / Т. В. Вронська, С. П. Ляковська // Краєзнавство. — 2013. — № 3. — С. 111–123; *Вронська Т. В.* Специфічні форми і методи боротьби радянських партизанів на території окупованої України / Т. В. Вронська, О. Є. Лисенко // Сторінки воєнної історії України : зб. наук. ст. — К., 2010. — Вип. 13. — С. 185–201.

- ¹⁷ *Денисенко Г.* Увічнення партизанського руху в роки Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941–1945 рр. в пам'ятках / Г. Денисенко // Краєзнавство. — 2011. — № 4. — С. 136–142.
- ¹⁸ *Дерейко І. І.* Локальний вимір партизансько-поліцейного протистояння в Райхскомісаріаті «Україна»: еволюція сільських відділків поліції у 1941–1944 рр. / І. І. Дерейко // Сторінки воєнної історії України : зб. наук. ст. — К., 2012. — Вип. 15. — С. 86–97.
- ¹⁹ Політична історія України : у 6 т. Т. 4 : Україна у Другій світовій війні (1939–1945) / [авт. В. І. Кучер, В. А. Гриневич, В. С. Коваль]. — К. : Видво «Генеза», 2003. — 581 с.; *Кучер В. І.* Україна 1941–1944 : трагедія народу за фасадом Священної війни / В. І. Кучер, О. В. Потильчак. — Київ — Біла Церква : ТОВ «Білоцерківдрук», 2011. — 368 с.
- ²⁰ *Лисенко О. Є.* Деякі методологічні проблеми дослідження історії Другої світової війни / О. Є. Лисенко // Сторінки воєнної історії України: зб. наук. ст. — К. : Інститут історії України, 2011. — Вип. 12. — С. 7–18; *Лисенко О. Є.* Джерелознавчі аспекти дослідження історії партизанського руху в Україні 1941–1944 рр. / О. Є. Лисенко // Спеціальні історичні дисципліни : питання теорії та методики. — Київ: Інститут історії України, 2001. — №7. — С. 79–93.
- ²¹ *Лозицький В. С.* До питання про загальну чисельність партизанів УРСР у роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.) / В. С. Лозицький // Український історичний журнал. — 2011. — № 6. — С. 152–171; Україна партизанська. Партизанські формування та органи керівництва ними (1941–1945) : науково-довідкове видання / [авт.-упоряд. : О. В. Бажан, А. В. Кентій, В. С. Лозицький та ін.]. — К. : Парламентське видавництво, 2001. — 319 с.; *Кентій А. В.* Радянські партизани 1941–1944 : світло й тіні / А. В. Кентій, В. С. Лозицький. — К. : Інститут української археографії та джерелознавства, 2010. — 80 с.
- ²² *Поляков В. Е.* Партизанское движение в Крыму 1941–1944 гг. / В. Е. Поляков. — Симферополь : ИТ «Ариал», 2003. — 488 с.
- ²³ *Семистяга В.* Українське національне життя в шахтарському Краснодарі під час німецько-нацистської окупації краю (1942–1943 рр.) / В. Семистяга // Бахмутський шлях. — 2010. — № 1–2. — С. 114–121; *Семистяга В.* З історії школи особливого призначення Українського штабу партизанського руху / В. Семистяга // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — 1997. — № 1–2. — С. 384–390; *Семистяга В. Ф.* Антинацистське молодіжне підпілля «Молода гвардія» (м. Краснодар) та відображення його діяльності в новітній літературі (деякі аспекти історіографії проблеми) / В. Ф. Семистяга // Вісник Луганського

- національного університету імені Тараса Шевченка: Історичні науки. — 2009. — № 21. — С. 94–105.
- ²⁴ Кентій А. В. Радянський рух Опору на окупованій території України / А. В. Кентій, В. С. Лозицький, М. А. Слободянюк. — К : Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України, 2010. — 98 с.
- ²⁵ Стяжкіна О. В. Образ ворога в усних історіях свідків фашистської окупації України / О. В. Стяжкіна, Є. О. Ковальова // Історичні та політологічні дослідження. Науковий журнал. — Донецьк, 2010. — № 1–2. — С. 120–127; Стяжкіна О. В. Окупація Донбасу : образи минулого поза контекстів метанаративів / О. В. Стяжкіна / Національна та історична пам'ять. Зб. наук. праць. — Спецвипуск : Національна пам'ять : соціокультурний та духовний виміри. — К. : ДП «НВЦ «Пріоритети». — 2012. — С. 102–115.
- ²⁶ Ткаченко С. Н. Авиационная техника, применявшаяся для снабжения партизан Крыма в 1942–1944 годах : «Дуглас» / С. Н. Ткаченко // Военна історія північного Причорномор'я та Таврії. — 2011. — С. 550–558.
- ²⁷ Armstrong. J. A. Soviet Partisans in World War II. Madison : Wisconsin UP, 1964. — 312 P.; Диксон Ч. О. Коммунистические партизанские действия / Ч. О. Диксон, О. Гейльбрунн / [сокр. пер. с англ. под ред. А. А. Прохорова]. — М. : Издательство иностранной литературы, 1957. — 291 с.; Mackenzie D., Curan M. A History of Russia and Soviet Union. — Georgetown, 1977. — 792 P.; Hawes S., White R. Resistance in Europe 1939–1945. London, 1975. — 203 P.; Kamenetsky I. Hitler Occupation of Ukraine 1941–1944. A Study of Totalitarian Imperialism. — Milwaukee, 1956. — 101 P.; Dallin A. German Rule in Russia 1941–1945. A Study of Occupation Policies. — New-York, 1957. — 696 P.
- ²⁸ Енциклопедія українознавства : Словникова частина. Т. 8 / [ред. В. Кубійович]. — Париж — Нью-Йорк : Молоде життя, 1976. — 3200 с. — с. 2934–2936.
- ²⁹ Боярский В. И. Партизанство вчера, сегодня, завтра. Историко-документальный очерк / В. И. Боярский. — М. : Издательский дом «Граница», 2003. — 448 с.; Веденеев Д. В. Украинский фронт в войнах спецслужб: Исторические очерки / Д. В. Веденеев. — К. : «К.И.С.», 2008. — 432 с.; Гогун А. С. Сталинские командос. Украинские партизанские формирования. 1941–1944 / А. С. Гогун. — [2-е изд., испр. и доп.]. — М. : РОССПЭН, 2012. — 527 с.; Попов А. Ю. Диверсанты Сталина. Деятельность органов государственной безопасности СССР на оккупированной советской территории в годы Великой Отечественной войны / А. Ю. Попов. — Москва : Яуза, Эксмо, 2004. — 512 с. и другие.

- ³⁰ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні : зб. док. і матеріалів / [упоряд. А. А. Батюк, І. Л. Бутич, П. М. Костриба та ін.]. — К. : Держполітвидав УРСР, 1963. — 488 с.; Сборник законов СССР и указов Президиума Верховного Совета СССР. 1938 г. — июль 1956 г. / [ред. Мандельштам Ю. И.]. — Москва : Государственное издательство юридической литературы, 1956. — 500 с.; Советская Украина в годы Великой Отечественной войны, 1941–1945 : документы и материалы. В 3 т. Т. 1. Украинская ССР в первый период Великой Отечественной войны (22 июня 1941 г. — 18 ноября 1942 г.) / [сост. Д. Ф. Григорович, К. М. Архипенко, И. Я. Жученко и др.]. — К. : Наукова думка, 1980. — 518 с. и другие.
- ³¹ Памятник «Клятва» в Краснодоне : фоторассказ о памятнике героям молодоговардейцам в г. Краснодоне Ворошиловградской области / [авт.-сост. В. Н. Боровикова]. — К. : Мистецтво. — 90 с.; Музей партизанской славы в Яремче : фоторассказ / [Я. Ю. Дацюк (фото) : М. Я. Музирия (авт. текста)]. — К. : Мистецтво, 1980. — 23 с. и другие.
- ³² Полтавщина у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу. 1941–1945. Збірник документів і матеріалів / [упоряд. Білоус М. В., Волошко Л. С., Дузь К. П., Ємець П. М. та ін.] — К. : Наукова думка, 1977. — 276 с. та інші.
- ³³ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів України : В 2-х т. Т. 2 : 1941–1977 / [упоряд. Ю. В. Бабко, Ю. М. Бугаєвський, І. Л. Комарова та ін.]. — К. : Видавництво політичної літератури України, 1977. — 752 с.
- ³⁴ Боевое братство народов СССР : Дружба и массовый героизм народов СССР в боях за Советскую Украину в Великой Отечественной войне. Документы и материалы / [сост. В. Н. Немятый (рук.) и др.]. — К. : Наукова думка, 1984. — 455 с.
- ³⁵ Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне : сб. док. Т. 2, кн. 1. Начало : 22 июня — 31 августа 1941 года / [авт.-сост. : В. П. Ямпольский и др.]. — М. : Русь, 2000. — 699 с.; Русский архив : Великая Отечественная. Т. 20 (9). Партизанское движение в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. : док. и материалы / [сост. : Князьков А. С. и др.] — М. : ТЕРРА, 1999. — 672 с.; Репресивно-каральна система в Україні в 1917–1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. В 2-х кн. Кн. 2 / [упоряд. І. Г. Білас]. — К. : Либідь — Військо України. — 1994. — 686 с. и другие.
- ³⁶ Запорізький архів. Народна війна. 1941–1944. Антифашистський рух Опору на території Запорізької області : збірник документів і

- матеріалів / [упоряд. В. О. Бондар, О. Г. Величко, І. В. Козлова]. — Запоріжжя : Прем'єр, 2005. — 560 с. та інші.
- ³⁷ Партизанская война на Украине. Дневники командиров партизанских отрядов и соединений. 1941–1944 / [сост. В. Лозицкий, О. Бажан, С. Власенко, А. Кентий, Л. Легасова]. — М. : Центрполиграф, 2010. — 688 с. та інші.
- ³⁸ Осипов Н. Войны справедливые и несправедливы / Н. Осипов // Пропагандист и агитатор РККА. — сентябрь 1939 г. — № 17. — с. 19–27. — С. 27.
- ³⁹ Правда. — № 172. — 23 июня 1941 г. — С. 1.
- ⁴⁰ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны, 1941–1945 : документы и материалы. В 3 т. Т. 2. Украинская ССР в период коренного перелома в ходе Великой Отечественной войны (19 ноября 1942 г. — конец 1943 г.) / [сост. В. Н. Немытый, К. М. Архипенко, Н. А. Буцко и др.]. — К. : Наукова думка, 1980. — 510 с. — С. 213–215.
- ⁴¹ Народний комісаріат державної безпеки СРСР утворений 3 лютого 1941 р. шляхом реорганізації НКВС СРСР на два самостійні наркомати: НКДБ СРСР (йому підпорядковувалися підрозділи, пов'язані з питаннями держбезпеки) і НКВС СРСР (здійснювалося керівництво внутрішніми конвойними, прикордонними військами, частинами і підрозділами охорони в'язниць та таборів, міліцією, протиповітряною обороною, пожежною охороною тощо). Після початку війни 20 липня 1941 р. НКДБ і НКВС були знову об'єднані в НКВС СРСР.
- ⁴² Орган військової контррозвідки, сформований 8 лютого 1941 р. на базі Особливих відділів Головного управління державної безпеки НКВС СРСР. 17 липня 1941 р. 3-тє Управління НКО СРСР було повернуто до підпорядкування НКВС СРСР, у складі якого діяло як Управління особливих відділів.
- ⁴³ Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне : сб. док. Т. 2, кн. 1. Начало : 22 июня — 31 августа 1941 года / [авт.-сост. : В. П. Ямпольский и др.]. — М. : Русь, 2000. — 699 с. — С. 37–38.
- ⁴⁴ З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. Спецвипуск : «Оперативно-бойова діяльність підрозділів радянських спецслужб у роки боротьби з нацизмом» / [гол. ред. О. С. Рубльов]. — 2000. — № 1. — 260 с. — С. 19.
- ⁴⁵ Там само. — С. 77.
- ⁴⁶ Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). — Ф. 62. — Оп. 8. — Спр. 57. — Арк. 2–4.
- ⁴⁷ Там само. — Арк. 73.
- ⁴⁸ ГДА СБУ. — Ф. 5. — Спр. 43134. — Т. 1. — Арк. 18.

- ⁴⁹ Русский архив : Великая Отечественная. Т. 20 (9). Партизанское движение в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. : док. и материалы / [сост. : Князьков А. С. и др.] — М. : ТЕРРА, 1999. — 672 с. — С. 23.
- ⁵⁰ 1941 год : Страна в огне. Историко-документальное издание. — Кн. 2 : Документы и материалы / [ред. кол. : А. А. Коваленя, В. А. Смолий, А. О. Чубарьян]. — М. : ОЛМА Медиа Групп, 2011. — 720 с. — С. 35.
- ⁵¹ Полтавщина у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу. 1941–1945. Збірник документів і матеріалів / [упоряд. Білоус М. В., Волошко Л. С., Дузь К. П., Ємець П. М. та ін.] — К. : Наукова думка, 1977. — 276 с. — С. 21.
- ⁵² Русский архив : Великая Отечественная. Т. 20 (9). Партизанское движение в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. : док. и материалы / [сост. : Князьков А. С. и др.] — М. : ТЕРРА, 1999. — 672 с. — С. 17.
- ⁵³ Григорович Д. Ф. Коммунистическая партия Украины в годы Великой Отечественной войны / Д. Ф. Григорович, В. А. Замлинский, В. Н. Немятыи. — К. : Политиздат Украины, 1980. — 335 с. — С. 159.
- ⁵⁴ Сталин И. В. О Великой Отечественной войне Советского Союза / И. В. Сталин. — М. : ОГИЗ «Государственное издательство политической литературы», 1947. — 207 с. — С. 15.
- ⁵⁵ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів України : В 2-х т. Т. 2 : 1941–1977 / [упоряд. Ю. В. Бабко, Ю. М. Бугаєвський, І. Л. Комарова та ін.]. — К. : Видавництво політичної літератури України, 1977. — 752 с. — С. 6.
- ⁵⁶ *Сербин Р.* За яку спадщину? / Р. Сербин. — Київ, 2002. — 144 с. — С. 21–31.
- ⁵⁷ Русский архив : Великая Отечественная. Т. 20 (9). Партизанское движение в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. : док. и материалы / [сост. : Князьков А. С. и др.] — М. : ТЕРРА, 1999. — 672 с. — С. 82.
- ⁵⁸ Дані про точний день створення в архівних матеріалах та наукових дослідженнях ризняться.
- ⁵⁹ ГДА СБУ. — Ф. 60. — Спр. 83562. — Т. 6. — Арк. 74.
- ⁶⁰ Звання майора присвоєно наказом Розвідувального управління Генерального штабу Червоної армії № 0194 від 16 грудня 1941 р.
- ⁶¹ ГДА СБУ. — Ф. 5. — Спр. 43134. — Т. 1. — Арк. 17.
- ⁶² ГДА СБУ. — Ф. 60. — Спр. 83501. — Арк. 183.
- ⁶³ Русский архив : Великая Отечественная. Т. 20 (9). Партизанское движение в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. : док. и

- материалы / [сост. : Князьков А. С. и др.] — М. : ТЕРРА, 1999. — 672 с. — С. 84.
- 64 Державний архів Київської області (ДА Київської області). — Ф. П-4. — Оп. 1. — Спр. 57. — Арк. 4.
- 65 Нині Одеська область.
- 66 Нині Хмельницька область.
- 67 Русский архив : Великая Отечественная. Т. 20 (9). Партизанское движение в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. : док. и материалы / [сост. : Князьков А. С. и др.] — М. : ТЕРРА, 1999. — 672 с. — С. 62.
- 68 «... Создавать невыносимые условия для врага и всех его пособников...» : Красные партизаны Украины, 1941–1944 : малоизученные страницы истории. Документы и материалы / [авт.-сост. А. Гогун, А. Кентий]. — К. : Укр. изд. союз, 2004. — 430 с. — С. 17.
- 69 З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. Спецвипуск : «Оперативно-бойова діяльність підрозділів радянських спецслужб у роки боротьби з нацизмом» / [гол. ред. О. С. Рубльов]. — 2000. — № 1. — 260 с. — С. 26.
- 70 ГДА СБУ. — Ф. 60. — Спр. 86699. — Т. 1. — Арк. 3.
- 71 ГДА СБУ. — Ф. 60. — Спр. 86699. — Т. 7. — Арк. 347.
- 72 ГДА СБУ. — Ф. 60. — Спр. 99608. — Т. 1. — Арк. 1.
- 73 ГДА СБУ. — Ф. 60. — Спр. 99607. — Т. 8. — Арк. 21.
- 74 ГДА СБУ. — Ф. 60. — Спр. 83505. — Т. 1. — Арк. 255.
- 75 ГДА СБУ. — Ф. 60. — Спр. 83501. — Арк. 259.
- 76 ГДА СБУ. — Ф. 3. — Спр. 8. — Т. 12. — Арк. 34.
- 77 Русский архив : Великая Отечественная. Т. 20 (9). Партизанское движение в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. : док. и материалы / [сост. : Князьков А. С. и др.] — М. : ТЕРРА, 1999. — 672 с. — С. 102.
- 78 З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. Спецвипуск : «Оперативно-бойова діяльність підрозділів радянських спецслужб у роки боротьби з нацизмом» / [гол. ред. О. С. Рубльов]. — 2000. — № 1. — 260 с. — С. 91–92.
- 79 Там само. — С. 91–92.
- 80 ГДА СБУ. — Ф. 60. — Спр. 83502. — Т. 2. — Арк. 256.
- 81 ГДА СБУ. — Ф. 60. — Спр. 83501. — Арк. 160.
- 82 Україна партизанська. Партизанські формування та органи керівництва ними (1941–1945) : науково-довідкове видання / [авт.-упоряд. : О. В. Бажан, А. В. Кентий, В. С. Лозицький та ін.]. — К. : Парламентське видавництво, 2001. — 319 с. — С. 7.
- 83 ГДА СБУ. — Ф. 60. — Спр. 83505. — Т. 1. — Арк. 270.

- ⁸⁴ Запорізький архів. Народна війна. 1941–1944. Антифашистський рух Опору на території Запорізької області : збірник документів і матеріалів / [упоряд. В. О. Бондар, О. Г. Величко, І. В. Козлова]. — Запоріжжя : Прем'єр, 2005. — 560 с. — С. 25.
- ⁸⁵ ЦДАГО України. — Ф. 166. — Оп. 2. — Спр. 61. — Арк. 2.
- ⁸⁶ Гриф секретности снят. Потери Вооруженных Сил СССР в войнах, боевых действиях и военных конфликтах : Стат. исслед. / [ред. Г. Ф. Кривошеев]. — М. : Воениздат, 1993. — 415 с. — С. 174.
- ⁸⁷ Нині район входить до складу Черкаської області.
- ⁸⁸ ЦДАГО України. — Ф. 166. — Оп. 2. — Спр. 34. — Арк. 2.
- ⁸⁹ Нині територія Миронівського, Кагарлицького та Бориспільського районів Київської області.
- ⁹⁰ ЦДАГО України. — Ф. 166. — Оп. 3. — Спр. 86. — Арк. 240 зв.
- ⁹¹ ГДА СБУ. — Ф. 60. — Спр. 83505. — Т. 1. — Арк. 287.
- ⁹² Партизанская война на Украине. Дневники командиров партизанских отрядов и соединений. 1941–1944 / [сост. В. Лозицкий, О. Бажан, С. Влащенко, А. Кентий, Л. Легасова. — М. : Центрполиграф, 2010. — 688 с. — С. 87; Архівний фонд Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». — Фондова колекція рукописних матеріалів. — Шифр «Архів», інв. № 123/6. — Арк. 4.
- ⁹³ Русский архив : Великая Отечественная. Т. 20 (9). Партизанское движение в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. : док. и материалы / [сост. : Князьков А. С. и др.] — М. : ТЕРРА, 1999. — 672 с. — С. 115.
- ⁹⁴ ЦДАГО України. — Ф. 62. — Оп. 4. — Спр. 79. — Арк. 148.
- ⁹⁵ Русский архив : Великая Отечественная. Т. 20 (9). Партизанское движение в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. : док. и материалы / [сост. : Князьков А. С. и др.] — М. : ТЕРРА, 1999. — 672 с. — С. 127.
- ⁹⁶ Там само. — С. 128.
- ⁹⁷ Українська радянська енциклопедія. Т. 11 : Патріотизм–Прянощі. / [голов. ред. М. П. Бажан та ін.]. — К. : Голов. ред. УРЕ, 1963. — 592 с. — С. 470.
- ⁹⁸ Нині територія Гомельської, Мінської та Могильовської областей Республіки Білорусь.
- ⁹⁹ Нині Брестська область Республіки Білорусь.
- ¹⁰⁰ ЦДАГО України. — Ф. 62. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 33–34.
- ¹⁰¹ Кентий А. В. Війна без пощади і милосердя : Партизанський фронт у тилу вермахту в Україні (1941–1944) / А. В. Кентий, В. С. Лозицький. — К. : Генеза, 2005. — 408 с. — С. 93.

- ¹⁰² *Кентій А. В.* Радянський рух Опору на окупованій території України / А. В. Кентій, В. С. Лозицький, М. А. Слободянюк. — К.: Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України, 2010. — 98 с. — С. 20.
- ¹⁰³ *Наумов М. І.* Про деякі недоліки у висвітленні історії партизанського руху (лист до редакції) / М. І. Наумов // Український історичний журнал. — 1957. — № 2. — С. 149–153. — С. 149.
- ¹⁰⁴ Україна партизанська. Партизанські формування та органи керівництва ними (1941–1945): науково-довідкове видання / [авт.-упоряд.: О. В. Бажан, А. В. Кентій, В. С. Лозицький та ін.]. — К.: Парламентське видавництво, 2001. — 319 с. — С. 470.
- ¹⁰⁵ Русский архив: Великая Отечественная. Т. 20 (9). Партизанское движение в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.: док. и материалы / [сост.: Князьков А. С. и др.]. — М.: ТЕРРА, 1999. — 672 с. — С. 354.
- ¹⁰⁶ *Григорович Д. Ф.* Коммунистическая партия Украины в годы Великой Отечественной войны / Д. Ф. Григорович, В. А. Замлинский, В. Н. Немятыи. — К.: Политиздат Украины, 1980. — 335 с. — С. 185.
- ¹⁰⁷ Русский архив: Великая Отечественная. Т. 20 (9). Партизанское движение в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.: док. и материалы / [сост.: Князьков А. С. и др.]. — М.: ТЕРРА, 1999. — 672 с. — С. 149.
- ¹⁰⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 22. — Спр. 26. — Арк. 44.
- ¹⁰⁹ Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне: сб. док. Т. 3, кн. 2. От обороны к наступлению: 1 июля — 31 декабря 1942 года / [авт.-сост.: В. П. Ямпольский и др.]. — М.: Русь, 2003. — 700 с. — С. 156.
- ¹¹⁰ *Семистяга В.* З історії школи особливого призначення Українського штабу партизанського руху / В. Семистяга // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — 1997. — № 1–2. — С. 384–390.
- ¹¹¹ Русский архив: Великая Отечественная. Т. 20 (9). Партизанское движение в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.: док. и материалы / [сост.: Князьков А. С. и др.]. — М.: ТЕРРА, 1999. — 672 с. — С. 164.
- ¹¹² Там само. — С. 354.
- ¹¹³ Там само. — С. 140.
- ¹¹⁴ Репресивно-каральна система в Україні в 1917–1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. В 2-х кн. Кн. 2 / [упоряд. І. Г. Білас]. — К.: Либідь — Військо України. — 1994. — 686 с. — С. 311.
- ¹¹⁵ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів України: В 2-х т. Т. 2: 1941–1977 / [упоряд.

- Ю. В. Бабко, Ю. М. Бугаєвський, І. Л. Комарова та ін.]. — К. : Видавництво політичної літератури України, 1977. — 752 с. — С. 14–19.
- ¹¹⁶ Репресивно-каральна система в Україні в 1917–1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. В 2-х кн. Кн. 2 / [упоряд. І. Г. Білас]. — К. : Либідь — Військо України. — 1994. — 686 с. — С. 357.
- ¹¹⁷ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны, 1941–1945 : документы и материалы. В 3 т. Т. 2. Украинская ССР в период коренного перелома в ходе Великой Отечественной войны (19 ноября 1942 г. — конец 1943 г.) / [сост. В. Н. Немятый, К. М. Архипенко, Н. А. Буцко и др.]. — К. : Наукова думка, 1980. — 510 с. — С. 215.
- ¹¹⁸ Партизанская война на Украине. Дневники командиров партизанских отрядов и соединений. 1941–1944 / [сост. В. Лозицкий, О. Бажан, С. Влащенко, А. Кентий, Л. Легасова. — М. : Центрполиграф, 2010. — 688 с. — С. 261.
- ¹¹⁹ ЦДАГО України. — Ф. 62. — Оп. 4. — Спр. 319. — Арк. 4.
- ¹²⁰ Нині розподілений поміж територіями Новомиргородського району Кіровоградської області, Шполянського та Смілянського району Черкаської області.
- ¹²¹ ЦДАГО України. — Ф. 62. — Оп. 4. — Спр. 319. — Арк. 4.
- ¹²² ЦДАГО України. — Ф. 66. — Оп. 1. — Спр. 45. — Арк. 56.
- ¹²³ ГДА СБУ. — Ф. 60. — Спр. 83562. — Т. 1. — Арк. 115.
- ¹²⁴ ЦДАГО України. — Ф. 57. — Оп. 4. — Спр. 126. — Арк. 11.
- ¹²⁵ Русский архив : Великая Отечественная. Т. 20 (9). Партизанское движение в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. : док. и материалы / [сост. : Князьков А. С. и др.] — М. : ТЕРРА, 1999. — 672 с. — С. 345.
- ¹²⁶ Сообщение начальника Центрального штаба партизанского движения Пономаренко П. К. Сталину И. В. «О состоянии партизанского движения на Украине на 01.03.1943 г.», 5 марта 1943 г. / Российский государственный архив социально-политической истории (РГАСПИ), ф. 69, оп. 1, д. 582, л. 1–5. Заверенная копия. Машинописный текст [Электронный ресурс] // Офіційний веб-портал Державної архівної служби України. — Режим доступу : <http://www.archives.gov.ua/Sections/Partizany-ruh/RGASPI/index.php?4>
- ¹²⁷ Українська радянська енциклопедія. Т. 11 : Патріотизм–Прянощі. / [голов. ред. М. П. Бажан та ін.]. — К. : Голов. ред. УРЕ, 1963. — 592 с. — С. 470.
- ¹²⁸ ГДА СБУ. — Ф. 16. — Оп. 2. — Спр. 4. — Арк. 8.

- ¹²⁹ Клоков В. И. О стратегии и тактике советских партизан в борьбе против фашистских оккупантов на Украине (1941–1944) / В. И. Клоков. — К., 1994. — 75 с. — С. 41.
- ¹³⁰ ЦДАГО України. — Ф. 62. — Оп. 2. — Спр. 6. — Арк. 6.
- ¹³¹ ЦДАГО України. — Ф. 62. — Оп. 4. — Спр. 352. — Арк. 12.
- ¹³² ЦДАГО України. — Ф. 62. — Оп. 2. — Спр. 1. — Арк. 60.
- ¹³³ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 92. — Арк. 38.
- ¹³⁴ ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 129. — Арк. 37.
- ¹³⁵ ЦДАГО України. — Ф. 62. — Оп. 1. — Спр. 111. — Арк. 53.
- ¹³⁶ Курас И. Ф. Штаб непокоренных : (Украинский штаб партизанского движения в годы Великой Отечественной войны) / И. Ф. Курас, А. В. Кентий. — К. : Политиздат Украины, 1988. — 328 с. — С. 308.
- ¹³⁷ ЦДАГО України. — Ф. 130. — Оп. 1. — Спр. 458. — Арк. 4.
- ¹³⁸ ДА Київської області. — Ф. П-4. — Оп. 1. — Спр. 363. — Арк. 2.
- ¹³⁹ Україна партизанська. Партизанські формування та органи керівництва ними (1941–1945) : науково-довідкове видання / [авт.-упоряд. : О. В. Бажан, А. В. Кентій, В. С. Лозицький та ін.]. — К. : Парламентське видавництво, 2001. — 319 с. — С. 101.
- ¹⁴⁰ ДА Київської області. — Ф. П-4. — Оп. 1. — Спр. 363. — Арк. 17.
- ¹⁴¹ Там само. — Арк. 1.
- ¹⁴² Черкащина в період Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. : наук.-документ. вид. Зб. документів та матеріалів / [упоряд. П. М. Жук, П. П. Жук, С. І. Кононенко, С. І. Кривенко]. — Черкаси : Брама-ІСУ-ЕП, 2000. — 208 с. — С. 9.
- ¹⁴³ Гречуха С. Партизанський рух у Мошногір'ї. Міфи та реальність / С. Гречуха [Електронний ресурс] // Український національний захист. Громадський блог Миколи Бабича. — Режим доступу : <http://ukrnacszachist.ck.ua/?p=779>
- ¹⁴⁴ Калиновська Т. У 1943 році каральні органи питали в партизанів і підпільників, чому вони в тилу ворога... не носили партквитка біля серця / Т. Калиновська [Електронний ресурс] // Громадсько-політичне видання «Прес-Центр». — 27.10.2012 р. — Режим доступу : <http://pres-centr.ck.ua/print/news-30337.html>
- ¹⁴⁵ ЦДАГО України. — Ф. 130. — Оп. 1. — Спр. 458. — Арк. 14.
- ¹⁴⁶ ЦДАГО України. — Ф. 62. — Оп. 4. — Спр. 376. — Арк. 21.
- ¹⁴⁷ ЦДАГО України. — Ф. 260. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 4.
- ¹⁴⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 22. — Спр. 337. — Арк. 23.
- ¹⁴⁹ Довідка-характеристика на В.М. Клопова, 1919 р.н. від представництва УШПР при Військовій раді Південно-Західного

- фронту, 19 жовтня 1943 р. Електронна копія. // Особистий архів І.А. Капаса.
- ¹⁵⁰ *Берковський В. Г.* Радянський рух Опору на теренах Славутського району (1941–1944) : нове бачення / В. Г. Берковський // Історія України. Маловідомі імена. події, факти: зб. статей. — Київ, etc, 2004. — Вип. 28. — С. 55–64. — С. 59.
- ¹⁵¹ ДА Київської області. — Ф. П-4. — Оп. 1. — Спр. 35. — Арк. 15.
- ¹⁵² ГДА СБУ. — Ф. 6. — Спр. 32104-ФП. — Т. 1. — Арк. 24 зв.
- ¹⁵³ *Гайвас Я.* Коли кінчалася епоха / Я. Гайвас. — Чикаго : Укр.-америк. видавнича спілка, 1964. — 143 с. — С. 79.
- ¹⁵⁴ *Савченко (Гордєєва) О. С.* Молотарка : 20–40-і роки в Тальному і на Тальнівщині очима сучасниці / О. С. Савченко (Гордєєва). — Тальне : Видання В. О. Гордєєва, 2009. — 176 с. — С. 138.
- ¹⁵⁵ *Мацько В. П.* Кузьма Гриб : нарис життя і творчості / В. П. Мацько. — Хмельницький, 1995. — 38 с. — С. 18.
- ¹⁵⁶ ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 92. — Арк. 66.
- ¹⁵⁷ Папка «Виписки з документів Архіву СБУ, ЦДАВО і ЦДАГО України про ОУН-УПА», зошит «Кентий А. В. ОУН-УПА». — 12 арк. — Арк. 1. // Фонд тимчасового зберігання особистих документів А. В. Кентія в ЦДАГОУ.
- ¹⁵⁸ ЦДАГО України. — Ф. 77. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 173.
- ¹⁵⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 22. — Спр. 329. — Арк. 93.
- ¹⁶⁰ «... Создать невыносимые условия для врага и всех его пособников...» : Красные партизаны Украины, 1941–1944 : малоизученные страницы истории. Документы и материалы / [авт.-сост. А. Гогун, А. Кентий]. — К. : Укр. изд. союз, 2004. — 430 с. — С. 359.
- ¹⁶¹ Научный архив Института российской истории Российской Академии Наук. — Ф. 2. — Оп. 9 / 14. — р. 2. — Д. 1. — Л. 14.
- ¹⁶² ГДА СБУ. — Ф. 3. — Спр. 8. — Т. 9. — Арк. 31.
- ¹⁶³ *Курас И. Ф.* Штаб непокоренных : (Украинский штаб партизанского движения в годы Великой Отечественной войны) / И. Ф. Курас, А. В. Кентий. — К. : Политиздат Украины, 1988. — 328 с. — С. 114.
- ¹⁶⁴ *Лозицький В. С.* До питання про загальну чисельність партизанів УРСР у роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.) / В. С. Лозицький // Український історичний журнал. — 2011. — № 6. — С. 152–171. — С. 157.
- ¹⁶⁵ *Курас И. Ф.* Штаб непокоренных : (Украинский штаб партизанского движения в годы Великой Отечественной войны) / И. Ф. Курас, А. В. Кентий. — К. : Политиздат Украины, 1988. — 328 с. — С. 307.
- ¹⁶⁶ ГДА СБУ. — Ф. 60. — Спр. 86751. — Т. 46. — Арк. 10.

- ¹⁶⁷ В. Берковський. «Йшли в ліси, партизани?»: рецензія на видання «Ковальчук С., Жоган Т. Йшли в Славутські ліси партизани. — К., 2006. — 304 с.» [Електронний ресурс] / В Берковський // Авторська сторінка В. Берковського на сайті «Славута». — Режим доступу : http://www.slavuta.km.ua/index.php3?context=info&lang=U&cont=k&id_s=405&id_w=2814&cm%5B403%5D=1
- ¹⁶⁸ Сообщение начальника Центрального штаба партизанского движения Пономаренко П. К. Сталину И. В. «О состоянии партизанского движения на Украине на 01.03.1943 г.», 5 марта 1943 г. / РГАСПИ, ф. 69, оп. 1, д. 582, л. 1–5. Заверенная копия. Машинописный текст [Электронный ресурс] // Офіційний веб-портал Державної архівної служби України. — Режим доступу : <http://www.archives.gov.ua/Sections/Partizany-ruh/RGASPI/index.php?4>
- ¹⁶⁹ Курас И. Ф. Штаб непокоренных : (Украинский штаб партизанского движения в годы Великой Отечественной войны) / И. Ф. Курас, А. В. Кентий. — К. : Политиздат Украины, 1988. — 328 с. — С. 309.
- ¹⁷⁰ Русский архив : Великая Отечественная. Т. 20 (9). Партизанское движение в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. : док. и материалы / [сост. : Князьков А. С. и др.] — М. : ТЕРРА, 1999. — 672 с. — С. 355.
- ¹⁷¹ Там само. — С. 399.
- ¹⁷² ДА Київської області. — Ф. П-4. — Оп. 1. — Спр. 363. — Арк. 65.
- ¹⁷³ ЦДАГО України. — Ф. 62. — Оп. 1. — Спр. 458. — Арк. 83.
- ¹⁷⁴ ДА Київської області. — Ф. П-4. — Оп. 1. — Спр. 249. — Арк. 58.
- ¹⁷⁵ ЦДАГО України. — Ф. 166. — Оп. 2. — Спр. 36. — Арк. 7 зв.
- ¹⁷⁶ ГДА СБУ. — Ф. 6. — Спр. 46175-ФП. — Т. 4. — Арк. 45.
- ¹⁷⁷ ЦДАГО України. — Ф. 260. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 4 зв.
- ¹⁷⁸ ГДА СБУ. — Ф. 6. — Спр. 46175-ФП. — Т. 1. — Арк. 252.
- ¹⁷⁹ Вірогідно, йдеться про смт. Новопокровка Чугуївського району.
- ¹⁸⁰ ГДА СБУ. — Ф. 60. — Спр. 83562. — Т. 1. — Арк. 54.
- ¹⁸¹ Капась І. Кривавий слід по обидва боки фронту [Електронний ресурс] / І. Капась, О. Гогун // Інформаційно-аналітичний тижневик «Дзеркало тижня. Україна». — 13 квітня 2012 р. — № 14. — Режим доступу : http://gazeta.dt.ua/SOCIETY/krivaviy_slid_po_obidva_boki_frontu.html
- ¹⁸² Нині Луганська область.
- ¹⁸³ Муковський І. Т. Звитяга і жертвовність : українці на фронтах Другої світ. війни / [І. Т. Муковський, О. Є. Лисенко]. — К. : Пошук.-вид. агентство «Книга Пам'яті України», 1997. — 567 с. — С. 396.
- ¹⁸⁴ ЦДАГО України. — Ф. 62. — Оп. 1. — Спр. 111. — Арк. 62.

- ¹⁸⁵ Архівний фонд Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». — Фондова колекція рукописних матеріалів. — Шифр «Архів», інв. № 123/6. — Арк. 2-3.
- ¹⁸⁶ ДА Київської області. — Ф. П-4. — Оп. 3. — Спр. 22. — Арк. 99.
- ¹⁸⁷ Рибченко Л. В. Радянські військові мобілізації 1943 року на території Лівобережної України : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Рибченко Людмила Вікторівна. — К., 2010. — 204 арк. — Арк. 105.
- ¹⁸⁸ Вронська Т. В. Формування особового складу штрафних батальйонів і рот у Червоній армії періоду Великої Вітчизняної війни / Т. В. Вронська, О. Є. Лисенко // Український історичний журнал. — 2006. — № 3. — С. 137-150. — С. 143.
- ¹⁸⁹ ЦДАГО України. — Ф. 77. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 52.
- ¹⁹⁰ Россия и СССР в войнах XX века : статистическое исследование / [Г. Ф. Кривошеев (руководитель), В. М. Андроников, П. Д. Буриков, В. В. Гуркин и др.]. — М. : Олма-Пресс, 2001. — 608 с. — С. 441.
- ¹⁹¹ Рибченко Л. В. Радянські військові мобілізації 1943 року на території Лівобережної України : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Рибченко Людмила Вікторівна. — К., 2010. — 204 арк. — Арк. 105.
- ¹⁹² Нині м. Донецьк.
- ¹⁹³ ЦДАГО України. — Ф. 62. — Оп. 4. — Спр. 376. — Арк. 45.
- ¹⁹⁴ Там само. — Арк. 42.
- ¹⁹⁵ Нині Овруцький район Житомирської області.
- ¹⁹⁶ ДА Київської області. — Ф. П-4. — Оп. 1. — Спр. 247-а. — Арк. 2.
- ¹⁹⁷ Архівний фонд Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». — Фондова колекція рукописних матеріалів. — Шифр «Архів», інв. № 123/6. — Арк. 4.
- ¹⁹⁸ Україна в Другій світовій війні : погляд з XXI століття. Історичні нариси. У двох книгах. Книга 1 / [ред. кол. : В. А. Смолій (голова колегії) та ін., О. Є. Лисенко (відп. ред.)]. — К. : Наукова думка, 2011. — 735 с. — С. 309.
- ¹⁹⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 22. — Спр. 1364. — Арк. 7.
- ²⁰⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 22. — Спр. 1364. — Арк. 3.
- ²⁰¹ Висловлюю подяку за наданий документ к.і.н., старшому науковому співробітнику Інституту історії України НАН України Тетяні Пастушенко.
- ²⁰² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 22. — Спр. 1364. — Арк. 4-6.
- ²⁰³ Рубцов Ю. В. Кому отбывать срок до ордена, ну а кому — до «вышки» [Электронный ресурс] / Ю. В. Рубцов // Независимая газета, 28 апреля 2006 г. — Режим доступа : http://nvo.ng.ru/history/2006-04-28/6_shtrafbat.html

- 204 ДА Київської області. — Ф. П-4. — Оп. 1. — Спр. 368. — Арк. 5.
- 205 Там само. — Арк. 6.
- 206 Архівний фонд Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». — Фондова колекція рукописних матеріалів. — Шифр «Архів», інв. № 123/6. — Арк. 1-2.
- 207 Висловлюю подяку за наданий документ к.і.н., старшому науковому співробітнику Інституту історії держави Комітету науки Міністерства освіти і науки Республіки Казахстан Канату Єнсенову.
- 208 Центральный государственный архив Республики Казахстан. — Ф. 2368. — Оп. 1. — Д. 248. —Л. 9.
- 209 Рубцов Ю. В. Кому отбывать срок до ордена, ну а кому — до «вышки» [Электронный ресурс] / Ю. В. Рубцов // Независимая газета, 28 апреля 2006 г. — Режим доступа : http://nvo.ng.ru/history/2006-04-28/6_shtrafbat.html
- 210 ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 22. — Спр. 1364. — Арк. 3.
- 211 Нині Черкаська область.
- 212 Висловлюю вдячність за наданий документ к.і.н., науковому співробітнику Інституту історії України НАН України Марині Лободі.
- 213 Лист колишнього радянського військовополоненого А. А. Кеца, 1922 р.н., надісланий оргкомітету проекту Інституту історії України НАН України «Спогади радянських військовослужбовців». Електронна копія // Особистий архів І.А. Капаса.
- 214 ДА Київської області. — Ф. П-4. — Оп. 1. — Спр. 35. — Арк. 61.
- 215 Нині Рівненська область.
- 216 Нині Тернопільська область.
- 217 ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 16. — Спр. 53. — Арк. 67.
- 218 ЦДАГО України. — Ф. 166. — Оп. 2. — Спр. 624. — Арк. 8.
- 219 Городецький В. «Юрій Збанацький : «Не минула гірка доля й мене, хоч і не дійшло до тюрюги» [Електронний ресурс] / В. Городецький // Хрещатик : газета Київської міської ради. — 7 листопада 2001 року. — № 151. — Режим доступу : <http://www.kreschatic.kiev.ua/ua/1981/art/1663.html>
- 220 ДА Київської області. — Ф. П-4. — Оп. 1. — Спр. 35. — Арк. 40.
- 221 ЦДАГО України. — Ф. 260. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 5-10.
- 222 ЦДАГО України. — Ф. 260. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 10.
- 223 Там само. — Арк. 11.
- 224 Нині Переяслав-Хмельницький район.
- 225 ЦДАГО України. — Ф. 260. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 13.
- 226 ЦДАГО України. — Ф. 62. — Оп. 4. — Спр. 376. — Арк. 11.
- 227 ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 22. — Спр. 337. — Арк. 2.

- 228 ЦДАГО України. — Ф. 166. — Оп. 3. — Спр. 86. — Арк. 208.
- 229 ЦДАГО України. — Ф. 166. — Оп. 2. — Спр. 156. — Арк. 8.
- 230 Там само. — Арк. 9.
- 231 Там само.
- 232 ЦДАГО України. — Ф. 62. — Оп. 4. — Спр. 319. — Арк. 6–7.
- 233 *Лозицький В. С.* До питання про загальну чисельність партизанів УРСР у роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.) / В. С. Лозицький // Український історичний журнал. — 2011. — № 6. — С. 152–171. — С. 157.
- 234 ЦДАГО України. — Ф. 166. — Оп. 2. — Спр. 624. — Арк. 13.
- 235 ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 5782. — Арк. 10.
- 236 Советская Украина в годы Великой Отечественной войны, 1941–1945 : документы и материалы. В 3 т. Т. 1. Украинская ССР в первый период Великой Отечественной войны (22 июня 1941 г. — 18 ноября 1942 г.) / [сост. Д. Ф. Григорович, К. М. Архипенко, И. Я. Жученко и др.]. — К. : Наукова думка, 1980. — 518 с. — С. 451.
- 237 ГДА СБУ. — Ф. 5. — Спр. 43134. — Т. 1. — Арк. 34.
- 238 ДА Київської області. — Ф. П-4. — Оп. 1. — Спр. 247. — Арк. 89.
- 239 ГДА СБУ. — Ф. 6. — Спр. 20482. — Т. 6. — Арк. 350.
- 240 ЦДАГО України. — Ф. 166. — Оп. 3. — Спр. 88. — Арк. 61.
- 241 Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів України : В 2-х т. Т. 2 : 1941–1977 / [упоряд. Ю. В. Бабко, Ю. М. Бугаєвський, І. Л. Комарова та ін.]. — К. : Видавництво політичної літератури України, 1977. — 752 с. — С. 36.
- 242 Там само. — С. 36–37.
- 243 Там само. — С. 37.
- 244 Нині вул. Шовковична.
- 245 ЦДАГО України. — Довідкова картотека постанов ЦК КП(б)У, 1944–1954 рр.. — Арк. 258.
- 246 Там само. — Арк. 258.
- 247 ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 70. — Спр. 930. — Арк. 13.
- 248 Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів України : В 2-х т. Т. 2 : 1941–1977 / [упоряд. Ю. В. Бабко, Ю. М. Бугаєвський, І. Л. Комарова та ін.]. — К. : Видавництво політичної літератури України, 1977. — 752 с. — С. 38.
- 249 ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 22. — Спр. 332. — Арк. 60.
- 250 ЦДАГО України. — Ф. 130. — Оп. 1. — Спр. 548. — Арк. 115.
- 251 ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 22. — Спр. 334. — Арк. 68.
- 252 Висловлюю подяку за наданий документ директору Клубу-музею «Ветеран» Володимирі Балану (м. Канів).

- 253 Спогади ветерана Великої Вітчизняної війни, учасника партизанського руху в Канівському районі Черкаської області бійця-партизана 8-го партизанського з'єднання ім. Чапаєва Ядловського Володимира Павловича, 24.06.1924 р.н., записані директором Клубу-музею «Ветеран» В. О. Баланом протягом 7 зустрічей (червень–серпень 2011 р.). Електронна копія // Особистий архів І.А. Капаса.
- 254 ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 5782. — Арк. 100.
- 255 Запорізький архів. Народна війна. 1941–1944. Антифашистський рух Опору на території Запорізької області : збірник документів і матеріалів / [упоряд. В. О. Бондар, О. Г. Величко, І. В. Козлова]. — Запоріжжя : Прем'єр, 2005. — 560 с. — С. 102–104.
- 256 ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 22. — Спр. 329. — Арк. 6.
- 257 ДА Київської області. — Ф. П-4. — Оп. 1. — Спр. 361. — Арк. 1.
- 258 ЦДАГО України. — Ф. 62. — Оп. 4. — Спр. 319. — Арк. 6.
- 259 *Капась І. А.* Партизанське з'єднання № 8 імені Василя Чапаєва: невідомі аспекти організаційного становлення та розформування / І. А. Капась // *Сторінки воєнної історії України: зб. наук. статей.* — К. : Інститут історії України, 2011. — Вип. 14. — 228 с. — С. 91.
- 260 ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 22. — Спр. 1520. — Арк. 1.
- 261 ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 16. — Спр. 134. — Арк. 4.
- 262 Там само. — Арк. 3–6.
- 263 Там само. — Арк. 5.
- 264 Там само. — Арк. 6.
- 265 ДА Київської області. — Ф. П-4. — Оп. 5. — Спр. 29. — Арк. 26.
- 266 ЦДАГО України. — Ф. 260. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 46.
- 267 ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 70. — Спр. 919. — Арк. 4.
- 268 ЦДАГО України. — Ф. 260. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 5.
- 269 ЦДАГО України. — Ф. 166. — Оп. 3. — Спр. 86. — Арк. 184.
- 270 ЦДАГО України. — Ф. 260. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 43.
- 271 ДА Київської області. — Ф. П-4. — Оп. 5. — Спр. 29. — Арк. 5.
- 272 ЦДАГО України. — Ф. 62. — Оп. 1. — Спр. 759. — Арк. 4.
- 273 *Верхолетов А.* Переяславские партизаны / А. Верхолетов // *За честь Родины.* — 14 октября 1943 г. — № 250. — С. 4.
- 274 ЦДАГО України. — Ф. 260. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 22.
- 275 ДА Київської області. — Ф. П-4. — Оп. 1. — Спр. 35. — Арк. 38 зв.
- 276 ДА Київської області. — Ф. П-4. — Оп. 5. — Спр. 84. — Арк. 35.
- 277 Там само. — Арк. 4.
- 278 ЦДАГО України. — Ф. 166. — Оп. 2. — Спр. 624. — Арк. 17.
- 279 ГДА СБУ. — Ф. 6. — Спр. 32104-ФП. — Т. 3. — Арк. 607–608.
- 280 ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 5782. — Арк. 13.

- 281 ГДА СБУ. — Ф. 5. — Спр. 43134. — Т. 2. — Арк. 107.
- 282 Там само.
- 283 ДА Київської області. — Ф. П-4. — Оп. 5. — Спр. 29. — Арк. 14.
- 284 ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 5782. — Арк. 12.
- 285 Там само. — Арк. 107.
- 286 ЦДАГО України. — Ф. 62. — Оп. 1. — Спр. 252. — Арк. 5.
- 287 ДА Київської області. — Ф. П-4. — Оп. 1. — Спр. 63-а. — Арк. 5.
- 288 ГДА СБУ. — Ф. 60. — Спр. 83562. — Т. 1. — Арк. 106 зв.
- 289 ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 53. — Спр. 3586. — Арк. 145.
- 290 ДА Київської області. — Ф. П-4. — Оп. 1. — Спр. 270-а. — Арк. 114.
- 291 Там само. — Арк. 120–121.
- 292 ЦДАГО України. — Ф. 260. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 6.
- 293 ЦДАГО України. — Ф. 260. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 6.
- 294 ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 22. — Спр. 337. — Арк. 35.
- 295 ДА Київської області. — Ф. П-4. — Оп. 1. — Спр. 368. — Арк. 65.
- 296 ГДА СБУ. — Ф. 6. — Спр. 32104-ФП. — Т. 3. — Арк. 149.
- 297 ГДА СБУ. — Ф. 60. — Спр. 99607. — Т. 2. — Арк. 47.
- 298 ГДА СБУ. — Ф. 5. — Спр. 43134. — Т. 2. — Арк. 34.
- 299 *Клоков В. И.* О стратегии и тактике советских партизан в борьбе против фашистских оккупантов на Украине (1941–1944) / В. И. Клоков. — К., 1994. — 75 с. — С. 24–25.
- 300 *Ревегук В. Я.* Полтавщина в роки другої світової війни (1939–1945) / В. Я. Ревегук. — Полтава, 2004. — 288 с. — С. 190.
- 301 ДА Київської області. — Ф. П-4. — Оп. 1. — Спр. 259. — Арк. 1.
- 302 ЦДАГО України. — Ф. 260. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 43.
- 303 ЦДАГО України. — Ф. 260. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 11.
- 304 ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 22. — Спр. 334. — Арк. 180.
- 305 М. Бондаренко — начальник УНКДБ по Київській області.
- 306 ДА Київської області. — Ф. П-4. — Оп. 1. — Спр. 270-а. — Арк. 120–121.
- 307 ЦДАГО України. — Ф. 62. — Оп. 1. — Спр. 759. — Арк. 10.
- 308 ДА Київської області. — Ф. П-4. — Оп. 1. — Спр. 249. — Арк. 1.
- 309 Там само. — Арк. 4.
- 310 Там само. — Арк. 5.
- 311 ЦДАГО України. — Ф. 62. — Оп. 7. — Спр. 106. — Арк. 2.
- 312 Інтерв'ю з О.М. Школенком, 1923 р.н. записане І. А. Капасем 30 червня 2011 р. Електронна копія // Особистий архів І.А. Капаса.
- 313 ЦДАГО України. — Ф. 130. — Оп. 1. — Спр. 546. — Арк. 6.
- 314 ДА Київської області. — Ф. П-4. — Оп. 5. — Спр. 29. — Арк. 51.
- 315 ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 463. — Арк. 16 зв.
- 316 ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 22. — Спр. 391 — Арк. 134.

- ³¹⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 70. — Спр. 930. — Арк. 14.
- ³¹⁸ ДА Київської області. — Ф. П-4. — Оп. 1. — Спр. 368. — Арк. 106.
- ³¹⁹ ЦДАГО України. — Ф. 62. — Оп. 1. — Спр. 138. — Арк. 24.
- ³²⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 22. — Спр. 4572. — Арк. 1.
- ³²¹ *Лозицький В. С.* До питання про загальну чисельність партизанів УРСР у роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.) / В. С. Лозицький // Український історичний журнал. — 2011. — № 6. — С. 152–171. — С. 153.
- ³²² *Коваль М. В.* Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.) / М. В. Коваль. — К. : Видавничий дім «Альтернативи», 1999. — 336 с. — С. 268.
- ³²³ *Лозицький В. С.* До питання про загальну чисельність партизанів УРСР у роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.) / В. С. Лозицький // Український історичний журнал. — 2011. — № 6. — С. 152–171. — С. 158.
- ³²⁴ Русский архив : Великая Отечественная. Т. 20 (9). Партизанское движение в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. : док. и материалы / [сост. : Князьков А. С. и др.] — М. : ТЕРРА, 1999. — 672 с. — С. 20.
- ³²⁵ Там само. — С. 25.
- ³²⁶ Там само.
- ³²⁷ Там само. — С. 113–114.
- ³²⁸ ГДА СБУ. — Ф. 60. — Спр. 83563. — Т. 15. — Арк. 49.
- ³²⁹ Там само. — Арк. 48.
- ³³⁰ *Коровин В. В.* Организация сопротивления в тылу немецко-фашистских войск на территории областей Центрального Черноземья в годы Великой Отечественной войны [Электронный ресурс] : автореферат ... док. ист. наук : 07.00.02 / Коровин Владимир Викторович; Курск. — 2008. — Режим доступа : <http://www.dissers.ru/avtoreferati-dissertatsii-istoriya/a522.php>
- ³³¹ ЦДАГО України. — Ф. 62. — Оп. 2. — Спр. 229. — Арк. 19.
- ³³² Там само. — Арк. 20.
- ³³³ Там само. — Арк. 22.
- ³³⁴ Там само. — Арк. 30.
- ³³⁵ Там само. — Арк. 31–35.
- ³³⁶ Русский архив : Великая Отечественная. Т. 20 (9). Партизанское движение в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. : док. и материалы / [сост. : Князьков А. С. и др.] — М. : ТЕРРА, 1999. — 672 с. — С. 284.
- ³³⁷ РГАСПИ. — Ф. 17. — Оп. 43. — Д. 2298. — Л. 30.

- 338 Справка бывшего начальника медицинского отдела УШПД, полковника медслужбы, заслуженного врача РСФСР М. М. Попова о главном партизанском госпитале № 6061 Украинской ССР, 1967 г. / РГВА, ф. 41102, оп. 2, д. 4, л. 4. Оригинал. Машинописный текст [Электронный ресурс] // Офіційний веб-портал Державної архівної служби України. — Режим доступу : <http://www.archives.gov.ua/Sections/Partizany-ruh/RGVA/index.php?62>
- 339 ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 16. — Спр. 54. — Арк. 84.
- 340 Русский архив : Великая Отечественная. Т. 20 (9). Партизанское движение в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. : док. и материалы / [сост. : Князьков А. С. и др.] — М. : ТЕРРА, 1999. — 672 с. — С. 25.
- 341 ГДА СБУ. — Ф. 60. — Спр. 83562. — Т. 6. — Арк. 103–103 зв.
- 342 ГДА СБУ. — Ф. 60. — Спр. 83505. — Т. 2. — Арк. 426.
- 343 ГДА СБУ. — Ф. 60. — Спр. 83563. — Т. 15. — Арк. 19, 21, 23.
- 344 ГДА СБУ. — Ф. 60. — Спр. 83505. — Т. 2. — Арк. 426.
- 345 Там само. — Арк. 440.
- 346 ГДА СБУ. — Ф. 60. — Спр. 83505. — Т. 1. — Арк. 314.
- 347 Там само. — Арк. 441.
- 348 Там само. — Арк. 314.
- 349 Там само. — Арк. 312.
- 350 ГДА СБУ. — Ф. 60. — Спр. 86699. — Т. 7. — Арк. 85.
- 351 ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 22. — Спр. 1364. — Арк. 27.
- 352 Русский архив : Великая Отечественная. Т. 20 (9). Партизанское движение в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. : док. и материалы / [сост. : Князьков А. С. и др.] — М. : ТЕРРА, 1999. — 672 с. — С. 476.
- 353 ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 22. — Спр. 228. — Арк. 65–68.
- 354 Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів України : В 2-х т. Т. 2 : 1941–1977 / [упоряд. Ю. В. Бабко, Ю. М. Бугаєвський, І. Л. Комарова та ін.]. — К. : Видавництво політичної літератури України, 1977. — 752 с. — С. 25.
- 355 Чайковський А. С. Невідома війна (Партизанський рух в Україні 1941–1944 рр. мовою документів, очима історика) / А. С. Чайковський. — К. : Україна, 1994. — 256 с. — С. 252
- 356 Капась І. Історична пам'ять про антинацистський рух Опору радянських партизан і підпільників Наддніпрянщини: генеза, механізми процесу / І. Капась // Краєзнавство. — 2011. — № 4. — С. 121–130. — С. 125.
- 357 ЦДАГО України. — Ф. 62. — Оп. 4. — Спр. 376. — Арк. 11.
- 358 ЦДАГО України. — Ф. 166. — Оп. 2. — Спр. 156. — Арк. 9.

- 359 ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 22. — Спр. 337. — Арк. 31.
- 360 ЦДАГО України. — Ф. 166. — Оп. 3. — Спр. 86. — Арк. 208.
- 361 ДА Київської області. — Ф. П-4. — Оп. 3. — Спр. 22. — Арк. 99.
- 362 Наградной лист И. К. Примака на орден Красного Знамени, 5 ноября 1943 г. / Центральный архив Министерства обороны Российской Федерации, ф. 33, оп. 686044, д. 1465, л. 101–102. Оригинал. Машинописный текст. [Электронный ресурс] // Электронный банк документов «Подвиг народа в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг.». — Режим доступа : <http://www.podvignaroda.mil.ru/filter/filterimage?path=VS/085/033-0686044-1465%2B004-1464/00000193.jpg&id=18946966&id=18946966&id1=0bbc80bba4e3866578112b746f153dc6>
- 363 ЦДАВО України. — Ф. 4620. — Оп. 3. — Спр. 87. — Арк. 3.
- 364 ЦДАГО України. — Ф. 62. — Оп. 1. — Спр. 1713. — Арк. 49 зв.
- 365 ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 22. — Спр. 337. — Арк. 3.
- 366 Русский архив : Великая Отечественная. Т. 20 (9). Партизанское движение в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. : док. и материалы / [сост. : Князьков А. С. и др.] — М. : ТЕРРА, 1999. — 672 с. — С. 478.
- 367 Хрущов М. С. Настало на нашій вулиці свято. Доповідь на урочисто-му засіданні партійних, радянських і громадських організацій м. Києва 14 жовтня 1944 р., присвяченому дню визволення Радянської України від німецьких загарбників / М. С. Хрущов. — К. : Українське державне видавництво. — 1944. — 18 с. — С. 11.
- 368 Чайковський А. С. Невідома війна (Партизанський рух в Україні 1941–1944 рр. мовою документів, очима історика) / А. С. Чайковський. — К. : Україна, 1994. — 256 с. — С. 252.
- 369 ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 70. — Спр. 875. — Арк. 17.
- 370 ЦДАГО України. — Ф. 260. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 46.
- 371 ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 22. — Спр. 334. — Арк. 103.
- 372 ДА Київської області. — Ф. П-4. — Оп. 3. — Спр. 22. — Арк. 29.
- 373 ДА Київської області. — Ф. П-4. — Оп. 1. — Спр. 249. — Арк. 133.
- 374 ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 70. — Спр. 170. — Арк. 17.
- 375 ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 70. — Спр. 919. — Арк. 11.
- 376 Там само. — Арк. 10.
- 377 Лист О. Рахманової до І. Капася від 18 травня 2016 р. Електронна копія // Особистий архів І. А. Капася.
- 378 ГДА СБУ. — Ф. 60. — Спр. 86699. — Т. 11. — Арк. 65.
- 379 Там само. — Арк. 62.
- 380 Там само. — Арк. 31.
- 381 ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 70. — Спр. 170. — Арк. 19.

- ³⁸² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 70. — Спр. 930. — Арк. 4.
- ³⁸³ ЦДАГО України. — Ф. 62. — Оп. 7. — Спр. 115. — Арк. 34.
- ³⁸⁴ Руденко Н. М. Діяльність Комісії з історії Вітчизняної війни АН УРСР по створенню документальної бази / Н. М. Руденко // Сторінки воєнної історії України : зб. наук. ст. — 1999. — Вип. 3. — Київ : Інститут історії України. — С. 29–42. — С. 38.
- ³⁸⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 22. — Спр. 4572. — Арк. 3.
- ³⁸⁶ Там само. — Арк. 67.
- ³⁸⁷ Створене в березні 1946 р. шляхом реорганізації Наркомату збройних сил СРСР.
- ³⁸⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 22. — Спр. 4573. — Арк. 2–3.
- ³⁸⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 22. — Спр. 65. — Арк. 9–11.
- ³⁹⁰ Сборник законов СССР и указов Президиума Верховного Совета СССР. 1938 г. — июль 1956 г / [ред. Мандельштам Ю. И.]. — Москва : Государственное издательство юридической литературы, 1956. — 500 с. — С. 300–301.
- ³⁹¹ Запись радиозфира программы «Документы прошлого» в студии «Радио Свобода» от 7 мая 2004 г. Редактор и ведущий Владимир Тольц, в гостях Александр Куприянов [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://archive.svoboda.org/programs/hd/2004/hd.050704.asp>
- ³⁹² Партизанська і підпільна боротьба в Україні (1941–1944) : Історія, люди, пам'ять / [В. О. Коньков, В. М. Сатурін, В. Ф. Римар та ін.]. — К. : Парламентське видавництво, 2011. — 496 с. — С. 136.
- ³⁹³ Там само. — С. 141.
- ³⁹⁴ Сталин И. В. О Великой Отечественной войне Советского Союза / И. В. Сталин. — М. : ОГИЗ «Государственное издательство политической литературы», 1947. — 207 с.
- ³⁹⁵ В помощь изучающим книгу И. В. Сталина «О Великой Отечественной войне Советского Союза». Выпуск 1 (к теме: «Выступление по радио Председателя Государственного Комитета Обороны И.В. Сталина 3 июля 1941 г.»). — Б. м. : Государственное издательство Карело-Финской ССР, 1943. — 58 с.
- ³⁹⁶ РГАСПИ. — Ф. 17. — Оп. 43. — Д. 2298. — Л. 30.
- ³⁹⁷ Там само. — Л. 30.
- ³⁹⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 70. — Спр. 169. — Арк. 24.
- ³⁹⁹ Там само. — Арк. 32.
- ⁴⁰⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 70. — Спр. 68. — Арк. 69.
- ⁴⁰¹ ЦДАГО України. — Ф. 166. — Оп. 2. — Спр. 624. — Арк. 1.
- ⁴⁰² ДА Київської області. — Ф. П-4. — Оп. 5. — Спр. 31. — Арк. 34.

- ⁴⁰³ Герої партизанської боротьби на Україні : зб. нарисів / [під заг. ред. В. В. Руднева]. — Кн. 1. — К. : Укрполітвидав, 1948. — 311 с.
- ⁴⁰⁴ ЦДАГО України. — Ф. 166. — Оп. 2. — Спр. 624. — Арк. 4.
- ⁴⁰⁵ ЦДАГО України. — Ф. 166. — Оп. 2. — Спр. 355. — Арк. 1.
- ⁴⁰⁶ ЦДАГО України. — Ф. 166. — Оп. 2. — Спр. 624. — Арк. 2.
- ⁴⁰⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 70. — Спр. 1154. — Арк. 17.
- ⁴⁰⁸ ЦДАГО України. — Ф. 166. — Оп. 2. — Спр. 613. — Арк. 9.
- ⁴⁰⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 70. — Спр. 1154. — Арк. 1.
- ⁴¹⁰ ЦДАГО України. — Ф. 166. — Оп. 2. — Спр. 624. — Арк. 2.
- ⁴¹¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 70. — Спр. 1154. — Арк. 11.
- ⁴¹² Там само. — Арк. 14.
- ⁴¹³ Там само. — Арк. 15.
- ⁴¹⁴ Там само. — Арк. 16.
- ⁴¹⁵ ЦДАГО України. — Ф. 166. — Оп. 2. — Спр. 355. — Арк. 1
- ⁴¹⁶ ЦДАГО України. — Ф. 166. — Оп. 2. — Спр. 613. — Арк. 1.
- ⁴¹⁷ Там само. — Арк. 300.
- ⁴¹⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 70. — Спр. 949. — Арк. 6.
- ⁴¹⁹ «Знання» : традиції і сучасність (1948–2003) / [голова ред. кол. В. Г. Кремень та ін.]. — К. : Український центр духовної культури, 2003. — 308 с.
- ⁴²⁰ Кузовков Г. В. Партизанський рух на Україні в період Великої Вітчизняної війни : стенограма публічної лекції / Г. В. Кузовков. — К., 1951. — 36 с.; Шеремет М. С. В партизанських загонах / М. С. Шеремет. — К. : Українське видавництво політичної літератури, 1947. — 162 с.
- ⁴²¹ ГДА СБУ. — Ф. 60. — Спр. 83502. — Т. 2. — Арк. 122.
- ⁴²² Тронько П. Т. Увічнена історія України / П. Т. Тронько, В. А. Войналович; Інститут історії України АН України. — Київ : Наукова думка, 1992. — 275 с. — С. 123.
- ⁴²³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 70. — Спр. 171. — Арк. 1.
- ⁴²⁴ Там само. — Арк. 93.
- ⁴²⁵ Там само. — Арк. 3.
- ⁴²⁶ Музей війни народної : збірник наук. статей / [упоряд. В. О. Жуковський, М. В. Коваль, Л. В. Легасова та ін.]. — Київ, 1999. — 60 с. — С. 53.
- ⁴²⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 449. — Арк. 2.
- ⁴²⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 70. — Спр. 170. — Арк. 8.
- ⁴²⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 70. — Спр. 411. — Арк. 123.
- ⁴³⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 70. — Спр. 170. — Арк. 3.
- ⁴³¹ Нині вул. Володимирська.
- ⁴³² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 22. — Спр. 1621. — Арк. 1.
- ⁴³³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 70. — Спр. 171. — Арк. 90.

- 434 ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 70. — Спр. 169. — Арк. 2.
- 435 ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 70. — Спр. 171. — Арк. 100.
- 436 Нині вул. Грушевського.
- 437 Там само. — Арк. 18.
- 438 ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 70. — Спр. 169. — Арк. 3.
- 439 ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 70. — Спр. 411. — Арк. 70.
- 440 ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 70. — Спр. 169. — Арк. 4.
- 441 ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 70. — Спр. 411. — Арк. 13.
- 442 ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 70. — Спр. 894. — Арк. 52.
- 443 РГАСПИ. — Ф. 625. — Оп. 1. — Д. 18. — Л. 48.
- 444 ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 70. — Спр. 894. — Арк. 52.
- 445 Історія музею [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років». — Режим доступу : <http://www.warmuseum.kiev.ua/ukr/history.shtml>
- 446 ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 70. — Спр. 169.
- 447 Кузовков Г. Республіканська виставка «Партизани України в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників» : Довідник / Г. Кузовков, І. Дуб. — К. : Політвидав України, 1947. — 94 с. — С. 6.
- 448 ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 70. — Спр. 171. — Арк. 93.
- 449 Кузовков Г. Республіканська виставка «Партизани України в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників» : Довідник / Г. Кузовков, І. Дуб. — К. : Політвидав України, 1947. — 94 с. — С. 11.
- 450 Там само. — С. 14.
- 451 Там само. — С. 17.
- 452 Там само. — С. 19.
- 453 Там само. — С. 26.
- 454 Там само. — С. 32.
- 455 Там само. — С. 40.
- 456 Там само. — С. 47.
- 457 ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 70. — Спр. 894. — Арк. 81.
- 458 ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 70. — Спр. 169. — Арк. 15.
- 459 Кузовков Г. Республіканська виставка «Партизани України в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників» : Довідник / Г. Кузовков, І. Дуб. — К. : Політвидав України, 1947. — 94 с. — С. 74.
- 460 ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 70. — Спр. 169. — Арк. 5.
- 461 ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 70. — Спр. 894. — Арк. 73.
- 462 Історія музею [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної

війни 1941–1945 років». — Режим доступу : <http://www.warmuseum.kiev.ua/ukr/history.shtml>

- ⁴⁶³ *Тронько П. Т.* Увічнена історія України / П. Т. Тронько, В. А. Войналович; Інститут історії України АН України. — Київ : Наукова думка, 1992. — 275 с. — С. 137.
- ⁴⁶⁴ *Денисенко Г. Г.* Воєнна історія України в контексті дослідження і збереження культурної спадщини / [відп. ред. В. Горбик]. — К. : Інститут історії України, 2011. — 289 с. — С. 220.
- ⁴⁶⁵ *Тронько П. Т.* Увічнена історія України / П. Т. Тронько, В. А. Войналович; Інститут історії України АН України. — Київ : Наукова думка, 1992. — 275 с. — С. 139.
- ⁴⁶⁶ Нині Національний музей історії України.
- ⁴⁶⁷ Підкреслено олівцем.
- ⁴⁶⁸ Підкреслено олівцем.
- ⁴⁶⁹ Вірогідно, друкарська помилка. Правильно: с. Жовнине.
- ⁴⁷⁰ Лист зареєстровано в Особливому секторі ЦК КП(б)У, № 00541 від 3 травня 1943 р. та має наступні написи у лівому кутку документу: 1. «Н. Хрущев За создание музея П. Гапочки 28.4.[19]43 [г.]». 2. «Тов. Литвину. Дайте проэкт решение ЦК КП(б)У по этому вопросу. Предварительно договорись о выделении нам места в историческом музее СССР. К этому делу надо привлечь тов. Довженко. 3.5.[19]45 [г.]. Підпис».
- ⁴⁷¹ Один з підписів належить А. Зленку.
- ⁴⁷² Відомості про те, що документ було затверджено відсутні.
- ⁴⁷³ Підпис І. Слинька
- ⁴⁷⁴ Напис в лівому кутку зеленою ручкою «В дело[.] Докладные записки[.] 28.6.[19]45 г. (Підпис) І. Слинько».
- ⁴⁷⁵ Написи, що виділені курсивом, написані від руки.

Перелік умовних скорочень

- БРСР** — Білоруська Радянська Соціалістична Республіка
ВКП(б) — Всесоюзна комуністична партія (більшовиків)
ДА Київської області — Державний архів Київської області
ДКО — Державний комітет оборони
КП(б)У, компартія — Комуністична партія (більшовиків) України
крб. — карбованець
ЛКСМУ — Ленінська комуністична спілка молоді України
м. — місто
Міськком — міський комітет
НАН України — Національна академія наук України
НКВС — Народний комісаріат внутрішніх справ
НКДБ — Народний комісаріат державної безпеки
НКО — Народний комісаріат оборони
Обком — обласний комітет
обл. — область
Оп. — опис
Опергрупа — оперативна група
ОУН(б) — Організація українських націоналістів (бандерівців)
ОУН(м) — Організація українських націоналістів (мельниківців)
Партосередки — партійні осередки
Райком — районний комітет
РВК — районний військовий комісаріат
РГАСПИ — Российский государственный архив социально-политической истории
р-н. — район
РНК — Рада народних комісарів
РРСФР — Російська Радянська Соціалістична Федеративна Республіка
РСЧА — Робітничо-селянська Червона армія
с. — село

СД — нацистська секретна служба безпеки (нім. Sicherheitsdienst Reichsführer-SS (SD))

Спр. — справа

СРСР — Союз Радянських Соціалістичних Республік

УНКВС — Управління Народного комісаріату внутрішніх справ

УПА — Українська повстанська армія

УРСР — Українська Радянська Соціалістична Республіка

УШПР — Український штаб партизанського руху

Ф. — фонд

ЦДАВО України — Центральний державний архів вищих органів влади та управління України

ЦДАГО України — Центральний державний архів громадських об'єднань України

ЦДКФФФ України ім. Г. С. Пшеничного — Центральний державний кінофотофоноархів України імені Г. С. Пшеничного

ЦК — Центральний комітет

ЦШПР — Центральний штаб партизанського руху

ШОП — Школа особливого призначення

Джерела та література

Архівні матеріали

Научный архив Института российской истории Российской Академии Наук, г. Москва, Российская Федерация

Ф. 2 — Комиссия по истории Великой Отечественной войны АН СССР

Российский государственный архив социально-политической истории, г. Москва, Российская Федерация

Ф. 17 — Центральный Комитет КПСС, 1898, 1903–1991 гг.

Ф. 625 — Пономаренко Пантелеймон Кондратьевич (1902–1984), 1946–1981 гг.

Центральный государственный архив Республики Казахстан, г. Алматы, Республика Казахстан

Ф. 2368 — Касым Кайсенов (1918–2006)

Архівний фонд Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав», м. Переяслав-Хмельницький Київська область

Фондова колекція рукописних матеріалів

Галузевий державний архів Служби безпеки України, м. Київ

Ф. 3 — 5-те Управління МДБ–КДБ УРСР, 1935–1959 рр.

Ф. 5 — Кримінальні справи на не реабілітованих осіб, 1919–1991 рр.

Ф. 6 — Кримінальні справи на реабілітованих осіб, 1919–1991 рр.

Ф. 13 — Колекція друкованих видань КДБ УРСР, 1920–1992 рр.

Ф. 16 — Секретаріат ГПУ–КДБ УРСР, 1930–1991 рр.

Ф. 60 — Особові та робочі справи агентів КДБ УРСР

Державний архів Київської області, м. Київ

Ф. П-4 — Документальні матеріали про підпільно-партизанську діяльність у період тимчасової окупації м. Києва і області

Особистий архів Івана Капаса

*Центральний державний архів вищих органів
влади та управління України, м. Київ*

Ф. 3833 — Краєвий провід Організації українських націоналістів на Західноукраїнських землях, 1929–1947 рр.

Ф. 4620 — Колекція документів з історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.

*Центральний державний архів громадських
об'єднань України, м. Київ*

Ф. 1 — Центральний Комітет Комуністичної партії України, 1917–1991 рр.

Ф. 57 — Колекція документів з історії Комуністичної партії України, 1870–1966 рр.

Ф. 62 — Український штаб партизанського руху, 1942–1946 рр.

Ф. 66 — З'єднання Українських кавалерійських партизанських загонів, 1942–1945 рр.

Ф. 77 — Київське партизанське з'єднання ім. Хрущова (командир І. О. Хитриченко), 1942–1946 рр.

Ф. 130 — Партизанські загоны Радянської України періоду Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років, 1941–1972 рр.

Ф. 166 — Комісія з історії Великої Вітчизняної війни при Академії наук УРСР, 1941–1950 рр.

Ф. 260 — Партизанське з'єднання № 8 ім. Чапаєва (командири І. Примак, О. Тканко), 1943–1944 рр.

Фонд тимчасового зберігання особистих документів А. В. Кентія в ЦДАГО України

Довідкова картотека постанов ЦК КП(б)У, 1944–1954 рр.

Іван Примак — командир партизанського з'єднання № 8 ім. Чапаєва, не пізніше 1944 р.

Омелян Ломако — комісар партизанського з'єднання № 8 ім. Чапаєва, не пізніше 1945 р.

Олександр Тканко — командир організаційно-диверсійної групи Представництва УШПР при Військовій раді Південно-Західного фронту, 1943 р.

Роберт Клейн — учасник групи О. Тканка (у вересні 1943 р.), не пізніше 1945 р.

Федір Демченко —
командир партизанського загону
(літо — осінь 1941 р.), учасник
Кагарлицької підпільної організації
(1942 р. — січень 1943 р.), 1945 р.

Іван Хитриченко — командир
Київського партизанського з'єднання
ім. Хрущова, 1938 р.

Начальник 4-го відділу НКВС УРСР Т. Строгач з особовим складом
партизанських полків перед їх відправкою до німецького тилу,
м. Київ, серпень 1941 р.

Завантаження ешелону з учасниками партизанських полків НКВС УРСР,
м. Київ, серпень 1941 р.

Особовий склад одного з партизанських полків НКВС
в очікуванні відправки в тил противника, м. Київ, серпень 1941 р.

Партизанки та партизани одного з батальйонів
перед відправкою до німецького тилу, м. Київ, серпень 1941 р.

Т. Строкач проводжає партизанів, м. Київ, серпень 1941 р.

Харківський партизанський загін (командир Горбатенко)
перед виходом до німецького тилу, 1941 р.

Гриднєв, Шаригін, Гортельченко,
Киколютін — партизани харківського
загону, колишні учасники
громадянської війни, 1941 р.

Василь Клопов — на початку війни
військовослужбовець Червоної армії,
згодом, партизан з'єднання № 8
ім. Чапаєва, 1941 р.

Партизанки загону ім. Будонного (командир І. Копьонкін), квітень 1942 р.

Штаб Путивльського об'єднаного партизанського загону під час обговорення подальшої роботи, Брянський ліс, РРСФР, травень 1942 р.

Диверсанти-випускники Школи особливого призначення (ШОП) при УШПР (м. Саратов, РРСФР), які діяли у складі групи під командуванням В. Храпка, 1942 р.

Партизани закладають міну під залізничний міст, серпень 1942 р.

Група високопосадовців Української РСР, відповідальних за партизанську боротьбу в окупованій Україні, на аеродромі перед вильотом у тил противника. Зліва направо: Д. Коротченко, М. Гречуха, Л. Корнієць, Т. Строкач, м. Москва, РРФСР 18 квітня 1943 р.

Члени нелегального ЦК КП(б)У після одного із засідань. На передньому плані (зліва направо) Д. Коротченко (третій), С. Ковпак (стоїть на колоді), Т. Строкач, В. Дружинін, О. Федоров, С. Руднев, х. Дубницький, Поліська область, Білоруська РСР, червень 1943 р.

Начальник УШПР Т. Строкач з Г. Покровським (праворуч) та І. Чепурним у Київському партизанському з'єднанні ім. Хрущова, червень 1943 р.

Олена Убийвовк — активна учасниця стихійної підпільної групи у м. Полтава, не пізніше 1942 р.

Нарада агітаторів у Житомирському партизанському з'єднанні (командир О. Сабуров). Виступає комісар з'єднання З. Богатир, Ровенська область, червень 1943 р.

Партизанський загін ім. Ворошилова Ровенського з'єднання
(командир В. Бегма), вишикуваний для отримання нагород, с. Сварицевичі,
Ровенська область, червень 1943 р.

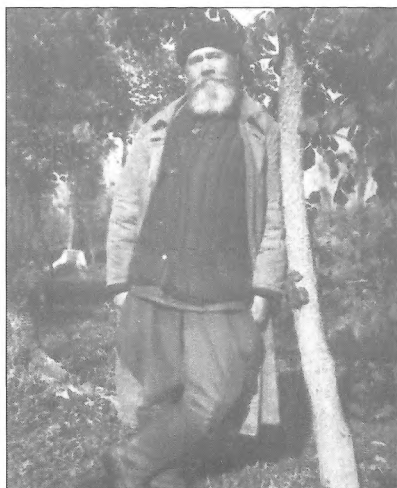
Т. Строчак вручає нагороду бійцю Сумського партизанського з'єднання
(командир С. Ковпак), 1943 р.

Начальник УШПР Т. Строкач нагороджує А. Білопольського, учасника Ровенського партизанського з'єднання № 2 «За Батьківщину» (командир І. Федоров), червень 1943 р.

Бійці Житомирського партизанського з'єднання (командир О. Сабуров) розпаковують вантаж, що прибув з радянського тилу, х. Дубницький, Поліська область, Білоруська РСР, червень 1943 р.

В'ячеслав Іванов — керівник прорадянського підпілля у с. Хоцьках на Київщині, не пізніше 1943 р.

Заступник начальника УШПР І. Старінов (другий ліворуч) пояснює бійцям Житомирського партизанського з'єднання будову нових мін, червень 1943 р.

Курсанти-радисти ШОП при УШПР на заняттях з радіосправи, с. Докторовка, Саратовська область, РРСФР, не пізніше 1943 р.

Д. Коротченко та Т. Строкач серед комскладу Житомирського партизанського з'єднання ім. Щорса (командир С. Маліков). Другий ряд (крайній зліва): Ареф'єв. Третій ряд (другий зліва): Мартинов, С. Маліков (третій), Г. Бугаєнко (шостий), І. Дубробін (сьомий), червень 1943 р.

Командний склад Ровенського партизанського з'єднання ім. Щорса (командир М. Таратуто). У центрі: командир М. Таратуто і комісар М. Бугров. Зліва від М. Таратути В. Таратуга, Л. Светельський, 1943 р.

Комісар Сумського партизанського з'єднання С. Руднев, секретар парторганізації Я. Панін та заступник командира з розвідки П. Вершигора слухають донесення розвідника Краєвціна, лютий 1943 р.

Бійці Сумського партизанського з'єднання переправляються через р. Прип'ять, квітень 1943 р.

Комісар Сумського партизанського з'єднання С. Руднев з групою бійців на вогневій позиції під час операції на р. Прип'ять, квітень 1943 р.

Кухня Сумського партизанського з'єднання. Ровенська область, 1943 р.

Автоматники загону ім. Молотова Житомирського партизанського з'єднання ім. Щорса (командир С. Маліков) в строю, 1943–1944 рр.

Т. Строкач виступає перед партизанами загону ім. Кірова Тернопільського з'єднання ім. Хрущова (командир І. Шитов), 1943 р.

Боець з'єднання Українських кавалерійських партизанських загонів (командир М. Наумов) на відпочинку після бою, не пізніше 1944 р.

Мітинг у Сумському партизанському з'єднанні, присвячений виходу в Карпатський рейд, Поліська область, Білоруська РСР, червень 1943 р.

Бійці Сумського партизанського з'єднання готуються в дорозі, 1943 р.

Кролевецький загін Сумського партизанського з'єднання перед виходом у Карпатський рейд. Попереду командир загону П. Брайко, 1943 р.

Бійці Сумського партизанського з'єднання проходять через населений пункт під час Карпатського рейду, Західна Україна, 1943 р.

Партизани-ковпаківці під час Карпатського рейду в передмісті смт. Солотвино, Станіславська область, 1943 р.

Бійці Сумського партизанського з'єднання на перепочинку під час Карпатського рейду, 1943 р.

О. Сабуров серед жителів с. Забродів, Харківська область, літо 1943 р.

Комісар партизанського загону ім. Молотова Житомирської дивізії ім. Щорса С. Набока передає бійцям кулемет П. Маленникова — кращого кулеметника, загиблого в бою за Журчинський міст, серпень 1943 р.

Група бійців Васильківського партизанського загону (командир А. Грисюк) у Мотовилівському лісі (урочище Вовчий яр). У центрі (лежить) Д. Сумарков, Київська область, 1943 р.

Міст через р. Горинь, підірваний бійцями Кам'янець-Подільського партизанського з'єднання ім. Михайлова, не пізніше 1944 р.

Партизани-підрильники Чернігівсько-Волинського з'єднання знищують проводи телефонного зв'язку противника, 1943 р.

Третя рота Путивльського загону Сумського партизанського з'єднання просувається уздовж залізниці під час Карпатського рейду, 1943 р.

Бійці 1-ої Української партизанської дивізії ім. Ковпака, 1944 р.

Гарматний розрахунок бійця Чернігово-Волинського партизанського з'єднання Ф. Тимофєєва веде вогонь по противнику, 1943 р.

Мінометний розрахунок бійця Волинського партизанського з'єднання ім. Леніна А. Юферова, не пізніше 1944 р.

Партизани Великополовецького загону крокують площею Б. Хмельницького після розформування, м. Київ, листопад 1943 р.

Бійці Житомирського партизанського з'єднання входять до звільненого ними м. Овруча, Житомирська область, 17 листопада 1943 р.

Васильківський партизанський загін перед з'єднанням з Червоною армією, Київська область, 15 листопада 1943 р.

Полтавське партизанське з'єднання ім. Молотова (командир М. Салай) після виходу до радянського тилу, Волинська область, квітень 1944 р.

Г. Доронівська та А. Семенова — радистки Вінницького партизанського з'єднання (командир Я. Мельник) за роботою, не пізніше 1944 р.

Одеські партизани виходять з катакомб після звільнення міста Червоною армією, квітень 1944 р.

Група партизанів–угорців Чернігівсько-Волинського з'єднання
(командир О. Федоров), не пізніше 1944 р.

Група партизанів–югославів Житомирського з'єднання,
не пізніше 1944 р.

Урочистості у Полтавському партизанському з'єднанні ім. Молотова з нагоди Дня міжнародної солідарності трудящих. Перша трійка (зліва направо): начштабу А. Алексеев, командир Д. Коротченко, комісар С. Бурим. с. Горно, Волинська область, травень 1944 р.

Командир Ровенського партизанського з'єднання В. Бегма з групою командного складу ровенських з'єднань спостерігає за пересуванням загонів. Праворуч — комісар Ровенського партизанського з'єднання № 2 «За Батьківщину» Л. Кизя, 16 травня 1944 р.

Віталій Голік — заступник комісара
Житомирського партизанського
з'єднання, 1943 р.

Одеські партизани після з'єднання
з Червоною армією, квітень 1944 р.

Ніна Созіна — автоматниця Сумського партизанського з'єднання, 1945 р.

Організаційно-диверсійна група УШПР при Військовій раді 3-го Українського фронту, (частково сформована з колишніх партизанів з'єднання № 8 ім. Чапаєва) перед вильотом на окуповану територію Західної України. Зліва направо: К. Кайсенов (перший), Г. Олексієнко (п'ятий), К. Спіжовий (останній), червень 1944 р.

Випускники ШОП при УШПР на аеродромі перед закиданням у тил противника. Зліва направо: Миронов, Тупиков, Бутрик, П. Виходець, Олійник, Кобелев, Троїцький, м. Рівне, літо 1944 р.

Т. Строкач з командним складом УШПР, не пізніше 1945

Група офіцерського складу ШОП при УШПР. У першому ряду (третій зліва): Петро Богомолів — начальник школи, Святошино (Київ), не пізніше 1945 р.

Центральний державний кінофотофоноархів
України імені Г. С. Пшеничного, м. Київ

Опубліковані документи

1941 год : Страна в огне. Историко-документальное издание. — Кн. 2 : Документы и материалы / [ред. кол. : А. А. Коваленя, В. А. Смолий, А. О. Чубарьян]. — М. : ОЛМА Медиа Групп, 2011. — 720 с.

Боевое братство народов СССР : Дружба и массовый героизм народов СССР в боях за Советскую Украину в Великой Отечественной войне. Документы и материалы / [сост. В. Н. Немятый (рук.) и др.]. — К. : Наукова думка, 1984. — 455 с.

Джерела до історії партизанського з'єднання ім. Ф. М. Михайлова. Збірник документів / [упоряд., передм., комент. В. Г. Берковського]. — Київ-Хмельницький: ПП Поліграфіст-2, 2015. — 440 с.

З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. Спецвипуск : «Оперативно-бойова діяльність підрозділів радянських спецслужб у роки боротьби з нацизмом» / [гол. ред. О. С. Рубльов]. — 2000. — № 1. — 260 с.

Запорізький архів. Народна війна. 1941–1944. Антифашистський рух Опору на території Запорізької області : збірник документів і матеріалів / [упоряд. В. О. Бондар, О. Г. Величко, І. В. Козлова]. — Запоріжжя : Прем'єр, 2005. — 560 с.

Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів України : В 2-х т. Т. 2 : 1941–1977 / [упоряд. Ю. В. Бабко, Ю. М. Бугаєвський, І. Л. Комарова та ін.]. — К. : Видавництво політичної літератури України, 1977. — 752 с.

Наградной лист И. К. Примака на орден Красного Знамени, 5 ноября 1943 г. / Центральный архив Министерства обороны Российской Федерации, ф. 33, оп. 686044, д. 1465, л. 101–102. Оригинал. Машинописный текст. [Электронный ресурс] // Электронный банк документов «Подвиг народа в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг.». — Режим доступа : <http://www.podvignaroda.mil.ru/filter/filterimage?path=VS/085/033-0686044-1465%2B004-1464/00000193.jpg&id=18946966&id=18946966&id1=0bbc80bba4e3866578112b746f153dc6>

- Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні : зб. док. і матеріалів / [упоряд. А. А. Батюк, І. Л. Бутич, П. М. Костриба та ін.]. — К. : Держполітвидав УРСР, 1963. — 488 с.
- Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне : сб. док. Т. 2, кн. 1. Начало : 22 июня — 31 августа 1941 года / [авт.-сост. : В. П. Ямпольский и др.]. — М. : Русь, 2000. — 699 с.
- Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне : сб. док. Т. 3, кн. 2. От обороны к наступлению: 1 июля — 31 декабря 1942 года / [авт.-сост. : В. П. Ямпольский и др.]. — М. : Русь, 2003. — 700 с.
- Партизанская война на Украине. Дневники командиров партизанских отрядов и соединений. 1941–1944 / [сост. В. Лозицкий, О. Бажан, С. Власенко, А. Кентий, Л. Легасова. — М. : Центрполиграф, 2010. — 688 с.
- Полтавщина у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу. 1941–1945. Збірник документів і матеріалів / [упоряд. Білоус М. В., Волошко Л. С., Дузь К. П., Ємець П. М. та ін.] — К. : Наукова думка, 1977. — 276 с.
- Репресивно-каральна система в Україні в 1917–1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. В 2-х кн. Кн. 2 / [упоряд. І. Г. Білас]. — К. : Либідь — Військо України. — 1994. — 686 с.
- Русский архив : Великая Отечественная. Т. 13 (2–2). Приказы народного комиссара обороны СССР 22.06.1941 г. — 1942 г. / [сост. : Барсуков А. И. и др.]. — М. : ТЕРРА, 1997. — 448 с.
- Русский архив : Великая Отечественная. Т. 20 (9). Партизанское движение в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. : док. и материалы / [сост. : Князьков А. С. и др.] — М. : ТЕРРА, 1999. — 672 с.
- Сборник законов СССР и указов Президиума Верховного Совета СССР. 1938 г. — июль 1956 г. / [ред. Мандельштам Ю. И.]. — Москва : Государственное издательство юридической литературы, 1956. — 500 с.
- Советская Украина в годы Великой Отечественной войны, 1941–1945 : документы и материалы. В 3 т. Т. 1. Украинская ССР в первый период Великой Отечественной войны (22 июня 1941 г. — 18 ноября 1942 г.) / [сост. Д. Ф. Григорович, К. М. Архипенко, И. Я. Жученко и др.]. — К. : Наукова думка, 1980. — 518 с.
- Советская Украина в годы Великой Отечественной войны, 1941–1945 : документы и материалы. В 3 т. Т. 2. Украинская ССР в период

коренного перелома в ході Великої Отчєвщинної війни (19 ноября 1942 г. — конець 1943 г.) / [сост. В. Н. Немятый, К. М. Архипенко, Н. А. Буцко и др.]. — К. : Наукова думка, 1980. — 510 с.

«...Создавать невыносимые условия для врага и всех его пособников...» : Красные партизаны Украины, 1941–1944 : малоизученные страницы истории. Документы и материалы / [авт.-сост. А. Гогун, А. Кентий]. — К. : Укр. изд. союз, 2004. — 430 с.

Сообщение начальника Центрального штаба партизанского движения Пономаренко П. К. Сталину И. В. «О состоянии партизанского движения на Украине на 01.03.1943 г.», 5 марта 1943 г. / РГАСПИ, ф. 69, оп. 1, д. 582, л. 1–5. Заверенная копия. Машинописный текст [Электронный ресурс] // Офіційний веб-портал Державної архівної служби України. — Режим доступу : <http://www.archives.gov.ua/Sections/Partizanyruh/RGASPI/index.php?4>

Справка бывшего начальника медицинского отдела УШПД, полковника медслужбы, заслуженного врача РСФСР М. М. Попова о главном партизанском госпитале № 6061 Украинской ССР, 1967 г. / РГВА, ф. 41102, оп. 2, д. 4, л. 4. Оригинал. Машинописный текст [Электронный ресурс] // Офіційний веб-портал Державної архівної служби України. — Режим доступу : <http://www.archives.gov.ua/Sections/Partizanyruh/RGVA/index.php?62>

Черкащина в період Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. : наук.-документ. вид. Зб. документів та матеріалів / [упоряд. П. М. Жук, П. П. Жук, С. І. Кононенко, С. І. Кривенко]. — Черкаси : Брама-ІСУ-ЕП, 2000. — 208 с.

Преса

Пропагандист и агитатор РККА (Москва)

Правда (Москва)

За честь Родины (Воронежский фронт)

Історіографія

Бедзик Д. І. Плем'я нескоримих : нариси про комсомольське підпілля на Україні в дні Великої Вітчизняної війни / Д. І. Бедзик. — К. : Державне видавництво дитячої та юнацької літератури України «Молодь», 1949. — 75 с.

Берковський В. «Йшли в ліси, партизани?»: рецензія на видання «Ковальчук С., Жоган Т. Йшли в Славутські ліси партизани. — К., 2006. — 304 с.» [Електронний ресурс] / В Берковський // Авторська сторінка В. Берковського на сайті «Славута». — Режим доступу : http://www.slavuta.km.ua/index.php3?context=info&lang=U&cont=k&id_s=405&id_w=2814&m%5B403%5D=1

Берковський В. Г. Радянський рух Опору на теренах Славутського району (1941–1944) : нове бачення / В. Г. Берковський // Історія України. Маловідомі імена. події, факти: зб. статей. — Київ, etc, 2004. — Вип. 28. — С. 55–64.

Боярский В. И. Партизанство вчера, сегодня, завтра. Историко-документальный очерк / В. И. Боярский. — М. : Издательский дом «Граница», 2003. — 448 с.

В помощь изучающим книгу И. В. Сталина «О Великой Отечественной войне Советского Союза». Выпуск 1 (к теме: «Выступление по радио Председателя Государственного Комитета Обороны И.В. Сталина 3 июля 1941 г.»). — Б. м. : Государственное издательство Карело-Финской ССР, 1943. — 58 с.

Веденеев Д. В. Украинский фронт в войнах спецслужб: Исторические очерки / Д. В. Веденеев. — К. : «К.И.С.», 2008. — 432 с.

Вронская Т. В. Особенности военного правосудия в первый период Великой Отечественной войны / Т. В. Вронская, А. Е. Лысенко // Новая и новейшая история. — 2011. — № 4. — С. 133–145.

Вронська Т. В. Наукове дослідження радянського руху Опору на окупованій території України / Т. В. Вронська // Архіви України. — 2011. — № 1. — С. 223–226.

Вронська Т. В. Система підготовки кадрів органів державної безпеки у роки Великої Вітчизняної війни / Т. В. Вронська, С. П. Ляковська // Краєзнавство. — 2013. — № 3. — С. 111–123.

Вронська Т. В. Специфічні форми і методи боротьби радянських партизанів на території окупованої України / Т. В. Вронська, О. Є. Лисенко // Сторінки воєнної історії України : зб. наук. ст. — К., 2010. — Вип. 13. — С. 185–201.

Вронська Т. В. Формування особового складу штрафних батальйонів і рот у Червоній армії періоду Великої Вітчизняної війни / Т. В. Вронська, О. Є. Лисенко // Український історичний журнал. — 2006. — № 3. — С. 137–150.

- Гайвас Я. Коли кінчалася епоха / Я. Гайвас. — Чикаго : Укр.-америк. видавнична спілка, 1964. — 143 с.
- Герої партизанської боротьби на Україні : зб. нарисів / [під заг. ред. В. В. Руднева]. — Кн. 1. — К. : Укрполітвидав, 1948. — 311 с.
- Гогун А. С. Сталинские коммандос. Украинские партизанские формирования. 1941-1944 / А. С. Гогун. — [2-е изд., испр. и доп.]. — М. : РОССПЭН, 2012. — 527 с.
- Городецький В. «Юрій Збанацький : «Не оминула гірка доля й мене, хоч і не дійшло до тюрюги» [Електронний ресурс] / В. Городецький // Хрещатик : газета Київської міської ради. — 7 листопада 2001 року. — № 151. — Режим доступу : <http://www.kreschatic.kiev.ua/ua/1981/art/1663.html>
- Гречуха С. Партизанський рух у Мошногір'ї. Міфи та реальність / С. Гречуха [Електронний ресурс] // Український національний захист. Громадський блог Миколи Бабича. — Режим доступу : <http://ukrnac zachist.sk.ua/?p=779>
- Григорович Д. Ф. Коммунистическая партия Украины в годы Великой Отечественной войны / Д. Ф. Григорович, В. А. Замлинский, В. Н. Немятей. — К. : Политиздат Украины, 1980. — 335 с.
- Гриф секретности снят. Потери Вооруженных Сил СССР в войнах, боевых действиях и военных конфликтах : Стат. исслед. / [ред. Г. Ф. Кривошеев]. — М. : Воениздат, 1993. — 415 с.
- Данилюк М. З. Огляд дисертацій, присвячених підпільній боротьбі і партизанському руху на Україні в роки Великої Української війни / М. З. Данилюк, Є. В. Сафонова, А. П. Черченко // Український історичний журнал. — 1958. — № 6. — С. 103-110.
- Денисенко Г. Увічнення партизанського руху в роки Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941-1945 рр. в пам'ятках / Г. Денисенко // Краєзнавство. — 2011. — № 4. — С. 136-142.
- Денисенко Г. Г. Военна історія України в контексті дослідження і збереження культурної спадщини / [відп. ред. В. Горбик]. — К. : Інститут історії України, 2011. — 289 с. — С. 220.
- Дерейко І. І. Локальний вимір партизансько-поліційного протистояння в Райхскомісаріаті «Україна»: еволюція сільських відділків поліції у 1941-1944 рр. / І. І. Дерейко // Сторінки воєнної історії України : зб. наук. ст. — К., 2012. — Вип. 15. — С. 86-97.
- Диксон Ч. О. Коммунистические партизанские действия / Ч. О. Диксон, О. Гейльбрунн / [сокр. пер. с англ. под ред. А. А. Прохорова]. — М. : Издательство иностранной литературы, 1957. — 291 с.

Дубина К. К. Варвари ХХ сторіччя / К. К. Дубина. — Саратов : Укрвидав при ЦК КП(б)У, 1942. — 16 с.

Енциклопедія українознавства : Словникова частина. Т. 8 / [ред. В. Кубійович]. — Париж — Нью-Йорк : Молоде життя, 1976. — 3200 с.

Жученко И. Я. Поднимая партизан в атаку: Партийное руководство деятельностью партизанских формирований Украины в годы Великой Отечественной войны / И. Я. Жученко, П. А. Савчук. — К. : Политиздат Украины, 1984. — 220 с.

Запись радиозаписи программы «Документы прошлого» в студии «Радио Свобода» от 7 мая 2004 г. Редактор и ведущий Владимир Тольц, в гостях Александр Куприянов [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://archive.svoboda.org/programs/hd/2004/hd.050704.asp>

Зенина А. Н. Боевое содружество советских партизан в годы Великой Отечественной войны 1941–1944 / А. Н. Зенина. — К. : Наукова думка, 1985. — 207 с.

Зинченко Ю. И. Боевое взаимодействие партизан с частями Красной Армии на Украине, 1941–1944 / Ю. И. Зинченко. — К. : Наук. думка, 1982. — 186 с.

Зленко А. Н. Большевицкое подполье в тылу немцев на Украине / А. Н. Зленко // Партийное строительство. — 1942. — № 7. — С. 35–37. «Знання» : традиції і сучасність (1948–2003) / [голова ред. кол. В. Г. Кремень та ін.]. — К. : Український центр духовної культури, 2003. — 308 с.

Історія міст і сіл Української РСР. Полтавська область / [гол. ред. кол. тому Буланій І. Т. (голова), Бардик Г. С. (заст.), Бевз О. А. та ін.]. — К. : Головна редакційна колегія української радянської енциклопедії АН УРСР, 1967. — 352 с.

Історія міст і сіл Української РСР. Черкаська область / [гол. ред. кол. тому Стешенко О. Л. (голова), Тканко О. В. (заст.), Горкун А. І. та ін.]. — К. : Головна редакційна колегія Української радянської енциклопедії АН УРСР, 1967. — 787 с.

Історія музею [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років». — Режим доступу : <http://www.warmuseum.kiev.ua/ukr/history.shtml>

- Калиновська Т. У 1943 році каральні органи питали в партизанів і підпільників, чому вони в тилу ворога... не носили партквитка біля серця / Т. Калиновська [Електронний ресурс] // Громадсько-політичне видання «Прес-Центр». — 27.10.2012 р. — Режим доступу : <http://pres-centr.ck.ua/print/news-30337.html>
- Капась І. Історична пам'ять про антинацистський рух Опору радянських партизан і підпільників Наддніпрянщини: генеза, механізми процесу / І. Капась // Краєзнавство. — 2011. — № 4. — С. 121–130.
- Капась І. Кривавий слід по обидва боки фронту [Електронний ресурс] / І. Капась, О. Гогун // Інформаційно-аналітичний тижневик «Дзеркало тижня. Україна». — 13 квітня 2012 р. — № 14. — Режим доступу : http://gazeta.dt.ua/SOCIETY/krivaviy_slid_po_obidva_boki_frontu.html
- Капась І. А. Партизанське з'єднання № 8 імені Василя Чапаєва: невідомі аспекти організаційного становлення та розформування / І. А. Капась // Сторінки воєнної історії України: зб. наук. статей. — К. : Інститут історії України, 2011. — Вип. 14. — 228 с. — С. 91.
- Кентій А. В. Війна без пощади і милосердя : Партизанський фронт у тилу вермахту в Україні (1941–1944) / А. В. Кентій, В. С. Лозицький. — К. : Генеза, 2005. — 408 с.
- Кентій А. В. Радянський рух Опору на окупованій території України / А. В. Кентій, В. С. Лозицький, М. А. Слободянюк. — К. : Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України, 2010. — 98 с.
- Кентій А. В. Радянські партизани 1941–1944 : світло й тіні / А. В. Кентій, В. С. Лозицький. — К. : Інститут української археографії та джерелознавства, 2010. — 80 с.
- Клоков В. Народна боротьба на Україні в роки Великої Вітчизняної війни / В. Клоков, І. Кулик, І. Слінько. — К. : Видавництво Академії наук Української РСР, 1957. — 220 с.
- Клоков В. И. Действия партизан на железнодорожных коммуникациях в тылу фашистских войск / В. И. Клоков. — К. : Наукова думка, 1984. — 168 с.
- Клоков В. И. О стратегии и тактике советских партизан в борьбе против фашистских оккупантов на Украине (1941–1944) / В. И. Клоков. — К., 1994. — 75 с.
- Коваль М. В. Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.) : спроба сучасного концептуального бачення / М. В. Коваль. — К., 1994. — 58 с.
- Коваль М. В. Борьба населения Украины против фашистского рабства / М. В. Коваль. — К. : Наукова думка, 1979. — 136 с.

- Коваль М. В.* Друга світова війна і Велика Вітчизняні війни та сьогодення : роздуми історика / М. В. Коваль // Український історичний журнал. — 1995. — № 3. — С. 3–22.
- Коваль М. В.* Друга світова війна і Україна (1939–1945 рр.) : історіософські нотатки / М. В. Коваль. — К., 1999. — 75 с.
- Коваль М. В.* Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.) / М. В. Коваль. — К. : Видавничий дім «Альтернативи», 1999. — 336 с.
- Коваль М. В.* Україна : 1941–1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії / М. В. Коваль. — К. : Вища школа, 1995. — 194 с.
- Коровин В. В.* Организация сопротивления в тылу немецко-фашистских войск на территории областей Центрального Черноземья в годы Великой Отечественной войны [Электронный ресурс] : автореферат ... док. ист. наук : 07.00.02 / Коровин Владимир Викторович; Курск. — 2008. — Режим доступа : <http://www.dissers.ru/avtoreferati-dissertatsii-istoriya/a522.php>
- Кузовков Г.* Республіканська виставка «Партизани України в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників» : Довідник / Г. Кузовков, І. Дуб. — К. : Політвидав України, 1947. — 94 с.
- Кузовков Г. В.* Партизанський рух на Україні в період Великої Вітчизняної війни : стенограма публічної лекції / Г. В. Кузовков. — К., 1951. — 36 с.
- Куманев Г. А.* Чекисты стояли насмерть / Г. А. Куманев, А. С. Чайковский. — К. : Политиздат Украины, 1986. — 236 с.
- Курас И. Ф.* Штаб непокоренных : (Украинский штаб партизанского движения в годы Великой Отечественной войны) / И. Ф. Курас, А. В. Кентий. — К. : Политиздат Украины, 1988. — 328 с.
- Кучер В. І.* Бойова діяльність антифашистського підпілля на Україні 1941–1944 / В. І. Кучер. — К. : Наукова думка, 1983. — 240 с.
- Кучер В. І.* Партизанські краї і зони на Україні в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1944) / В. І. Кучер. — К. : Наукова думка, 1974. — 144 с.
- Кучер В. І.* Україна 1941–1944 : трагедія народу за фасадом Священної війни / В. І. Кучер, О. В. Потильчак. — Київ — Біла Церква : ТОВ «Білоцерківдрук», 2011. — 368 с.
- Лисенко О. Є.* Деякі методологічні проблеми дослідження історії Другої світової війни / О. Є. Лисенко // Сторінки воєнної історії України: зб. наук. ст. — К. : Інститут історії України, 2011. — Вип. 12. — С. 7–18;
- Лисенко О. Є.* Джерелознавчі аспекти дослідження історії партизанського руху в Україні 1941–1944 рр. / О. Є. Лисенко // Спеціальні історичні

- дисципліни : питання теорії та методики. — Київ: Інститут історії України, 2001. — №7. — С. 79–93.
- Лозицький В. С. До питання про загальну чисельність партизанів УРСР у роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.) / В. С. Лозицький // Український історичний журнал. — 2011. — № 6. — С. 152–171.
- Мацько В. П. Кузьма Гриб : нарис життя і творчості / В. П. Мацько. — Хмельницький, 1995. — 38 с.
- Музей війни народної : збірник наук. статей / [упоряд. В. О. Жуковський, М. В. Коваль, Л. В. Легасова та ін.]. — Київ, 1999. — 60 с.
- Музей партизанской славы в Яремче : фоторассказ / [Я. Ю. Дацюк (фото) : М. Я. Музира (авт. текста)]. — К. : Мистецтво, 1980. — 23 с.
- Муковський І. Т. Звитяга і жертвність : українці на фронтах Другої світ. війни / [І. Т. Муковський, О. Є. Лисенко]. — К. : Пошук.-вид. агентство «Книга Пам'яті України», 1997. — 567 с.
- Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине, 1941–1944. В 2-х книгах. Кн. 1. Борьба в подполье / [В. Н. Немятый, Д. Ф. Григорович, В. А. Замлинский и др.]. — К. : Наукова думка, 1985. — 399 с.
- Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине, 1941–1944. В 2-х книгах. Кн. 2. Партизанская борьба / [Ю. В. Бабко, Д. Ф. Григорович, И. Я. Жученко и др.]. — К. : Наукова думка, 1985. — 431 с.
- Наумов М. І. Про деякі недоліки у висвітленні історії партизанського руху (лист до редакції) / М. І. Наумов // Український історичний журнал. — 1957. — № 2. — С. 149–153.
- Немятый В. Н. В борьбе за срыв грабительских планов фашистской Германии / В. Н. Немятый. — К. : Политиздат Украины, 1982. — 230 с.
- Памятник «Клятва» в Краснодаре : фоторассказ о памятнике героям молдогвардейцам в г. Краснодаре Ворошиловградской области / [авт.-сост. В. Н. Боровикова]. — К. : Мистецтво. — 90 с.
- Партизанська і підпільна боротьба в Україні (1941–1944) : Історія, люди, пам'ять / [В. О. Коньков, В. М. Сатурін, В. Ф. Римар та ін.]. — К. : Парламентське видавництво, 2011. — 496 с.
- Політична історія України : у 6 т. Т. 4 : Україна у Другій світовій війні (1939–1945) / [авт. В. І. Кучер, В. А. Гриневиц, В. С. Коваль]. — К. : Вид-во «Генеза», 2003. — 581 с.
- Поляков В. Е. Партизанское движение в Крыму 1941–1944 гг. / В. Е. Поляков. — Симферополь : ИТ «Ариал», 2003. — 488 с.

- Попов А. Ю. Диверсанти Сталина. Деятельность органов государственной безопасности СССР на оккупированной советской территории в годы Великой Отечественной войны / А. Ю. Попов. — Москва : Яуза, Эксмо, 2004. — 512 с.
- Реvegук В. Я. Полтавщина в роки другої світової війни (1939–1945) / В. Я. Реvegук. — Полтава, 2004. — 288 с.
- Рибченко Л. В. Радянські військові мобілізації 1943 року на території Лівобережної України : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Рибченко Людмила Вікторівна. — К., 2010. — 204 арк.
- Россия и СССР в войнах XX века : статистическое исследование / [Г. Ф. Кривошеев (руководитель), В. М. Андроников, П. Д. Буриков, В. В. Гуркин и др.]. — М. : Олма-Пресс, 2001. — 608 с.
- Рубцов Ю. В. Кому отбывать срок до ордена, ну а кому — до «вышки» [Электронный ресурс] / Ю. В. Рубцов // Независимая газета, 28 апреля 2006 г. — Режим доступа : http://nvo.ng.ru/history/2006-04-28/6_shtrafbat.html
- Руденко Н. М. Діяльність Комісії з історії Вітчизняної війни АН УРСР по створенню документальної бази / Н. М. Руденко // Сторінки воєнної історії України : зб. наук. ст. — 1999. — Вип. 3. — Київ : Інститут історії України. — С. 29–42.
- Савченко (Гордєєва) О. С. Молотарка : 20–40-і роки в Тальному і на Тальнівщині очима сучасниці / О. С. Савченко (Гордєєва). — Тальне : Видання В. О. Гордєєва, 2009. — 176 с.
- Семистяга В. Українське національне життя в шахтарському Краснодоні під час німецько-нацистської окупації краю (1942–1943 рр.) / В. Семистяга // Бахмутський шлях. — 2010. — № 1–2. — С. 114–121.
- Семистяга В. З історії школи особливого призначення Українського штабу партизанського руху / В. Семистяга // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — 1997. — № 1–2. — С. 384–390.
- Семистяга В. Ф. Антинацистське молодіжне підпілля «Молода гвардія» (м. Краснодон) та відображення його діяльності в новітній літературі (деякі аспекти історіографії проблеми) / В. Ф. Семистяга // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка: Історичні науки. — 2009. — № 21. — С. 94–105.
- Сербин Р. За яку спадщину? / Р. Сербин. — Київ, 2002. — 144 с.
- Слинько І. І. Підпілля і партизанський рух на Україні (на завершальному етапі визволення. 1944 р.) / І. І. Слинько. — К. : Наукова думка, 1970. — 173 с.

- Слободянюк М. А. Тематика дисертаційних досліджень з історії руху Опору в Україні 1949–2009 рр. / М. А. Слободянюк // Сторінки воєнної історії України : зб. наук. ст. — Київ : Інститут історії України, 2011. — Вип. 14. — С. 56–64.
- Сталин И. В. О Великой Отечественной войне Советского Союза / И. В. Сталин. — М. : ОГИЗ «Государственное издательство политической литературы», 1947. — 207 с.
- Строкач Т. А. Партизани України / Т. А. Строкач. — М. : Укрвидав ЦК КП(б)У, 1943. — 40 с.
- Стяжкіна О. В. Образ ворога в усних історіях свідків фашистської окупації України / О. В. Стяжкіна, Є. О. Ковальова // Історичні та політологічні дослідження. Науковий журнал. — Донецьк, 2010. — № 1–2. — С. 120–127.
- Стяжкіна О. В. Окупація Донбасу : образи минулого поза контекстів метанаративів / О. В. Стяжкіна / Національна та історична пам'ять. Зб. наук. праць. — Спецвипуск : Національна пам'ять : соціокультурний та духовний виміри. — К. : ДП «НВЦ «Пріоритети». — 2012. — С. 102–115.
- Супруненко М. І. З досвіду піврічної боротьби радянських партизан проти німецьких окупантів / М. І. Супруненко // Наукові записки Інституту історії і археології АН УРСР. — Кн. 1. — Уфа, 1943. — С. 32–52.
- Супруненко Н. И. Украина в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941–1945 гг.) / Н. И. Супруненко. — К. : Госполитиздат УССР, 1956. — 472 с.
- Ткаченко С. Н. Авиационная техника, применявшаяся для снабжения партизан Крыма в 1942–1944 годах : «Дуглас» / С. Н. Ткаченко // Воєнна історія північного Причорномор'я та Таврії. — 2011. — С. 550–558.
- Тронько П. Т. Увічнена історія України / П. Т. Тронько, В. А. Войналович; Інститут історії України АН України. — Київ : Наукова думка, 1992. — 275 с.
- Україна в Другій світовій війні : погляд з ХХІ століття. Історичні нариси. У двох книгах. Книга 1 / [ред. кол. : В. А. Смолій (голова колегії) та ін., О. Є. Лисенко (відп. ред.)]. — К. : Наукова думка, 2011. — 735 с.
- Україна партизанська. Партизанські формування та органи керівництва ними (1941–1945) : науково-довідкове видання / [авт.-упоряд. : О. В. Бажан, А. В. Кентій, В. С. Лозицький та ін.]. — К. : Парламентське видавництво, 2001. — 319 с.

Українська радянська енциклопедія. Т. 11 : Патріотизм-Прянощі. / [голов. ред. М. П. Бажан та ін.]. — К. : Голов. ред. УРЕ, 1963. — 592 с.

Хрущов М. С. Настало на нашій вулиці свято. Доповідь на урочистому засіданні партійних, радянських і громадських організацій м. Києва 14 жовтня 1944 р., присвяченому дню визволення Радянської України від німецьких загарбників / М. С. Хрущов. — К. : Українське державне видавництво. — 1944. — 18 с.

Чайковський А. С. Невідома війна (Партизанський рух в Україні 1941–1944 рр. мовою документів, очима історика) / А. С. Чайковський. — К. : Україна, 1994. — 256 с.

Шеремет М. С. В партизанських загонах / М. С. Шеремет. — К. : Українське видавництво політичної літератури, 1947. — 162 с.

Armstrong J. A. Soviet Partisans in World War II. Madison : Wisconsin UP, 1964. — 312 P.

Dallin A. German Rule in Russia 1941–1945. A Study of Occupation Policies. — New-York, 1957. — 696 P.

Hawes S., White R. Resistance in Europe 1939–1945. London, 1975. — 203 P.

Kamenetsky I. Hitler Occupation of Ukraine 1941–1944. A Study of Totalitarian Imperialism. — Milwaukee, 1956. — 101 P.

Mackenzie D., Curran M. A History of Russia and Soviet Union. — Georgetown, 1977. — 792 P.

Додатки

№ 1

**Рапорт начальника 2-го відділу УНКВС Полтавської області
молодшого лейтенанта держбезпеки Хандошка заступнику
начальника УНКВС Полтавської області лейтенанту
держбезпеки Кролю
від 11-го вересня 1941-го року.**

ЗАМ НАЧАЛЬНИКА УНКВД ПОЛТАВСКОЙ ОБЛАСТИ
ЛЕЙТЕНАНТУ ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

тов. КРОЛЬ

РАПОРТ

В обследованных районах установлено ряд серьезных недочетов в работе истребительных батальонов, а также в деле организации партизанских отрядов и диверсионных групп.

Особенно неудовлетворительно эта работа поставлена в Кобелякском районе:

По этому району организовано три партизанских отрядов, в которых насчитывается 47 человек партизан.

Все командиры не имеют должной военной подготовки, а также ни один из них ранее не принимал участие в партизанской борьбе.

На вооружении партизанских отрядов имеется три пулемета, к ним 45 000 патронов, 58 винтовок и 5 000 патрон и также 6 кгр. тола, 50 кгр. амоналла и 60 шт. гранат.

Часть оружия заложена в условленных местах, а остальное роздано участникам отрядов на руки.

Из материальной базы отряды только имеют продукты, а обувью часть участников совершенно необеспечена и никаких запасов обуви нет. Имеющийся в районе запас сапог, а также кожаный товар разобрали работники Райруководства и в основном его большинстве вывезли с района при эвакуации их семейств.

Материальных ценностей отряды также никаких не имеют, так как вопросом снабжения партизан никто не руководит, а первый секретарь РПК заявляет, что он без официальных указаний ничего делать не будет, что вызывает недовольствие среди участников отряда и часть, из них имеют поэтому намерены уйти в РККА.

Хотя Кобелякский район и располагает небольшими лесными массивами, однако места укрытия отрядов не были обусловлены и отсутствовала связь, как между отрядами района, а также и соседними районами.

Подготовительных партизанских и диверсионных групп для выброски в тыл противника в районе не имелось, однако Начальник РО НКВД ПШЕНИЧНЫЙ имеет группу из 5 человек работников РОМ, которые хорошо знают Ново-Георгиевский район и изъявляют желание пойти в тыл противника.

Также отряд руководимый тов. СИВИРНЫМ, в котором имеются — 14 человек партизан, которые изъявляют свое согласие на их переброску в тыл противника.

На случай занятия противником района по линии РО НКВД подготовлены две диверсионные группы в количестве — 7 человек, которые имеют конкретные задания.

В процессе ознакомления с участниками диверсионных групп установлено, что член группы — КОБЗАРЬ Иван Иванович, 1900 года рождения, уроженец г. Крюкова изъявил свое согласие для его отправки в тыл, для выполнения диверсионных и террористических заданий.

Начальнику РО НКВД на месте были даны указания о подготовке к выброске в тыл противника 2-х партизанских и одной диверсионной группы, и также было проведено совещание с начальниками и комиссарами отрядов по вопросу организации связи, разведки и связи отрядов с Советскими районами.

Истребительного батальона в районе фактически нет, так как его функции заполняют мобилизованные с других прифронтовых районов, которые в количестве — 80 человек прикомандированы к Кобельскому Военкомату.

Проверить работу Кишеньковского РО НКВД полностью не удалось, так как в момент прибытия в район 6.IX.41 г. Районный центр был занят немецкими войсками и 4 партизанских отряда остались на занятой территории.

По имеющимся в РО НКВД сведениям значится, что в партизанских отрядах имеется — 47 человек, которые имеют 1 пулемет, 70 винтовок, 60 000 патронов, 48 гранат, 600 штук термических бутылок.

Все отряды обеспечены продуктами и обувью, а также имеют зорькие обусловленные места укрытия и сбора.

По вопросу организации разведки и взаимосвязи был проведен инструктаж с руководителями 2-х партизанских отрядов.

В Козельщанском районе указанная работа находится в следующем состоянии:

Отрядов имеется — пять, но партизан в них только — 49 человек. Наличие таких мелких групп объясняется недостаточностью мест укрытия.

На вооружении отрядов имеется — 3 пулемета, 50 винтовок, розданных членам отряда и 25 штук закопанных, 90 шт. гранат, 6 мин, 700 шт. термитных бутылок и 35 000 шт. патронов.

Продуктами и одеждой партизаны по заявлению Начальника РО тов. Федорченко полностью обеспечены, однако проверить это заявление не представилось возможным, так как все участники отряда и районов находились на позиции вместе с частями РККА.

На момент отступления для всех отрядов обеспечены места укрытия, но связь как между отрядами внутри района, так и с отрядами соседних районов не установлена.

Диверсионных групп имеется — одна в количестве 4-х человек и 6 одиночек, которые проживают в селах, прилегающих к железной дороге.

Кроме того РО НКВД имеет три резидентуры для разведывательной деятельности в тылу противника в количестве 9 человек, причем уже сейчас резиденты имеют подготовленных курьеров для связи с Советскими районами.

На день проведения проверки установлено, что один отряд не имеет командира, как например:

Командир отряда ПЕТРИЧЕНКО⁴⁶⁷, агроном МТС, когда отряд был послан на позиции, дезертировал с района, а также сдал партбилет и дезертировал с района участник партизанского отряда БАЗИЛЕВИЧ⁴⁶⁸, который работал зав. Райуполнаркомторга по Козельщанскому району.

По Градыжскому району партизанских отрядов имеется — 4, из них партизан — 57 человек.

На вооружении имеется 3 польских пулемета, 1 пулемет Дегтярева, к которому имеется 6 000 патронов, винтовок польских — 136, патронов — 50 000 штук, а также парткомом выдано — 8 русских полуавтоматов и к ним 2 000 штук патронов.

Из материальной базы отряды имеют только продукты, а запасов одежды и ценностей партизаны не имеют.

На выброску партизанских и диверсионных групп в районе нет, только потому, что начальник РО МИХАЙЛОВ этим вопросом не занимался.

Диверсионных групп, создана только одна в селе Товнино⁴⁶⁹ из — 5 человек.

В Глобинском районе партизанских групп имеется — 4, в которых имеется партизан в 2 человека, на вооружении которых есть — 64 винтовок, 39 000 штук патронов, 2 пулемета, 16 мин, 6 револьверов, 37 гранат.

Отряды кроме продуктов питания, запасов одежды и ценностей не имеет.

Между отрядами связи установлено не было.

По району имеется одна диверсионная группа в количестве — 3 человек, подготовленная для переброски в тыл противника.

Во всех обследованных районах комсомольские противотанковые группы не созданы.

НАЧАЛЬНИК 2 ОТДЕЛА УНКВД
МЛАДШИЙ ЛЕЙТЕНАНТ ГОСБЕЗОПАСНОСТИ

/ХАНДОШКО/

11-го сентября 1941 г.
гор. Полтава

*ЦДАГО України. — Ф. 62. — Оп. 4. — Спр. 22. — Арк. 22-25.
Копія. Машинопис.*

№ 2

**Лист О. Довженка до Голови РНК УРСР Л. Корнійця
щодо створення Музею Вітчизняної війни
від 17-го квітня 1943-го року.⁴⁷⁰**

ДО ГОЛОВИ РАДИ НАРОДНИХ КОМІСАРІВ УРСР
тов. Л. Р. КОРНІЙЦЯ

Глибокошановний Леоніде Романовичу!

Скоро збудеться два роки, як наш український народ бореться на всіх фронтах за визволення України, за Радянський Союз, за все словянство, за поневолене людство.

Тяжкий, але великий і гордий талан присудила історія нашому поколінню. Так і ввійде воно в історію, як покоління мучеників, воїнів і переможців. Та ні один, може народ у світі не понесе таких важких утрат, як наш український народ. Нікого не буде так поруйновано, пограбовано й побито. Ми втратимо, треба думати, силу людей і множество пам'ятників історії нашої й культури цілих століть.

Тому не гаразд було б, коли б ми, сучасники і автори найбільших в історії подій, не подбали вже сьогодні про нащадків своїх, беручи приклад з славних прадідів наших запорожців, од яких майже нічого не лишилось після того, як погнали їх онучи й клейноди і потрухли горілчані боклаги. Така вже наша українська вдача, — не любимо ми, казав той, виставлятися перед світом ні в цілому вигляді ні в пораненому. З давніх давен так вже повелося в нашому народі, — не даємо про пам'ятники історії своєї, через найтяжчу оцю найсумнішу рису свого характеру.

Так і зараз. В велику трагедійну добу боротьби, ми здається забули про створення музею вітчизняної війни. В історичному музеї СРСР в Москві вже створено відділ навіть маленької Білорусії. Українського нема.

Я прошу Вас, глибоко шановний Леоніде Романовичу, доручити відповідним урядовим органам створити музей вітчизняної війни українського народу, аби лишити для потомства як найбільше матеріальних пам'яток велетенської героїчної боротьби. Якщо я буду корисним у цій справі, буду радий і вдячний Вам.

З пошаною (Підпис)

/ О. Довженко

17.4.1943 р.

м. Москва

КО-47-87

№ 3

**Постанова ЦК КП(б)У
«Про порушення радянських законів
деякими колишніми партизанами»
від 12-го січня 1944-го року.**

ПБ-34 / 45 оп

12.1.1944 г.

**О НАРУШЕНИИ СОВЕТСКИХ ЗАКОНОВ НЕКОТОРЫМИ
БЫВШИМИ ПАРТИЗАНАМИ.**

Постановление ЦК КП/б/У.

ЦК КП/б/У располагает фактами, свидетельствующими о том, что некоторые бывшие партизаны допускают грубейшие нарушение советских законов, чиня без суда и следствия самоличные расправы на освобожденной частями Красной Армии от немецко-фашистских оккупантов территории Украины.

ЦК КП/б/У также известны факты, когда на местах устраиваются разного рода банкеты, которые ведут к антигосударственным тенденциям, а в ряде случаев к бесчинствам и даже к убийствам.

Обкомы КП/б/У, проходя мимо указанных фактов, оставляют безнаказанных лиц, совершивших действия и бесчинства, не ведут надлежащей работы по укреплению и неуклонному проведению в жизнь советских законов.

Так, 20 сентября с[его].г[ода]. секретарь С[ередино]. [-] Будского райкома КП/б/У Сумской области Сень и председатель исполкома райсовета депутатов трудящихся Бабина — бывшие руководители партизанского отряда организовали массовую выпивку, в результате которой в районном центре учинили стрельбу и драку.

7 октября 1943 г. в с. Гремячи Черниговской области, для встречи с партизанами прибыли представители частей Красной армии. В результате были убиты командир части — Герой Советского Союза Кошелев, его заместитель Купчинов, командир партизанского отряда Азарян и бывший партизан Бабушкин.

ЦК КП/б/У постановляет:

1. Сурово осудить имевшие место факты внесудебных расправ и произвола со стороны некоторых бывших партизан, как действия, направленные на подрыв авторитета советской власти.

Разъяснить местным партийным и советским организациям, а также бывшим партизанам, что такие незаконные действия помогают нашим врагам и являются помехой в деле полного разоблачения и наказания всех преступников и их сообщников за свершенные преступления перед советским государством.

2. Обязать прокурора УССР т. Руденко, в целях немедленного пресечения нарушения законов советской власти, провести расследование по известным фактам и виновных привлечь к ответственности».

3. Считать недопустимым поведение некоторых партийных и советских руководителей, попустительствующих устройству разного рода банкетов, ведущих к благодушию и самоуспокоенности, а также в ряде случаев к антигосударственным тенденциям и грубым нарушениям советских законов.

4. Обязать обкомы КП/б/У обсудить настоящее решение на заседаниях бюро обкомов КП/б/У и принять надлежащие меры по устранению отмеченных в настоящем постановлении непорядков. Предупредить всех руководителей партийных и советских органов и бывших партизан о строгой государственной ответственности за нарушение советских законов, не взирая на их заслуги в прошлом.

5. Поручить наркомун внутренних дел УССР т. Рясному навести строгий порядок в деле учета и хранения оружия, безоговорочно изъять все оружие у лиц, ношение у которых не вызывается необходимостью.

6. Направить всем обкомам КП/б/У сообщение Прокуратуры УССР о фактах нарушений советской законности и внесудебных расправ со стороны бывших партизан для принятия исчерпывающих мер по устранению указанных непорядков.

7. Настоящее решение разослать всем обкомам КП/б/У.

(Три підписи)⁴⁷¹

т. Руденко, Рясному, обкомам КП(б)У, т. Зленко.

тип. — 12.

№ 4

Довідка завідувача організаційно-інструкторським відділом Київського обкому КП(б)У П. Ракіна про наслідки перевірки звіту С. Пальохи про діяльність Черкаського підпільного райкому партії, не пізніше 2-го травня 1944-го року.

Цілком таємно

ДОВІДКА

про наслідки перевірки та розгляду Київським Обкомом КП(б)У про діяльність Черкаського підпільного райкому партії.

Внаслідок перевірки та розгляду на засіданні бюро Обкому КП(б)У від 2.V.1944 року звіту Пальохи С. Н. про діяльність Черкаського підпільного райкому партії.

УХВАЛЕНО:

Вважати представлений тов. Пальохою звіт про роботу Черкаського підпільного райкому партії неправильним, в Черкаському районі підпільного райкому партії не існувало, а були лише окремі і стихійно виниклі групи.

Висвітлені у звіті факти про роботу підпільного райкому партії вигадані і не відповідають дійсності.

Обставини справи такі:

На території Черкаського району з серпня 1941 р. по листопад 1942 року діяв партизанський загін під керівництвом Савченка Ф.Р., в якому по 21.I.1942 р. комісаром був т. Пальоха. 21 листопада 1942 р. партизанський загін був розбитий і припинив своє існування.

Під час окупації в Черкаському районі підпільного райкому партії не існувало. Секретарь райкому КП(б)У т. Пальоха не виконав рішення Київського обкому КП(б)У про організацію в тилу ворога партизанської боротьби і підпільного райкому партії.

В районі стихійно виникали і існували окремі підпільні групи Мошенська, Свидівська, Марущака, Степанівська, Будищанська, які по суті ніяких бойових операцій з німецько-фашистськими окупантами не вели.

З березня 1942 р. по вересень 1943 р.

Польоха, Багайчук І. та Бабак Гр. представлені в звіті Пальохи як члени підпільного райкому партії, ніякої боротьби з німецько-фашистськими загарбниками не вели й переходувалися в Черкаському та Чигиринському районах. В серпні–вересні 1943 року під час форсування Червною Армією річки Дніпро, Пальоха, Бабак і Бугайчук оголошують себе секретарями Черкаського підпільного райкому партії, зв'язуються з окремими підпільними групами, керівники яких викликають політичне недовір'я /Марущак, Кісленко, Брюхалов/, вивчають їх роботу і в кінці вересня 1943 р. виводять в ліс 120–130 чол., з них організують партизанський загін і частково допомагають Червоній Армії /52 армія/ у форсуванні Дніпра.

В січні–лютому 1944 р. Пальоха, Бабак, Бугайчук, викликають керівників окремих, стихійно виниклих, підпільних груп і під диктовку Пальохи фабрикують звіт про свою роботу та роботу, так званого, підпільного райкому партії, в якому героїчну боротьбу проти німецьких фашистських окупантів партизанського загону братів Савченкових та Хижняка приписують собі.

Під час перебування в партизанському загоні Пальоха не виправдав себе як політичний керівник — комісар загону, в боях проявив себе не стійким, як боягуз, за що в січні 1942 р. рішенням партійного бюро загону був знятий з поста комісара і в березні місяці 1942 р. відпущений з загону.

ЗАВ[ІДУВАЧ].ОРГІНСТРУКТОРСЬКИМ ВІДДІЛОМ

ОБКому КП(Б)У

ПІДПИС

/П.РАКИН/

ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 22. — Спр. 378. — Арк. 59–60.

Оригінал. Машинопис.

№ 5

**Доповідна записка начальника Управління
НКДБ УРСР в Полтавській області підполковника
держбезпеки Чернецького секретарю Полтавського обкому
ЛКСМУ Онищенко з приводу дій підпільної групи під
керівництвом О. Убийвовк від 23-го листопада 1944-го року.**

Совершенно секретно

Секретарю Полтавського обкома ЛКСМУ
тов. ОНИЦКО

Здесь.

На Ваш запрос от 21.IX.1944 года о действии партизанской подпольной молодежной группы в период оккупации, под руководством Ляли УБИЙВОВК, сообщаем, что действительно партизанская подпольная молодежная группа под руководством Ляли УБИЙВОВК, была создана в конце 1941 года и в начале 1942 года, в которую входили примерно до 19 человек.

Эта группа ставила своей задачей — организовать работу против оккупантов и вовлекать в это молодежь.

Вся эта организация еще в стадии развития была выдана немецким карательным органам предателем Терентьевой Валентиной Ивановной, в результате чего практическая деятельность этой группы была только в вовлечении в подпольную антифашистскую группу молодежи и проведение антифашистской агитации.

После того, как Терентьева выдала членов этой организации, все они были арестованы немецкими карательными органами /из числа расстреляно 6 человек, как-то Ляля УБИЙВОВК, САПИГО Сергей, ИЛЬЕВСКИЙ Сергей, ПУЗАНОВ Леонид, СЕРГА Борис и СОРОКА Валентин. Остальные освобождены.

Из числа арестованных и расстрелянных немцами, в процессе следствия в гестапо вела себя, как лучший патриот нашей РОДИНЫ, Ляля УБИЙВОВК, которая несмотря на все пытки, офицеров гестапо, как руководителя организации, не выдала и поддерживала морально своих товарищей, не считаясь при этом со своей жизнью.

Нач. Управления НКГБ Полт[авской]. области
Подполковник Госбезопасности

/ЧЕРНЕЦКИЙ/

23 ноября 1944 г.

г. Полтава

Исп. Адрианов

Верно:

Зав. Особым отделом сектором ОК ЛКСМУ

/КЛИМЕНКО/

Підпис

№ 6

Проект постанови РНК УРСР і ЦК КП(б)У про увіковічення пам'яті про партизанський рух і допомогу родинам партизанів Великої Вітчизняної війни, 1945 р.⁴⁷²**ОБ УВЕКОВЕЧИВАНИИ ПАМЯТИ О ПАРТИЗАНСКОМ ДВИЖЕНИИ НА УКРАИНЕ И ПОМОЩИ СЕМЬЯМ ПАРТИЗАН ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ****Постановление СНК УССР и ЦК КП/б/У.**

В боях за свободу и независимость нашей Родины, за полное очищение советской земли от немецко-фашистских захватчиков неоценимую помощь Красной Армии оказали советские партизаны и партизанки. Воспитанные большевистской партией, с глубокою ненавистью к врагу, мужественные сыны и дочери советского народа — украинские партизаны и партизанки в трудных условиях в тылу врага, не щадя сил и самой жизни, неустанно громили немецких оккупантов.

Отмечая исключительную роль партизан и партизанок Украины, вписавших блестящие страницы в историю Великой Отечественной войны советского народа против немецко-фашистских захватчиков, СНК УССР и ЦК КП/б/У постановляют:

1. Для организации и проведения учета всех партизан и их семей, оказания помощи семьям партизан Великой Отечественной войны и увековечивания памяти о партизанском движении на Украине, создать при СНК УССР постоянную республиканскую комиссию по партизанским делам в составе т.т.: Ковпак С. А., Бажан Н. П., Богатырь З. А., Зленко А. Н., Кузнецов М. А., Маликов С. Ф., Базима Г. Я., Кизя Л. Е., Андреев В., Слинько И. И., Новиков С. М.

2. Республиканской комиссии по партизанским делам, всем обкомам, горкомам и райкомам КП/б/У, городским и районным советам трудящихся:

а/ провести повсеместный и полный учет партизанских отрядов и групп, всех партизан и партизанок, а также тех советских патриотов, которые самоотверженно помогали партизанам в борьбе против немецко-фашистских захватчиков;

б/ выявить все семьи партизан, погибших в боях за советскую Родину и оказать им всемерную помощь путем выдачи через органы социального

обеспечения единовременных пособий, выделения одежды и обуви, назначение пенсий, обеспечение жилой площадью, путем строительства необходимых общественных зданий, школ, яслей, детских домов и здравниц.

в/ выявить все выдающиеся места знаменательных боев партизанских отрядов Украины и отметить их памятниками-obeliskами или мемориальными досками.

Привести в надлежащий порядок все могилы партизан, погибших в боях против немецких оккупантов и установить надгробные памятники;

г/ для изучения исторических мест партизанского движения на Украине и выявления населения, активно помогавшего партизанам, Республиканской комиссии организовать экспедиции по рейдам крупнейших партизанских соединений и отрядов. Партийным и советским организациям оказывать комиссии всестороннюю помощь, широко привлекая к этой работе учащихся, интеллигенцию, партийный и советский актив.

3. Поручить Республиканской комиссии по партизанским делам и Наркомсобесу УССР подготовить список героев партизанской борьбы, погибших за советскую родину и представление для ходатайства перед СНК СССР о назначении персональных пенсий их семьям. Наркомсобесу УССР проверить правильность назначения пенсий семьям погибших партизан.

4. Разрешить содержание детей погибших партизан за счет государства в детских садах и яслях, а также освободить от уплаты за право обучения в средних школах.

5. Для увековечивания памяти о всенародном партизанском движении на Украине в годы Великой Отечественной войны, установить в ряде городов и населенных пунктов символические памятники «Партизанам Украины».

Обязать Республиканскую комиссию по партизанским делам:

а/ подготовить материалы и представления к вопросу переименования и награждения орденами Советского Союза городов и сел, особо отличившихся в партизанской борьбе, а также для установления символических памятников «Партизанам Украины»;

б/ разработать положение об определении партизана Великой Отечественной войны и образец единого партизанского билета и представить на утверждение ЦК КП(б)У.

6. Обязать Комитет по делам искусств при СНК УССР и Украинский филиал Всесоюзной Академии архитектуры разработать типовые проекты памятников «Партизанам Украины».

7. Наркомздраву УССР открыть в городах Киев, Путивль, Славянск, Черкассы и других здравниці на 800 мест для детей погибших партизан и партизан-инвалидов.

8. Учредить государственную книгу "Славы Украинской ССР", в которой отдельным разделом внести имена всех выдающихся участников Отечественной войны в тылу врага, самоотверженно боровшихся за освобождение советской земли от немецко-фашистских захватчиков.

9. Обязать Укриздат издать массовым тиражом фотоальбом "Партизаны Украины".

10. Утвердить председателем республиканской комиссии по партизанским делам тов. Ковпака С. А., заместителем тов. Богатырь З. А., освободив его от работы зам. Председателя исполкома Киевского областного Совета депутатов трудящихся и ответственным секретарем комиссии тов. Базима Г. Я., освободив его от работы зав. отделом пропаганды и агитации Путивльского горкома КП/б/У.

11. Обязать тов. Ковпака С. А. до 10-го февраля 1945 года разработать штаты рабочего аппарата комиссии и смету для фин. проведения всей работы.

(Підпис)⁴⁷³

*ЦДАГО України. — Ф. 166. — Оп. 2. — Спр. 118. — Арк. 1-5.
Оригінал. Машинопис.*

№ 7

**Доповідна записка зав. сектором відділу пропаганди
і агітації ЦК КП(б)У І. Слинька секретарю ЦК КП(б)
У Д. Коротченку щодо питань, пов'язаних з
розформуванням УШПР від 23-го червня 1945-го року.**

Секретарю ЦК КП(б)У⁴⁷⁴

тов. Коротченко Д. С.

Докладная записка

Решением ЦК КП(б)У от 20 июня 1945 г. из личного состава бывших работников Украинского штаба партизанского движения оставлена группа в количестве 25 чел. офицерского и вольнонаемного состава.

На группу возложены задачи:

1. Проведение полного учета всех партизан Украины, оформление и выдача удостоверений о пребывании в партизанах.
2. Рассмотрение наградного материала, оформление и подготовка документов к вручению наград.
3. Учет погибших и пропавших безвести партизан и высылка семьям извещений о гибели.
4. Рассмотрение писем партизан и их семей, отношений различных организаций, подготовка и отправка писем и справок на запросы.
5. Денежные расчет с партизанами за время пребывания в отряде.
6. Подготовка аттестационного материала для офицерского состава.

В настоящее время числится на учете по картотеке УШПД и спискам 186.000 партизан. Не учтено еще 25.000 партизан. По имеющемуся учету не получили партизанских удостоверений более 50.000 партизан. Работниками отделения кадров в настоящее время выдается на руки прибывающим партизанам 20–30 удостоверений в день, а также высылается почтой 15–20 справок ежедневно.

Таким образом при настоящей организации в 1945 году не будет закончено.

Всего награждено орденами и медалями Союза ССР и медалями “Партизану Отечественной войны 1 и 2 степеней” — 30.770 партизан.

Не вручено 13.930 наград, в том числе орденов и медалей Союза ССР 8.130.

Всего вручается партизанами в течение месяца от 600 до 700 наград. Поэтому ордена и медали по опубликованным указам Президиума Верховного Совета Союза СССР могут быть вручены за 11 месяцев.

Для увеличения притока партизан с целью получения наград работникам наградного отделения высылаются извещения.

Необходимо выслать 5.300 извещений. Эта работа может быть выполнена до 1-го сентября 1945 года. Кроме того, имеется нерассмотренных 4500 наградных листов, на что требуется до трех месяцев.

Таким образом при наличии пяти человек работающих в наградном отделении, вся работа будет выполнена к декабрю 1945 года.

Всего учтено погибших партизан до 9.000 чел. За период март–июнь выслано семьям 2574 извещения. В настоящее время не подготовлено и не выслано 2780 извещений.

Указанную работу можно выполнить в три месяца при непрерывной работе двух человек.

В денежных расчетах с партизанами задержек не бывает. Деньги выдаются после оформления документов в отделении кадров.

Всего выплачено партизанам за пять месяцев 1945 г. 2.786.128 рублей.

Ежедневно выплачивается от 25 до 40 тыс. рублей.

Работниками штаба ведется большая переписка с партизанами, их семьями, с различными учреждениями и организациями.

Так, за 15 дней июня 1945 года поступило 1370 писем обычной и секретной почты. На исполнении в отделении кадров и наградном отделении находится 1780 писем. Как правило письма постепенно накапливаются и периодически путем штурмовщины завалы писем ликвидируются.

Для упорядочения и ускорения работы группы по расчету с партизанами необходимо:

1. Подготовить по имеющимся учетным данным УШПД и представителю на фронтах, а также по утвержденным обкомам КП/б/У спискам партизанские удостоверения и выслать их по месту жительства партизан для вручения через организаторские отделы обкомов КП/б/У.

2. Передать в отдел учета и регистрации награжденных Верховным Советом УССР все подготовленные материалы для вручения наград партизанам, награжденными орденами и медалями Союза ССР в соответствии с Указом Президиума Верховного Совета. В настоящее время подготовлено и может быть передано 8.130 награжденных.

Для более широкого оповещения о награждении с целью увеличения притока партизан для получения наград, необходимо составить списки награжденных медалью «Партизану отечественной войны» по областям и выслать их организаторским отделам обкомов КП/б/У, а также опубликовать в областной печати.

3. Для упорядочения работы с письмами партизан и их семей, для устранения задержек и несвоевременных ответов на запросы организаций выделить группу по письмам в количестве 2-х офицеров и 2-х чел. вольнонаемного состава, которая обеспечит обычную и секретную переписку. Выделить из состава отделения кадров в общую часть группу по экспедированию корреспонденций.

4. Передать органам Наркомсобеа все имеющиеся фонды для оказания помощи партизанам и их семьям.

5. Обновить всю картотеку цета личного состава партизан и награжденных.

6. Для обеспечения хозяйственных и бытовых нужд личного состава группы по расчету с партизанами необходимо разрешить содержание штата следующего обслуживающего персонала:

нач. АХО	– 1
бухгалтер	– 1
делопроизводитель	– 1
охранников	– 1
шоферов	– 1
уборщиц	– 2
поваров	– 2
телефонистов	– 2

Всего: – 19 человек.

В указаном штате обслуживающего персонала не будет необходимости, если все бытовые и хозяйственные нужды как-то — отопление, освещение, питание, связь, охрана зданий и склада будут обеспечиваться средствами Управления делами ЦК КП(б)У.

ЗАВ[ЕДУЮЩИЙ]. СЕКТОРОМ ОТДЕЛА ПРОПАГАНДЫ
И АГИТАЦИИ ЦК КП(Б)У

/СЛИНЬКО/

23.4.45 г.

*ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 70. — Спр. 930. — Арк. 4–9.
Копія. Машинопис.*

№ 8

**Довідка про виконання постанови ЦК КП(б)У
від 15-го жовтня 1942 р. і 12-го листопада 1942 р.
щодо розвитку партизанського руху
в Україні від 8-го травня 1945-го року.**

СПРАВКА

О выполнении постановлений ЦК КП/б/У от 15.10.42 г. и 12.11.42 г.
о развитии партизанского движения на Украине

1. Решением ЦК КП/б/У от 15.10.42 г. Украинский штаб партизанского движения обязан был на протяжении октября–ноября 1942 г. обучить 1000 чел. партизан и сформировать 100 партизанских групп.

Выполняя вышеизложенное решение ЦК КП/б/У Украинским штабом обучено 656 партизан, из которых сформировано 3 отряда по 120–150 чел. каждый и 28 групп разной численности.

2. Решением ЦК КП/б/У от 12.11.42 г. Украинский штаб партизанского движения обязан был в течении зимнего периода 1942–1943 г. подготовить и заслать в тыл противника 100 квалифицированных агентов-разведчиков, из них 25–30 агентов-вербовщиков и 50 террористов.

Выполняя вышеизложенные указания ЦК КП/б/У Украинским штабом в период ноябрь–март 1942–1943 гг. было обучено 106 человек. Из них сформировано и выброшено 13 разведгрупп, общей численностью 68 чел., 14 зам. командиров отряда по разведке, 24 отдельных разведчика.

Зам. командиров по разведке и отдельные разведчики являлись в то же время разведчиками-вербовщиками и организаторами работы по террору.

3. Решением ЦК КП/б/У от 12.11.42 г. Украинский штаб партизанского движения обязан был в течении зимнего периода 1942–1943 гг. сформировать и выбросить в тыл противника 80 групп организаторов и инструкторов минно-подрывного дела, численностью 5–10 чел. каждая.

Выполняя указания ЦК КП/б/У Украинским штабом в период ноября–март 1942–1943 гг. сформировано и переправлено через линию фронта в тыл противника пешим порядком и самолетами 59 организаторских отрядов, общей численностью 370 человек.

НАЧАЛЬНИК УКРАИНСКОГО ШТАБА
ПАРТИЗАНСКОГО ДВИЖЕНИЯ ГЕНЕРАЛ-МАЙОР — /В. АНДРЕЕВ/

*Настоящая справка заготовлена 1 отделом
и передана генерал-майору т. Андрееву.*

«8» мая 1945 года

Ст. Пом. Нач. Опер. Отдела капитан подпись /Калинин/ ⁴⁷⁵

**ЦДАГО України. — Ф. 62. — Оп. 1. — Спр. 138. — Арк. 1.
Завірена копія. Машинопис.**

№ 9

Довідка завідувача Військово-партизанського відділу Комісії з історії Вітчизняної війни Академії наук УРСР І. Слинька про стан звітних документів і матеріалів з історії партизанського руху в Україні в роки Великої Вітчизняної війни, не раніше 7-го серпня 1947-го року.

Тільки для ЦК КП/б/У

СПРАВКА

О состоянии отчетных документов и материалов
по истории партизанского движения на Украине
в годы Великой Отечественной войны

Значительная часть документов и материалов, собранных отделом пропаганды и агитации ЦК КП/б/У, УШПД и Комиссией по истории Отечественной войны АН УССР в течении 1942–1947 г.г. хранится в архиве Комиссии по истории Отечественной войны.

Часть отчетов партизанских отрядов по указанию секретаря ЦК КП/б/У в 1945 и 1946 г. была направлена для дополнительной проверки партийными органами на местах.

Так, например, в Житомирский, Винницкий, Сталинский, Ворошиловградский, Запорожский и Сумской обкомы КП/б/У было направлено до 80 отчетов партизанских отрядов. После проверки на местах некоторая часть отчетов осела в областных архивных фондах.

Немало документов и материалов по истории партизанского движения, в том числе и отчетов командиров партизанских отрядов собрано на местах партийными, комсомольскими организациями и работниками архивных управлений и хранятся в областных госархивах МВД и партийных архивах обкомов КП/б/У.

Поэтому представляемые при этом списки о состоянии отчетов партизанских отрядов, подготовленные Комиссией по заданию ЦК КП/б/У неполностью освещает состояния архивного фонда документов и материалов по вопросу партизанского движения.

В соответствии с заданием ЦК КП/б/У Комиссией подготовлено пять форм списков.

1. Список отчетов рейдовых партизанских отрядов и соединений, на которые имеются положительные заключения УШПД или его представительств на фронтах, а также на те отряды и соединения, которые не имеют никаких заключений УШПД.

Этот список включает в себе 103 отчета.

2. Список отчетов партизанских отрядов и соединений, отчитавшихся перед ЦК КП/б/У и УШПД, но сданные отчеты не полны, не отвечают на ряд существенных вопросов боевой деятельности партизанских отрядов, или массово-политической работы среди партизан и населения.

Всего таких отчетов, по данным, имеющимся в распоряжении Комиссии — 122.

3. Список отчетов партизанских отрядов и соединений, которые должны будут вновь рассмотрены или пересмотрены партийными органами /РК, ГК и ОК КП/б/У/ с целью проверки ряда фактов деятельности отрядов и партийно-политической работы среди населения и партизан. Некоторые отчеты должны быть проверены с целью установления достоверности существования отряда.

В связи с тем, что в делах отчетов партизанских отрядов и соединений в большинстве отсутствуют решения партийных органов, Комиссия не может полностью установить какие отчеты рассматривались партийными органами и какие были приняты решения. Однако, немало отрядов, действующих на территории УССР, не отмечены соответствующими решениями партийных органов. Поэтому список по ф. № 3 нельзя считать исчерпывающим.

4. В списке по ф. 4 вложены данные о тех отрядах, которые не представляли никаких отчетов или же если отчеты и имеются, то таковы хранятся в периферийных организациях, а в Комиссии данных нет. Источником для составления данного списка служили, главным образом, отчеты обкомов КП/б/У о работе подпольных партийных организаций и партизанских отрядов периода Великой Отечественной войны, хранящиеся в настоящее время в архиве института Истории КП/б/У. В список по ф. № 4 вложены данные на 207 партизанских отрядов и групп.

5. Список отчетов партизанских отрядов и групп, организованных представительствами УШПД при фронтах или бывших в оперативном подчинении. В этот список включено 168 отчетов

Следует отметить, что значительная часть местных партизанских отрядов была связана одновременно с представительствами УШПД при фронтах и с обкомами КП/б/У. Командование этих отрядов отчитывалось или перед представительствами УШПД или перед партийными органами. Часто эти отчеты принимались без дополнительной проверки, так как партизанский отряд, соединившись с наступающими частями Красной армии, вливался в эти части и продолжал двигаться вместе с фронтом и весьма поверхностно и несерьезно принимали в это время отчеты партизанских отрядов и групп. Впоследствии этого большинство отчетов, принятыми

представительствами, представляя собой отдельные отрывочные сведения, без какой-либо системы. О многих отрядах, организованными представительствами УШПД никаких данных, кроме материалов самих представительств не имеется /приказы об организации и выброске отрядов, пароли и друг./.

Необходимо также ответить, что некоторые обкомы КП/б/У недостаточно серьезно отнеслись к выполнению постановления ЦК КП/б/У от марта 1944 г. о проверке деятельности партизанских отрядов и подпольно-диверсионных групп. В ряде отчетов обкомов КП/б/У о деятельности подпольных организаций и партизанских отрядов отсутствуют данные о партизанских отрядах, организованных этими же обкомами КП/б/У, не приложены списки партизан, имеются противоречивые данные о численности партизанских отрядов, отчеты лжеотрядов, или таких, которые были организованы преимущественно из полицейских, старост, буквально, за несколько дней перед освобождением того или иного района частями Советской Армии.

По Ровенской области кроме отчета областного штаба партизанского движения и подпольного обкома и двух партизанских соединений, никаких документов и материалов о деятельности отдельных местных групп и отрядов не имеется. Судя по отчету, эти отряды и группы существовали в 1941–1942 гг, а впоследствии в 1943 г. влились в соединение партизанских отрядов № 1 и 2 по Ровенской области., соединение полковника Медведева, Бринского и друг. Между тем, не обходимо отметить полное представление о деятельности этих групп и отрядов до выхода на территорию Ровенщины крупных соединений Сабурова, Ковпака, Линькова и друг. Следует пожелать, чтобы Ровенский обком КП/б/У собрал весьма важные документы и материалы о деятельности этих первых групп и отрядов и отчитается за них отдельно, так как представленный в ОК КП/б/У отчет освещает деятельность этих отрядов и групп очень скудно и расплывчато.

Численный состав отдельных отрядов и батальонов, входивших в соединения имени Хрущева, действовавшего на территории Киевской области, даже в официальных материалах Киевского обкома имеют противоречивые данные:

а) В отчете Киевского обкома КП/б/У о подполье и партизанском движении в области по отряду им. Ленина значится 200 человек, по решению того же обкома от 24.7.–45 г. утверждено 144 человека, причем отчет обкома КП/б/У является более поздним документом, чем постановление.

б) По отряду им. Суворова в отчете обкома КП/б/У значиться 250 человек, а в постановлении от 24.7.–45 г. говорится о 156 партизанах.

Такие противоречивые данные имеются почти во всех подразделениях соединения им. Хрущева. Кроме того, некоторые отряды неправильно включены в отчет соединения. Основная часть отрядов соединения им. Хрущева числится в нем с августа–сентября 1943 г. До этого времени эти отряды более или менее длительный период времени действовали самостоятельно. Период сентябрь–ноябрь 1943 г., в течении которого существовало соединение им. Хрущева, настолько небольшой, что трудно поверить, чтобы командование соединения сумело сколотить 22 отряда в одно целое и осуществить руководство боевыми операциями всех отрядов.

По этой причине нужно было бы пересмотреть состав отрядов, которые входили в соединения, так как некоторая часть из них при составлении отчета была включена формально. Отряды организовались и действовали самостоятельно и поэтому отчеты этих отрядов должны были составлены и рассмотрены независимо от отчета соединения.

По имеющимся в Комиссии данным в Донбасе действовало 77 партизанских отрядов. Из 39 отрядов по Ворошиловградской области отчеты представили 17. Утверждены решениями райкомов и обкомов КП/б/У отчеты 13 отрядов, не признаны действующими 8 отрядов. О решениях парторганов по поводу деятельности остальных партизанских отрядов нет никаких сведений.

Отчеты составлены очень кратко, в них почти полностью отсутствуют сведения о массово-политической работе среди населения и партизан, нет данных о помощи населения партизанам, не показаны люди, проявлявшие смелость, отвагу и самоотверженность в борьбе с врагом

Большая часть партизанских отрядов организованных УШПД или его представительством на Южном фронте и действующих на территории Ворошиловградской области, обкомом КП/б/У не рассматривалась и не утверждена. Есть целый ряд отрядов и групп, о действии которых нет никаких сведений. Например, по Лисичанскому и Алчевскому району Обком КП/б/У утвердил только 10 партизан, между тем, в этих районах действовало не менее 6–8 отрядов и ясно, что число народных мстителей, активно боровшихся против немецко-фашистских оккупантов, было значительно больше, чем утверждено Ворошиловградским обкомом КП/б/У.

По Краснодонскому району — в отчете есть сведения о “Молодой гвардии” и совершенно не упоминается подпольная партийная организация Баранова–Лютикова, которая по существу явилась организатором “Молодой гвардии”.

Списки личного состава партизан, утвержденные обкомом КП/б/У по Ворошиловградской области, не соответствуют решениям обкома по

отрядам. Так, например, по партизанскому отряду Жарикова утверждено только один командир.

Отчет обкома КП/б/У не содержит анализа общего положения партизанского движения в области во время оккупации, нет учета всех форм, которые принимало партизанское движение в Ворошиловградской области.

Перечисленные примеры неудовлетворительного состояния отчетных материалов и документов по вопросам партизанского движения, кроме Киевской, Ворошиловградской и Ровенской областей, имеются и в Сумской, Винницкой, Одесской, Запорожской и друг[их]. областях УССР.

Оформление отчетных документов и материалов партизанских отрядов и групп, организованных представительствами УШПД при фронтах или находившихся в оперативном подчинении последних, имеют еще больше недостатков:

1. В значительном большинстве личных дел отрядов и групп отсутствуют отчеты о боевой деятельности и партийно-политической работе, а где таковы имеются, то они далеко не полноценны /нет именных списков личного состава, отсутствуют данные о связи с населением, нет данных о командном составе отрядов и друг[ом]./.

2. Отчеты партизанских отрядов и групп в большинстве совсем не проверялись представительствами УШПД и достоверность их ничем не подтверждаются.

3. Подводя итоги боевой деятельности, представительство УШПД /особенно представительство УШПД при ВС 3-го Украинского фронта/ не дали развернутых заключений в отдельности по каждому отряду, а ограничились составлением

Коротких справок, источников для которых служили никем не проверенные отчеты и донесение, что само по себе определяет цену этим документам.

Таким образом документация по партизанским отрядам и группам, отчитавшимися перед представительствами УШПД очень скудна и мало убедительна и не дает возможности установить по ней даже такие основные моменты в жизни и деятельности отрядов, как сроки боевой деятельности, состав отряда, район деятельности и друг.

Небрежность в оформлении документов и отсутствие необходимых данных, подтверждающих боевую деятельность отрядов, подчас вызывает сомнение в их действительности.

Большинство отчетов партизанских отрядов и групп нужно выполнить и подкрепить соответствующими документами и помощью партийных организаций проверить на местах достоверность каждого отчета, определить списки личного состава партизанских отрядов и утвердить их

боевую деятельность с тем, чтобы отсеять всех примазавшихся к партизанскому движению и навести должный порядок в документальных фондах, освещающих важнейший вопрос в истории борьбы советского народа против немецко-фашистских захватчиков.

Зав[едующий]. военно-партизанским отделом

Комиссии по истории Отечественной войны АН УССР

кандидат исторических наук

(Підпис)

И. Слинко

*ЦДАГО України. — Ф. 166. — Оп. 2. — Спр. 624. — Арк. 7-14.
Оригінал. Машинопис.*

№ 10

**Доповідна записка завідувача Військово-партизанського
відділу Комісії з історії Вітчизняної війни Академії
наук УРСР І. Слинька секретарю ЦК КП(б)У
К. З. Литвину від 5-го червня 1948-го року.**

СЕКРЕТАРЮ ЦК КП(б)У
Тов. К. З. Литвину

ДОКЛАДНАЯ ЗАПИСКА

В октябре 1946 года по решению ЦК КП(б)У, существовавшая при Управлении Пропаганды и агитации ЦК КП(б)У группа по сбору и проверке материалов о партизанском движении на Украине в период Великой Отечественной войны, была ликвидирована.

К этому времени значительное большинство отчетов командиров партизанских отрядов, собранный Украинским штабом партизанского движения, его Представительством на фронтах и группой Управления пропаганды и агитации ЦК КП(б)У, было проверено. Лишь по Винницкой, Житомирской, Сталинской, Харьковской и Запорожской областям проверка отчетов не была полностью закончена.

В соответствии с решением ЦК КП(б)У проверкой отчетов о деятельности партизанских отрядов занимались райкомы, горкомы и обкомы КП(б)У, до этого эту работу проводили Украинский штаб партизанского движения и его Представительства на фронтах.

Ко времени ликвидации группы Управления пропаганды и агитации ЦК КП(б)У было собрано 588 отчетов. Из этого числа в Архив Комиссии по истории Отечественной войны Академии Наук было передано — 454 отчета. Часть отчетов партизанских отрядов в архив Комиссии не поступила так как еще до передачи были отосланы Харьковскому, Сталинскому, Винницкому, Житомирскому и Запорожскому обкомам КП(б)У для дополнительной проверки. Эти отчеты после ликвидации группы при Управлении пропаганды и агитации ЦК КП(б)У возвращались обкомами КП(б)У в Оргинструкторский отдел ЦК партии и в Украинский филиал ИМЭЛ при ЦК ВКП(б).

В 1945 году по решению ЦК КП(б)У — 36 отчетов были переданы Ростовскому и Воронежскому обкомам ВКП(б).

Необходимо отметить, что Представительства Украинского штаба партизанского движения на фронтах недостаточно глубоко проверяли поступающие к ним отчеты в период 1943–1944 годы. Нередко отчеты принимались без дополнительной проверки, без списков отрядов, иногда отчеты о деятельности отрядов поступали от второстепенных лиц, так как командиры и комиссары отрядов после выхода из тыла врага вступали в ряды Красной Армии и уходили вместе с фронтом.

В результате неглубокой проверки этими Представительствами, а также УШПД имеется не мало утверждённых отчетов таких отрядов, которые организовывались из полицейских, старост, предателей, украинских националистов и других. Например, были утверждены Представительствами на фронтах партизанских отряд Лозно-Александровского района Ворошиловградской области /командир Зацарный/, отряд им. ВЧК по Сумской области /командир Барановский/, 14-я тыловая бригада по Житомирской области, партизанская группа “Адамовцы” Волынской области. В числе утвержденных оказались отчеты отрядов, которые организовывались за несколько дней перед приходом частей Красной армии, как это имело место со многими отрядами гор. Одессы.

В 1944–1945 годах ряд райкомов и горкомов партии также недостаточно глубоко проверяли деятельность партизанских отрядов, действовавших на территории того или иного района. Так, например, семь райкомов КП/б/У Киевской, Кировоградской областей в своих решениях дали положительный отзыв о деятельности Об“единенного штаба партизанских отрядов Уманьщины во главе с Гриб-Верховым, и соединению 0721 под командованием Соколова-Соколока. Киевский и Кировоградский обкомы КП/б/У рассматривали отчеты этих об“единенных отрядов не признали их и отклонили.

Отчеты крупных партизанских отрядов и соединений Ковпака, Федорова, Наумова, Маликова и других вовсе некем не проверялись. Оценку деятельности этих отрядов и соединений давал УШПД в своих заключениях, которые в настоящее время хранятся в Комиссии по истории Отечественной войны АН УССР.

Следует отметить, также и то обстоятельство, что многие советские патриоты будучи действительно партизанами в силу ряда причин не от них зависящих не попали в списки партизан, не получили ни документов, ни правительственных наград. Об этом свидетельствуют многочисленные письма, поступающие как в Комиссию по истории Отечественной войны АН УССР так и в ЦК КП/б/У.

Для наведения порядка в документации по вопросам партизанского движения и в целях дополнительной проверки отчетов партизанских

отрядов необходимо создать при Военном отделе ЦК КП/б/У временную группу из ответственных работников, которой поручить:

а/ проверку всех отчетов и списков партизанских отрядов бывших на связи с УШПД и подготовку соответствующих заключений о деятельности этих отрядов и соединений в тылу врага.

б/ Вместе с обкомами КП(б)У организовать проверку отчетов и списков партизанских отрядов, находившихся на связи с Представительствами УШПД на фронтах, а также не имевших никакой связи с советским тылом до освобождения территории на которой отряды действовали.

в/ составление общего отчета о партизанском движении на Украине в годы Великой Отечественной войны.

Для выполнения указанных выше задач требуется не менее одного года работы группы ответственных работников в составе 7–8 человек. В состав этой группы могут быть привлечены, т.т. СПЕРАНСКИЙ — бывший начальник отделения кадров УШПД, ТАРАГУТО — командир соединения им. Щорса, БОГОМОЛОВ — бывший начальник ШОН, КУЗОВКОВ — комиссар соединения партизанских отрядов Каменец-Подольской области, БЕРЛИНСКИЙ — научный сотрудник Комиссии по истории Отечественной войны, СМИРНОВ — зам. нач. отдела кадров УШПД, КАЛИНИН — научный сотрудник Партизанской Выставки.

Необходимо также рекомендовать обкомам КП/б/У пересмотреть свои отчеты о партизанском движении, с тем, чтобы после проверки внести необходимые изменения и поправки.

(Підпис)

И. Слинко.

5-го июня 1948 г.
г. Киев

Іменний покажчик

- Азарян 178
Александров Г. 112
Алідін В. 108
Ананченко Ф. 109
Андреев В. 64, 114, 183, 189
Асмолов О. 36, 50, 60–61, 63, 101
- Бабак Г. 72, 181
Бабич К. 41
Бабіна 178
Бабушкін 178
Бажан М. 118, 183
Базилевич 175
Базима Г. 183, 185
Бакланов Г. 109
Балицький 56
Баранов М. 193
Барановський С. 32, 50, 197
Барашков 86
Барашков 86
Баробей 71
Басков В. 39
Бегма В. 29
Бердников В. 81
Берія Л. 89
Берковський В. 11
Берлінський 198
Беляков С. 79
Бовкун І. 40–41
Богатир З. 183
Богомолів 198
- Бойко 32
Бондар 104
Бринський А. 89, 192
Бруз С. 121
Брусиловець О. 41
Бугайчук І. 72, 181
Бурмистенко М. 18
- Венк Е. 33
Верзаков 84
Виноградов І. 26
Винокуров І. 115
Вітищенко В. 81
Войналович В. 10
Воронцов М. 99
Ворошилов К. 29
Вронська Т. 11
- Гайвас Я. 39
Гайовий А. 29
Гак Д. 112
Галка І. 36
Гітлер А. 115
Глуховченко Т. 53, 55
Гнедаш Т. 118
Гнучий 56
Головач Ф. 54
Голуб Ф. 104
Голуб П. 104
Горбатов Б. 115
Гордієнко М. 106

- Господишин М. 79–80
Грабко І. 70
Гречуха І. 37
Гречуха М. 29, 100, 118
Гречуха С. 37
Гриб-Верхов К. 39–40, 59, 80, 83, 197
Гуськов 81
- Дельнов 92
Демченко Ф. 19, 67, 84
Денисенко Г. 10
Дерейко І. 11
Дзуцов Г. 51
Диченко В. 83
Діброва І. 32
Довженко О. 116, 177
Дорош Л. 52
Дрожжин Л. 20, 109
Дружинін В. 25
Дубровін 56
Дудка С. 106
- Євтушенко М. 77
Євтушенко Т. 99
Єрохіна М. 51
Єрьоменко К. 67
- Жива 75
- Замика Б. 87
Зацарний 197
Збанацький Ю. 58
Зленко А. 29, 88, 108, 117, 179, 183
Золотоверхий І. 117
Зотов А. 77
- Іванов В. (червоноармієць) 79
Іванов В. (підпільник) 102, 104
Іванов Я. 109
Іващенко 32
Іващенко Г. 32, 48
- Іллюхін А. 52
- Каганович Л. 88, 108
Кайсенов К. 12–13, 50–52, 54–55
Калінін (капітан) 189
Калінін (співробітник виставки) 198
Калінін М. 115
Карнаухова О. 105
Карпоносів А. 47
Карташов В. 21
Кашевий 55
Кваша 87
Кентій А. 10, 40
Кец А. 56
Кизя Л. 118, 183
Кириченко О. 118
Кіт 56
Кіхтенко П. 40
Клейн Р. 62, 101, 103
Клоков В. 38
Клопов В. 51
Князев 22
Кобзар І. 174
Коваленко 70
Коваль М. 10
Ковальчук І. 81
Ковпак С. 29, 30–33, 92, 98–99, 109,
113–114, 183, 185, 192, 197
Кокін А. 37
Коліко Є. 118
Колісніченко А. 118
Копьонкін І. 99
Кореневський 56
Коржик І. 53–55
Корнієць Л. 29, 177
Коротченко Д. 18, 29, 40, 52, 56, 99,
104, 106, 108, 119, 186
Косенко Є. 77
Космодем'янська З. 115
Кох Е. 50
Кошелев 178

- Кошовий О. 122
Кравченко Г. 117
Крамаренко В. 104
Кривошеєв Г. 52
Кроль 174
Кругліков В. 61
Крячко О. 84–85
Кудря І. 21, 106
Кудрященко М. 83
Кузін Л. 51, 102
Кузнецов М. 183
Кузовков 198
Кульмов 99
Куманьок П. 29
Купчинов 178
Куценко А. 106
Кучер В. 11
- Левандовська 71
Лисенко О. 11
Литвин К. 69, 88, 112, 156, 196
Лішевський С. 40
Лозицький В. 10
Ломако О. 38, 60–63, 78, 101–102
Лютіков Ф. 193
Лягін В. 21, 83
- Мазур М. 82
Макаров 56
Маленков Г. 27, 99
Маліков С. 52–53, 183, 197
Мануїльський Д. 118
Мартинов 99
Мартинов О. 36, 99
Мелай І. 77
Мельник Я. 98
Мельник Г. 32, 63, 73, 157
Медведев Д. 89, 192
Мироненко В. 87
Мионов М. 32
Михайличенко М. 36
- Михайлов 176
Міндич Б. 68
Міхеєв А. 16
Міщенко 56
Молодцов В. 21
Молотов В. 15, 18
Мосієвич 75
- Нагайцев Ф. 55, 61, 63
Назаренко І. 114
Наумов М. 28, 31–32, 98, 113, 197
Неусихін М. 141
Нехай Г. 82
Нечаєв 71
Нечипоренко 56
Нижник В. 109
Ніколайчик 56
Новіков А. 32
Новіков С. 183
Носков О. 51, 55, 60, 62–63
- Овчаренко М. 79
Одуха А. 39, 56
Олексієнко Г. 51
Олійник 79
Онищенко 183
- Палладін О. 115
Пальоха С. 32, 37, 48, 72, 180–181
Пашенко О. 117
Петриченко 175
Пироговський О. 121
Півторадядка О. 81
Подображніков М. 51, 61
Поляков В. 11
Пономаренко П. 13, 27–28, 34
Попов М. 25, 49
Посошенко 71
Потапов П. 25
Преймаков Г. 36
Примак (Савченко) М. 105

- Примак І. 38, 55, 60–63, 101–103, 105–106
Примак К. 105–106
Примак У. 105–106
Прокін Т. 36–37
Пшеничний 174
Пшеничний Г. 37
- Ракін П. 180–181
Рахманова О. 105
Рванов 56
Ревуцький Ф. 121
Решетняк 32
Рибак Т. 81
Романишин Ю. 104
Руденко 179
Рудич 56
Руднев С. 29, 92, 98
Рябчук Т. 79–80
Рясной В. 52, 179
- Сабуров О. 29–32, 98–99
Савицький 56
Савран М. 25
Савченко (Гордеева) О. 40
Савченко С. 106
Савченко Ф. 32, 180–181
Самодуров 85
Семенов І. 79
Семистяга В. 11
Сенченко А. 82
Сень 179
Сергеев 71
Сергієнко В. 16, 29
Сергієнко І. 82
Сиворонов Я. 36
Сиромолотний І. 29
Сівірний 174
Скирда М. 32, 86
Слинько І. 58, 64, 89, 104–106, 114, 118, 183, 186, 190, 195–196, 198
- Слободянюк М. 11
Смірнов 198
Сніжинський 56
Сніцаревський 70
Соболев Д. 106
Соколюк-Соколов Л. 86, 197
Солонець Є. 104
Сомко Ф. 103
Сперанський В. 107, 198
Співак М. 18, 22, 26, 29, 47
Сталін Й. 15, 18–19, 26, 27–29, 34, 78, 82, 96, 110–111, 117–120, 122, 129
Старченко В. 29
Стахів Є. 11
Стеценко А. 48
Стеценко Ю. 82–83, 85
Стратигат А. 41
Стратигат М. 41
Стратоніцький 70
Строкач Т. 26, 28–29, 32, 34, 47, 54, 63, 88, 99–100, 109
Стяжкіна О. 11
Судоплатов П. 20
Супруненко М. 112
Сурженко О. 41
- Таратуго 198
Терехов О. 70
Терпило М. 106
Тимошенко С. 22
Тканко О. 38, 54–55, 60–63, 73, 85, 101–103
Ткаченко С. 11
Токарев 87
Томашевський 81
Требісов А. 105
Тронько П. 10
Турияниця І. 73
Тутученко С. 118
- Убийвовк О. 39, 121, 182

Федоров О. 29, 31, 56, 92, 98–99, 113–114, 118, 197	Чепурний І. 40
Федорченко 175	Чернецький 51
Франк Г. 50	Шандор М. 115
Фрединський Ю. 70	Шанковський Л. 11
Хандошко 173, 176	Шаповалов О. 79
Харченко І. 84	Шевцова Л. 122
Хаян М. 79, 80	Шевченко 114
Хижняк Г. 72, 181	Шевченко С. 77–78
Хитриченко І. 40, 49	Шевченко Т. 104
Хоменко Я. 29	Шигонська Н. 79, 81–82, 85
Хрустальов Г. 36	Школенко О. 86
Хрущов М. 22, 29, 47, 62, 73, 88, 96–97, 99, 103	Шкуренко І. 39, 59
Цаплюк П. 71	Шлапак 104
Цвітков 56	Шнайдер А. 49
Чайкіна Л. 115	Шукаєв 56
Чайковський А. 10, 100	Щаденко Ю. 51–52
Чекалін О. 115	Ядловський В. 71
	Яковлев Ф. 39, 59
	Янцелевич А. 62, 78, 102, 104

Географічний покажчик

Алчевський р-н., Ворошиловградська обл. 193	Вінницька обл. 20, 29, 31, 33, 44, 87, 194, 196
Бессарабія 20	Волинська область 56, 197
Білорусь, Білоруська РСР 27–28, 30–33, 48, 177	Володарський р-н., Київська обл. 86
Білоцерківський р-н., Київська обл. 86	Воргол, с., Сумська обл. 104
Брянські ліси 30	Ворошиловградська обл. 21, 29, 31, 50, 87, 135, 169, 193–194
Буки, смт., Київська обл. 56	Гайворонський р-н., Кіровоградська обл. 32
Букський р-н., Київська обл. 56	Глобинський р-н., Полтавська обл. 176

- Гомельська обл., БРСР 27, 48, 139
 Градизький р-н., Полтавська обл. 175
 Гремяч с., Чернігівська обл.
 Грушківський р-н., Одеської обл. 32
- Дніпропетровська обл. 29, 61, 74
 Донбас 52, 193
- Жовнино с., Полтавська обл. 176
 Житомир, м. 19, 32
 Житомирщина, Житомирська обл.
 20, 29, 32–33, 52, 196–197
- Запорізька обл. 29, 194, 196
 Західна України 20, 27
 Звенигород, м., РРСФР 97
 Землянка, с., Сумська обл. 104
 Златопільський р-н, Кіровоградська
 обл. 32
- Золотоніський р-н., Київська обл. 25
 Золотоноша, м., Київська обл. 77
- Ізмаїльська обл. 20
 Ірдинські болота 36
- Кагарлик, м., Київська обл. 82
 Кагарлицький р-н., Київська обл. 81
 Кам'янець-Подільська обл. 20, 31, 33,
 39, 56, 74–75, 198
- Канів, м., Київська обл. 71
 Київ, м. 20–21, 33, 49, 54, 55, 67, 87, 98,
 103, 106, 117–118, 121, 185, 198
 Київщина, Київська обл. 12, 20, 29,
 31–34, 36, 38, 48–49, 60, 63, 67, 70,
 72–73, 75, 80–81, 85–86, 192, 194,
 197
- Кислівка, с. Київська обл. 80
 Кіровоградська обл. 32, 56, 63, 73, 80,
 86, 104, 197
- Кобеляцький р-н., Полтавська обл.
 173–174
- Козельщинський р-н., Полтавська
 обл. 175
 Козин, с. Київська обл. 104
 Колесище, с., Київська обл. 77–78
 Краснодон, м., Ворошиловградська
 обл. 122
 Краснодонський р-н.,
 Ворошиловградська обл. 193
 Крим, п-ів (РРСФР) 27
 Крюків м., Полтавська обл. 174
 Крюківка, с., Полтавська обл. 84
- Лисичанський р-н.,
 Ворошиловградська обл. 193
 Лозно-Олександрівський р-н.,
 Ворошиловградської обл. 197
 Лубень, с., Гомельська обл., БРСР 48
 Львівська обл. 29, 31, 33
- Малий Букрин, с., Київська обл. 77–
 78
 Миколаїв, м. 21, 83
 Миколаївка, с., Дніпропетровська
 обл. 61
 Миколаївська обл. 29, 83
 Молдавська РСР 27
 Москва, м., РРСФР 28–29, 33, 62, 97,
 99, 112, 116, 177
- Новоархангельськ, смт.,
 Кіровоградська обл. 39
 Новоархангельський р-н.,
 Кіровоградська обл. 39, 70
 Новомиргородський р-н.,
 Кіровоградська обл. 32
 Новопокровка, смт., Харківська обл.
 49
- Одеса, м. 21, 197
 Одеська обл. 32, 63, 73, 194
 Оржиця, смт., Полтавська обл. 38

- Первомайський р-н, Одеська обл. 32
 Переяславський р-н., Київська обл.
 61, 86, 102
 Пінська обл., БРСР 27
 Полісся 33
 Поліська обл., БРСР 27
 Полтава, м. 39, 176, 182
 Полтавська обл. 29, 31–32, 38, 63, 73–
 74, 173, 182
 Попільня, смт., Житомирська обл. 19
 Правобережна Україна 30
 Путивль м., Сумська обл. 185
 Путивльський р-н., Сумська обл. 104
 Ржищів, м., Київська обл. 82
 Ржищівський р-н., Київська обл. 25,
 83
 Ровенська обл. 29, 31, 33, 56, 89, 192,
 194
 Ровеньки, м., Ворошиловградська
 обл. 122
 Рокитнянський р-н., Київська обл.
 112
 Російська РСФР 28, 30–31, 53
 Рязань, м., РРСФР 53
 Савранський р-н., Одеська обл. 32
 Сватове, м., Ворошиловградська обл.
 60
 Слов'янськ, м., Сталінська обл. 105,
 185
 Сміла, м., Київська обл. 71
 Смілянський р-н, Київська обл. 71
 Стави, с., Київська обл. 81
 Ставищенський р-н., Київська обл. 86
 Сталіно, м. 52–54
 Сталінська обл. 21, 29, 196
 Станишівка, с. Київська обл. 80
 Сумська обл. 27, 29, 31–34, 50, 63, 73,
 92, 103, 178, 194, 197
 Східна Україна 35, 40
 Тальнівський р-н., Київська обл. 40
 Тарнопольська обл. 56
 Ташкент, м., Узбекицька РСР 102
 Теплицький р-н., Вінницька обл. 44
 Тетіївський р-н., Київська обл. 86
 Уманщина, Уманський р-н.,
 Кіровоградська обл. 40, 59, 80, 83,
 197
 Фастівець, с., Київська обл. 77
 Харків, м. 62
 Харківська обл. 21, 29, 31, 74, 196
 Хортиця, о., Запорізька обл. 24
 Червоний р-н., Сумська обл. 44
 Черкаси, м. 36, 185
 Черкаський р-н., Київська обл. 180
 Чернівецька обл. 20
 Чернігівщина, Чернігівська обл. 29,
 31, 33–34, 40, 58, 92
 Черняхів, с., Київська обл. 81
 Чигиринський р-н., Кіровоградської
 обл. 181
 Чорнобиль, м., Київська обл. 87
 Чорнобильський р-н., Київська обл.
 54, 87
 Яблунівка, с. Київська обл. 79

Зміст

Переднє слово	4
Від автора	6
Вступ	8
Розділ 1. ОСОБЛИВОСТІ РОЗГОРТАННЯ РАДЯНСЬКОГО РУХУ ОПОРУ В УКРАЇНІ 1941–1944 рр.	15
1.1. Діяльність КП(б)У, НКВС та Червоної армії з налагодження організованої боротьби на окупованій території України.	15
1.2. Стихійний рух Опору та його централізація.	24
Розділ 2. ЛЕГІТИМАЦІЯ ПАРТИЗАНСЬКИХ З'ЄДНАНЬ, ЗАГОНІВ І ГРУП В УШПР.	46
2.1. Облік і перевірка особового складу	46
2.2. Затвердження звітної документації	57
Розділ 3. ОФОРМЛЕННЯ РЕЗУЛЬТАТІВ ДІЯЛЬНОСТІ ПІДПІЛЬНИХ І ПАРТИЗАНСЬКИХ ФОРМУВАНЬ У КП(Б)У	66
3.1. Процедура визнання учасників руху Опору в умовах відновлення радянської влади у визволених областях.	66
3.2. Легітимація підпільних організацій і партизанських формувань наприкінці війни та в перші повоєнні роки	74
Розділ 4. ФОРМУВАННЯ СТАТУСУ УЧАСНИКА ПАРТИЗАНСЬКОГО РУХУ: ДЕРЖАВНА ПІДТРИМКА ТА МЕМОРІАЛІЗАЦІЯ У 1941–1953 рр.	91
4.1. Соціальні преференції і нагородження	91
4.2. Увічнення пам'яті про партизанів та підпільників	110

Зміст	207
Висновки	125
Примітки	130
Перелік умовних скорочень	157
Джерела та література	159
Додатки	173
Іменний покажчик	199
Географічний покажчик	203

Наукове видання

Капась Іван Андрійович

**Радянський рух Опору в Україні:
організація, легітимація, меморіалізація
(1941–1953 рр.)**

Монографія

Редактор *Л. Л. Щербатенко*

В книзі використано ілюстрації з фондів ЦДКФФА України імені Г. С. Пшеничного, ГДА СБУ та особистого архіву Івана Капаса.
На першій сторінці обкладинки: бійці з'єднання партизанських загонів Сумської області на привалі під час рейду з Брянського лісу на Правобережну Україну, не пізніше 1943 р.

Підписано до друку 15.08.2016. Формат 60x84/16.
Умов. друк. арк. 26,51. Папір офсетний. Друк офсетний. Тираж 500. Зам. № 16-096.

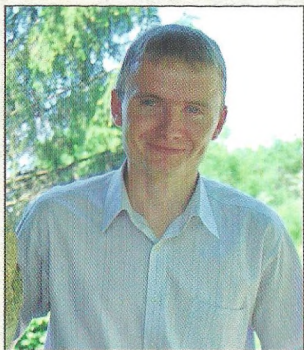
Видавництво «К.І.С.»
04080 Київ–80, а/с 1, тел. (044) 462 5269
<http://kis.kiev.ua>

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єктів видавничої справи ДК №677 від 19.11.2001 р.

Надруковано ТОВ «Дорадо-Друк»
09000, м. Сквиря, вул. Слобідська, 7
(044) 501–75–69

www.dorado-druk.com.ua

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру ДК № 2600 від 01.09.2006 р.

Іван Капась — дослідник партизанського руху в Україні. Кандидат історичних наук, Інститут історії України НАН України (2015).

Автор публікацій в тижневиках «Дзеркало тижня», «Український тиждень», «DAT — Общественная позиция» (Казахстан), журналах «Посев» (Росія), «Мәңгі Ел» (Казахстан) та академічних виданнях України, Казахстану, Росії.

Автор вперше у сучасній історіографії спробував поєднати розгляд власне подієвого зрізу проблеми (характеристики організованих і стихійних форм спротиву німецько-румунським окупантам) та процес легітимації цього явища через процедури обліку і перевірки особового складу нерегулярних формувань, затвердження їхньої звітної документації, визнання певної категорії громадян учасниками партизанського руху, встановлення відповідних соціальних преференцій та відзначення їх державними нагородами.

Д.і.н., проф. Олександр Лисенко

Сьогодні з проблематики радянського партизанського руху і підпільної боротьби в Україні 1941–1944 рр. виходить не так багато об'єктивної і якісної літератури, яка була б варта уваги. Подібна ситуація потребує виправлення, оскільки в сучасному інформаційному світі, а тим паче в т. зв. «гібридних» війнах, коли історична минувшина стає предметом геополітики, це питання має не тільки суто наукове значення, але є також справою державної безпеки. Тому видання книги Івана Капаса можна тільки вітати.

Д.і.н., проф. Володимир Кучер

Зміст монографії Івана Капаса свідчить, що його автором обрана для висвітлення актуальна, цікава та доволі складна тема, ґрунтовна наукова розробка якої протягом усіх років радянської влади була унеможливлена як з ідеологічних міркувань, так й через відсутність вільного доступу до документів. Книга справляє позитивне враження, підготовлена на належному науковому рівні та має важливе наукове та суспільно-політичне значення.

К.і.н., доц. Володимир Лозицький